

ZAKARIÁS ILDIKÓ¹

ADNI ÉS ELFOGADNI: ELISMERÉSVISZONYOK A KISEBBSÉGI MAGYAROKRA IRÁNYULÓ JÓTÉKONYSÁGBAN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.1

ABSZTRAKT

Az írásban a filantrópia, a civil segítség hatalmi beágyazottságát vizsgáljuk, két szempontot kiemelve. Egyrészt a hatalom működéséhez „alulról”, a segítettek szubjektív tapasztalata felől közelítünk. Másrészt a hatalom megnyilvánulásait egy speciális formájukban, a segítség során létrejövő szenvedéseken vagy azok hiányán keresztül vizsgáljuk. A filantrópia, jótékonyság kritikai leírásai gyakran magától értetődőnek veszik, hogy a jótékonyság a címzettjei körében negatív tapasztalatokat hoz létre, „sebeket ejt”, mégis igen ritka, hogy az erőszak e formája explicitté lenne téve, empirikusan fel lenne tárva, és ezen empiria alapján lenne beágyazva a civil segítség elméleti leírásaiba.

A dolgozatban Axel Honneth elismeréseméletére építve a jótékonyság egy interakcionista modelljét állítjuk fel. Első lépésben rámutatunk arra, hogy a jótékonyság szándéka és helyzetei úgy születnek, hogy e támogató szándék beágyazódik előzetesen adott tudás-rendszerekbe, diskurzusokba. Ezek az előzetes tudások a támogatottak számára az elismerés, és azon belül a szolidaritás lehetőségét hordozzák, a szolidaritás mögöttes értékrendszerét, viszonyítási pontjait alkotva. Ugyanakkor e tudások által aszimmetrikusan kiosztott értékeség-pozíciók, amelyek a támogatottakat leértékelik, vagy amelyek a támogatottak számára nem érthetőek/nem relevánsak, elismerés-megvonást hoznak létre. Az elismeréseméletek lényeges állítása, hogy e fenyegetések ellenében az egyének, csoportok az elismerés különféle formáiért küzdenek.

E jelenségeket a civil segítség egy speciális terepén, a kisebbségi magyarokat támogató önkéntes programok példáján vizsgáljuk. Három ilyen programot választottunk ki, amelyek a magyar nyelvoktatást, magyartanárokat és a nyelvoktatást végző intézményeket, valamint a magyarul tanuló gyerekeket kívánják támogatni a romániai Moldvában és Kárpátalján, Ukrajnában. Az elemzés 2009–2014 közt végzett résztvevő megfigyelésekre és félig-strukturált interjúkra támaszkodik.

Kulcsszavak: jótékonyság, Másság, elismerés, támogatottak tapasztalatai

---

1 MTA TK Kisebbségkutató Intézet, tudományos segédmunkatárs, PhD

2 Jelen írás a Budapesti Corvinus Egyetemen, a Szociológia Doktori Iskolában megvédett doktori disszertáció egy fejezetének átdolgozott változata (Zakariás 2016). Ezúton köszönöm az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben dolgozó kollégáimnak, valamint az anonim lektoroknak a cikk megírásában nyújtott segítségét.

**TO GIVE AND TO ACCEPT:
RELATIONS OF RECOGNITION IN PHILANTHROPY OF HUNGARIAN ETHNIC KIN SUPPORT**

ABSTRACT

This paper addresses the ways philanthropy and civic helping are embedded into power relations. Specifically, power will be described as experienced from 'below', through subjective perceptions and interpretations of the recipients of help. Second, the working of power will be identified in moments of suffering, or the lack thereof, implied by helping practices and interactions. Critical descriptions of philanthropy and charity often tacitly assume that these practices imply negative experience on the part of recipients ('charity wounds'). However, such experiences are rarely explicitly addressed, empirically described, or embedded into theoretical descriptions of civic helping.

Based on Axel Honneth's recognition theory, this paper suggests an interactionist model of philanthropy. First, we highlight that philanthropic intentions and interactions are embedded into preexisting ideologies and discourses. These discourses, by providing the value system behind solidarity, may carry the potential for recognition of recipients. However, such discourses simultaneously offer asymmetric positions for participants in helping interactions, denigrating recipients or offering them incomprehensible positions and roles, implying their misrecognition. Recognition theory claims that individuals and groups react to such conditions by struggling for recognition.

These processes will be described on a specific terrain of volunteer programs, organised in Hungary, supporting ethnic Hungarian minority communities. Three such programs initiating Hungarian language education, and supporting Hungarian language teachers, schools and enrolled children and their families in Moldavia (Romania) and Transcarpathia (Ukraine) will be analysed, based on participant observation and semi-structured interviews carried out between 2009 and 2014.

Keywords: philanthropy, Othering, recognition, recipient experience

ADNI ÉS ELFOGADNI:

ELISMERÉSVISZONYOK A KISEBBSÉGI MAGYAROKRA IRÁNYULÓ JÓTÉKONYSÁGBAN

BEVEZETŐ

A jelentések és gyakorlatok közös kialakítása mindig hatalmi viszonyok által átszőtt térben zajlik – igaz ez a jótékonyagra, a „jót tevés” szándékával, civil terepen létrejövő cselekvésekre is. A segítség, a másikért vállalt felelősség szorosan összefonódik a hatalommal, maga is hozzájárul egy hatalmi háló kifeszítéséhez: (1) a cselekvő önkéntessége feltételezi az erőforrások egy minimális szintjét, hogy az egyén megengedhesse magának, hogy saját maga és közvetlen környezete létfenntartásán kívül mással is foglalkozzon. Ez gyakran nem teljesül viszont a cselekvés címzettjeire vonatkozóan, ami a strukturális erőforrások tekintetében aszimmetrikus helyzetet teremt a cselekvők és a jót tevés címzettjei között. (2) Ez a strukturális egyenlőtlenség a gyakorlatokban és jelentésekben is tükröződik. A rendelkezésre álló erőforrások nagyobb cselekvési szabadságot biztosítanak a segítőknek, és nagyobb hatalmat a közös cselekvések értelmezésében, a jelentések megalkotásában. Ennek az aszimmetriának egyik jele, ha a cselekvést előbbiek kezdeményezik és végrehajtják, függetlenül a segítettek szándékától, vagy esetleg éppen annak ellenére. (3) Az egyének vagy közösségek, amelyek javát a cselekvő szolgálni kívánja, ebben a viszonyban olyan pozícióba kerülnek, amelyet egy hiány határozott meg. A hiány ráadásul megkettőződhet: a beavatkozás szükségességének feltevése könnyen elvitathatja a célzott egyének, csoportok önmagukért viselt felelősségét. (4) A jót cselekvés, a segítség gyakran elismerést vált ki, a segítettek részéről pedig leköteleződést, amely utóbbiak számára kötöttség, a segítő számára pedig a későbbiekben felhasználható erőforrás.

Ebben az írásban e hatalmi viszonyokat szeretném vizsgálni a jótékonyág intézményes környezetében, két szempontot kiemelve. Egyrészt a hatalom működéséhez „alulról”, a segítettek szubjektív tapasztalata alapján szeretnék közelíteni. Másrészt, ezt leszűkítve, a hatalom megnyilvánulásait egy speciális formájukban, a segítség során létrejövő szenvedéseken keresztül szeretném tetten érni. A filantrópia, jótékonyág tudományos leírásai gyakran magától értetődőnek veszik, hogy a jótékonyág a címzettjei körében negatív tapasztalatokat hoz létre, szenvedéseket okoz, „sebeket ejt” („*charity wounds*” Douglas, 1990, ix. o), mégis igen ritka, hogy az erőszak e formája explicitté lenne téve, empirikusan fel lenne tárva, és ezen empiria alapján lenne beágyazva a civil segítség elméleti leírásaiba.

A civil keretben, és (elsősorban) nem fizetésért végzett segítség történelmi-társadalmi beágyazottságától függően különféle hétköznapi megnevezéseket és jelentéseket kaphat; e jelentések aztán a rá vetett kutatói tekintetet is meghatározzák, és különféleképpen alakítják. Így e tevékenységek kapcsán ajándékozásról, filantrópiáról, jótékonyágról, önkéntességről, adományozásról, és tágabban non-profit tevékenységekről, civil társadalomról, vagy nemzetközi fejlesztésről és humanitarizmusról is beszélnek a társadalomtudományos szakirodalom különféle ágai. E társadalmi gyakorlatok különféle pozíciókba ágyazott tudományos reflexiói a civil segítség hatalmi vonatkozásaihoz is különféleképpen viszonyulnak. A „harmadik szektor” és a „civil társadalom”

kutatások pozitivista (főként szociológiai és politikatudományi) ágai egyáltalán nem fordítanak figyelmet a civil segítségbe szorosan ágyazott segítő-segített hierarchiákra és hatalmi viszonyokra. Egyrészt a civil társadalom államhoz és gazdasághoz való viszonyát vizsgálják, nonprofit menedzsment szemléletű és gyakran közpolitikai orientációjú elemzésekben.³ Az adományozók és önkéntesek racionális cselekvését és motivációit kutatják, ahol e motivációk a megkérdőjelezetlen univerzalista „jobbító szándék”, az önzetlenség és altruizmus képviselői. Ezzel részben átfedő szcénát képez a civil társadalom-kutatások politikatudományi leírása, amely a civil társadalomban neo-tocquevillianus alapokon a társadalmi tőke és a bizalom,⁴ valamint a demokratikus értékek és normák szocializációjának legfőbb terepét látja. Az erőforrások elérésével, a szervezeti működéssel, az adományozás és önkéntesség motivációival elfoglalva nem tesznek fel kérdéseket a civil/nonprofit tevékenységekben, folyamatokban zajló jelentéslétrehozási folyamatokra (Taylor 2010), közte a segítő-segített interakciókra, a segítség elfogadásának szubjektív tapasztalatára és az ezekkel összefonódó hatalmi relációkra vonatkozóan.

Az egyéni cselekvő által létrehozott segítségnek, az ajándékozásnak és a közösség segítésének hatalomba ágyazottságára Bourdieu is kitér. Elméletének központi állítása, hogy azt, aki a közösséget segíteni kívánja, elismerés illeti a segítették részéről, azaz szimbolikus tőkét halmoz fel jócselekedete által. Mindeközben az adás, a segítség megkérdőjelezetlen, mindenki által akként felismert gesztusán keresztül a támogatott lekötetődik, így cselekvésterre korlátozódik, a státusz-hierarchiák újratermelődnek; a pozitív érzelmek (hála, szeretet) pedig elleplezik ezeket a hatalmi törekvéseket és alávetettségeket (Bourdieu 2002). E modellre empirikus szociológiai leírások szinte kizárólag az ajándékozás, segítség, adományozás motivációinak kontextusában hivatkoznak. Mindeközben az adás folyamata, interakciói, és a címzettek értelmezései, érzései, a segítség és az ajándék elfogadásának szubjektív tapasztalata kimaradnak ezekből az elemzésekből.

A filantrópia szociológiai, szociálpszichológiai és politikatudományi leírásai mellett vannak olyan – leginkább antropológusok által termelt – kutatói hagyományok, amelyek figyelmet fordítanak a civil keretek közt szervezett segítség (főként a nemzetközi fejlesztés és humanitarizmus) hatalmi beágyazottságára.⁵ A jelentős részben nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) által működtetett programok Foucault-ra, Saidra, Spivakra épülő kritikai leírásai az ideológiák és diskurzusok szerepét hangsúlyozzák, azt, ahogy e diskurzusok a támogatottakat stigmatizálják, jelentéslétrehozó kompetenciáikat elvitatják, így cselekvésterüket korlátozzák (Foucault 1998, Spivak 1988, Said 2000).⁶ E posztkoloniális kritikai kutatások azt mutatják ki, hogy a segítség során hogyan termelődnek újra a segítetteteket alávető ideológiák, diskurzusok, és ezáltal a hatalmi status quo. A legátfogóbb kritika a tudás aszimmetrikus létrehozására vonatkozik. Eszerint a „Nyugattal” való találkozás helyzeteiben a tudás, az érvényes beszéd mindig a „nyugati” kategóriákat, nyelvet, a „nyugati” diskurzusokat használja, a „Kelet”, a „Dél”, a „Harmadik világ” pozícióiból a saját szempontokat, tapasztalatokat, értékeket csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem lehet artikulálni. A tudáslétrehozás aszimmetriáihoz kapcsolódik a Másként való megne-

3 Tipikus példa erre Anheier 2005.

4 Lásd Putnam programadó munkáját, Putnam 2000.

5 Ahogy Lewis (2016) írja, az NGO-etnográfia nem szerveztek maguknak önálló tudományos mezőt a fejlesztés- és a humanitarizmus-antropológiákon belül (úgy, ahogy az a nonprofit-kutatás, vagy az önkéntes-szektor kutatásában bekövetkezett a szociológiában), hanem inkább viszonylag jól elkülönülő hagyományokként működnek e szub-diszciplínákon belül.

6 Foucault nyomán diskurzus alatt olyan állítások (gondolatok és gyakorlatok) és társadalmi pozíciók összefüggő rendszerét értjük, amelyek tudás és hatalom szoros összefonódására épülnek, és azok újratermelését biztosítják. (Foucault 1998)

vezés, az *othering*, amely az értékesség–értéktelenség képzetét osztja ki, státushierarchiákban helyezi el az első és harmadik világban élőket. Az *othering* fogalmával leírva a fejlesztés, humanitárius segítségnyújtás, segélyezés, jótékonyosság, önkénteskedés megbélyegez, stigmatizál: úgy teremti meg a státushierarchiákat, hogy a támogatott pozícióhoz az értékesség, érdemesség hiányát, alacsonyabb szintjét kapcsolja.

A különféle segítések (nemzetközi fejlesztés, humanitárius segítségnyújtás, önkéntesség, jótékonyosság) posztkoloniális kritikái tehát elsősorban azt kéri számon, hogy a segítettek tudása, „hangja” (*voice*) rendszer szinten tűnik el ezekben a segítő viszonyokban. Meglepő módon ugyanakkor ez a hang e kritikai leírásokból is hiányzik. A diskurzusokat hatalmi pozíciókból működtetik az elnyomást létrehozó első világbeli aktorok, mindközben a segítettek elvont fogalomként vannak jelen a leírásokban, cselekvőként nem. Ugyanígy a segítő-segített interakciók sincsenek empirikusan kinagyítva, azok a hatalmat kiszolgáló jelentések újratermelődésének és a „hang” elnémításának absztrakcióként megragadott terepei. (Escobar 1995, Kapoor 2005)

Az antropológiai NGO-irodalom egy másik ága, a fejlesztés „aktor-központú” (*agent-based, actor-oriented*) megközelítése a segítés folyamatát, az interakciókat, a különféle pozíciókban létrejövő tudások működését vizsgálja. A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológia hagyományaira épít, amely folyamatokat a hálózat kutatás, a cselekvő-hálózat elmélet és a foucault-i diskurzus fogalom segítségével ágyazza be a szélesebb, a lokalitáson túlmutató társadalmi jelenségekbe.

Ezek a leírások Norman Long kulturális határfelület (*cultural interface*) elképzelésére építenek (Long 2001). A határfelület az eltérő episztémikus közösségek, egymástól nagymértékben különböző életvilágok találkozásánál létrejövő jellegzetes társadalmi tér, konfliktusok és tárgyalások tere, amelynek forrása és tárgya az életvilágok eltérései. Ezeket a tárgyalásokat, vitákat gyakran olyan egyének folytatják le, akik – számos életvilág (hivatalos és nem hivatalos) szakértőjeként és képviselőjeként – ambivalens helyzetben vannak. Ezen ambivalens helyzetű egyének szerepe hasonló a latouri mediátorokéhoz: amennyiben közvetítésük nyomán új tudások jönnek létre (Latour 2005). E határfelületen létrejövő – sokszor fragmentált és diffúz – új tudások intézményesülhetnek, a kezdetben különböző tudások találkozásánál létrejön a normák egy alapkészlete, amely a további együttműködést lehetővé teszi. Foucault-val összhangban ez a megközelítés szem előtt tartja, hogy az új tudások, jelentések kontrolljáért zajló küzdelem egyrészt diskurzusokat használ, másrészt hozzájárul azok újratermeléséhez, módosításához, alternatív diskurzusok létrehozásához (Foucault 1998).

Az aktorközpontú leírások (Long 2002, Mosse–Lewis 2006, Hilhorst 2003) tehát egyszerre kívánják a strukturális egyenlőtlenségeket (közte a diskurzusokat) és az egyéni, „helyi” válaszokat (az alkalmazkodásokat, stratégiai cselekvéseket és ellenállásokat) egyetlen keretben vizsgálni. Ezen NGO-etnográfiai tipikusan két nagyobb kérdéskör megválaszolását célozzák. Egyrészt arra kíváncsiak, hogy e különféle „episztémikus közösségek” találkozási pontja hogyan tud a gerjedő feszültségek ellenére is egyben maradni, működni, hogyan tudnak a tudások és gyakorlatok, személyek és dolgok egyetlen rendszerré összekapcsolódni. Másrészt külön figyelmet szentelnek a strukturális, anyagi és diszkurzív egyenlőtlenségek újratermelődésének, vagyis annak, hogy az „*assamblage*”-ok felépítése, a lokális interakciók, cselekvések és jelentéstermelés a gyengébb pozíciójúak minden „ügyeskedése”, „improvizációja”, „innovációja” mellett hosszabb távon és szélesebb léptékben hogyan járul hozzá a hatalom és az egyenlőtlenség fennmaradásához.

A segítségben működő hatalmi viszonyok antropológiai és etnográfiai leírásának egy harmadik jelentős ága a humanitárius segítségnyújtást (és azon belül az NGO-k működését) vizsgálja a „morális ökonómia” fogalmaira építve. A Didier Fassin által megalapozott hagyomány elsősorban azt elemzi, hogy a humanitárius segítségnyújtás milyen ideológiákra, diskurzusokra támaszkodik; azok hogyan működtetik a segítségre érdemesek és érdemtelenek elválasztását; és ezek a megkülönböztetések a segítettek számára milyen politikai cselekvési tereket nyitnak, a politikai szubjektum milyen működéseit teszik lehetővé (Fassin 2012, Ticktin 2011, Redfield 2013). Mind az aktorközpontú hagyományban, mind pedig a morális ökonómiák etnográfiai leírásaiban a diskurzusok által létrehozott támogató–támogatott hatalmi tér és a támogatott perspektívája is bekerülnek tehát az elemzésbe. Ugyanakkor a támogatás esetleges sértő, megalázó volta, az „érdemtelenység” fenyegetése, mint az alárendeltség közvetlen átélése egyik hagyományban sem kerül tárgyalásra.

A posztkoloniális, aktorközpontú és morális ökonómiai megközelítések kiegészítéseként azt javasoljuk, hogy a jótékonyosság hatalmi aspektusait Honneth alapján az elismerés fogalmainak segítségével is próbáljuk meg leírni. Ezzel azt kívánjuk megmutatni, hogy e segítő szándékkal átítatott találkozásokban mit jelent a segítség „sértő” mivolta: hogy a segítségnyújtás során gerjedő feszültségek, ambivalenciák, paradoxonok milyen értelemben és milyen körülmények közt társulnak az alávetettség, elnyomás szubjektív tapasztalatával. A hatalmi viszonyoknak, azon belül a segítettek alávetettsége aktuális tapasztalatainak mikroszintű feltárása önmagában is fontos hiányokat pótol a jótékonyosság és civil segítség empirikus kutatásában. Az elismerés-alapú elemzés további hozadéka, hogy a támogatottak érzelmeit és a szenvedéseket – illetve azok hiányát – középpontba állítva egy kritikai mércét ad a kezünkbe, amelynek segítségével nem kizárólag a hatalmi újratermelődéssé írható le, hanem emancipatorikus trendek is megragadhatóvá válnak általa.

ELISMERÉS ÉS ELISMERÉS-MEGVONÁS A JÓTÉKONYSÁGBAN

Axel Honneth elismerésemélete az autonóm szubjektum kialakulásának feltételeiből indul ki (Honneth 1992, Honneth 1995, Fraser–Honneth 2003). A szubjektum eszerint nem megelőzi a kommunikációt és interszubjektív viszonyokat, hanem másokkal interakcióban konstituálódik – elismerési folyamatokon keresztül. Az elismerés egy olyan ideáltipikus kölcsönös viszony, amelyben az egyén magát a másikkal egyenlőnek és egyben a másiktól különállónak érzékeli. Az elismerés megvonása így a szubjektum létrejöttét akadályozza, ezen keresztül lehet kritika tárgya.

Honneth modelljében a szolidaritás a szeretet és a jog mellett az elismerés harmadik formája. Egyének sokak általi elismerése: egyes egyének érdemeik, egy adott közösség javához való hozzájárulásuk mértékében elismerésben részesülnek. Az egyéni érdek közösség általi elismerése teremti meg az egyén önbecsülését. Ez az elismerés differenciál, különböző egyéni teljesítményekhez különböző – szimbolikus és anyagi-gazdasági – jutalmakat rendel hozzá. E dolgozat számára kiemelten releváns, hogy egy aktív segítő, támogatási viszonyt is előír. Az elismerési folyamatok megléte vagy hiánya e perspektívából az egyén érzelmi állapotában is empirikusan tetten érhető: pozitív következménye önmaga értékességének átélése (többféle formában), hiányából viszont szégyenérzet, megalázottság, tehetetlenségérzés fakad.

A dolgozatban a segítő cselekvések, és azon belül a jótékonyág egy interakcionista modelljét állítjuk fel. Rámutatunk arra, hogy a jótékonyág helyzetei úgy születnek, hogy a támogató szándék beágyazódik előzetesen adott tudás-rendszerekbe, ideológiákba, diskurzusokba. Ezek az előzetes tudások a támogatottak számára az elismerés, és azon belül a szolidaritás lehetőségét hordozzák, a szolidaritás mögöttes értékrendszerét, viszonyítási pontjait alkotva. Ugyanakkor e tudások által aszimmetrikusan kiosztott (értékesség-)pozíciók, amelyek a támogatottakat leértékelik, vagy a támogatottak számára nem érthetőek/nem relevánsak elismerés-megvonást (szolidaritás-megvonást) hoznak létre. Az elismerésemelvények lényeges állítása, hogy az egyének, csoportok az elismerés különféle formáiért küzdenek.

Az adás elismerést, és így autonómiát, cselekvő kapacitást generáló potenciálját a diskurzusokat elemző posztkoloniális nézőpont nem látja. Honneth alapján, amennyiben szenvedést okoznak a támogatottnak, a diskurzív alávetések két formája: a szimbolikus leértékelés és az episztemológiai erőszak egyaránt elismerés-megvonásként jelennek meg és lehetnek kritika tárgyává. Az episztemológiai erőszak, azaz a támogató tudásának egyoldalú érvényesülése szenvedést okoz a támogatottnak: azt tapasztalja meg általa, hogy félreismerik őt, identitását, önbecsülésének kategóriáit nem értik, nem tartják érvényesnek. Frusztráció, értetlenség, tehetetlenség, következik belőle, ami az önbecsülést és az autonóm cselekvést akadályozza. Ami az értékesség hierarchiáit illeti, ha a támogatottat leértékelő jelentések dominálnak, az Honneth perspektívájából automatikusan elismerés-megvonás. A viszony a cselekvéseket és megszólalás lehetőségeit úgy korlátozza, hogy a támogatott önbecsülését, és így cselekvő kompetenciáját is aláássa.

Ugyanakkor a támogatott felértékelése, idealizálása (amely posztkoloniális szemszögből instrumentalizáló, a támogató szelfjének építését szolgálja, és így alávető) nem szükségszerűen vezet elismerés-megvonáshoz. Ha a támogatott azonosul ezekkel az érdemességet, értékességet jelentő kategóriákkal, akkor az idealizálás az elismerés lehetőségét hordozza, a támogatott önbecsülését erősíti. Az elismerés-központú elemzés tehát megengedi, hogy a diskurzusok a támogatott idealizálásán, kollektív felértékelésén keresztül emancipatorikus potenciált hordozzanak – feltéve tehát, hogy nem fordulnak episztemológiai erőszakba.

Az aktorközpontú megközelítések kevésbé az egyéni szubjektum – közte a „segített” szubjektum – megalkotására figyelnek, mint a segítésre mint komplex, személyeket, tudásokat és tárgyakat összekapcsoló hálózatokra. A civil segítés, jótékonyág, filantrópia, önkéntesség posztkoloniális kritikai hagyománya ugyan elméleti szinten fókuszba vonja a segített szubjektum létrejöttét és hatalmi beágyazottságát, azt azonban úgy teszi, hogy eleve feltételezi a diskurzusok (és anyagi-gazdasági struktúrák) túlhatalmát és az alávetettség tapasztalatát. Vannak ugyanakkor olyan szerzők, akik szeretnék az adás aktusában az identitásképződés folyamatait egy többretegű modellben vizsgálni, amely az adás címzettjének elnyomása mellett másfajta működéseket, így az elismerés, a státusz kinyilvánításának lehetőségeit is megengedi. Noha ők maguk nem mélyednek el ebben a témában, Aafke Komter és Alain Caillé az ajándékozás címzettjéről elismerésviszonyok feltárását sürgetik (Komter 2004, Caillé 2000). Hangsúlyozzák, hogy az adás során az adományozó az ajándék címzettjével gyakran azonosul, érdemesnek, értékesnek látja, státuszát, identitását elismeri. Komter kiemeli az ajándékozásban (és azon belül a jótékonyágban, amelyet ő az ajándékozás civil formájának tekint) „a címzett elismerésének, elfogadásának, megbecsülésének” gesztusait, amelyek cserébe „a címzett identitását és önbecsülését megerősítik”

(Komter 2004:44). Utal röviden Axel Honneth elméletére, amely alkalmas elméleti alapja lehet e viszonyok kibontásának. (196. o.) Alain Caillé is az adás, jótékonykodás „etikai, identitáshoz kapcsolódó céljainak” vizsgálatára szólít fel, és a jótékonyágban átruházott ajándék kölcsönös elismeréséért való újragondolására (Caillé 2000, Lazzeri–Caillé 2006).

Ebben az írásban néhány kiválasztott jótékonyági program működését elemezzük, ezen iránymutatásokat követve. Az eddigieknek megfelelően az elemzés során a hatalmi és elismerésviszonyok két vonatkozását követjük figyelemmel.

(1) A tágabb fókusz a közös cselekvésekre és értelmezésekre gyakorolt hatások, pozíciók aszimmetriái alkotják. Arra kérdezzük rá, hogy a kiválasztott programok különböző résztvevőinek egymáshoz képest milyen cselekvési lehetőségei vannak, és milyen lehetőségeik a saját elképzeléseik kimondására és érvényesítésére. Azt figyeljük, hogy ezek az aszimmetriák hogyan ágyazódnak egyrészt gazdasági egyenlőtlenségekbe, másrészt az értékesség és érdemesség szimbolikus hierarchiáiba. (2) Ezeket az aszimmetriákat a segítettek által, a segítség helyzeteiben átélt érzelmeken keresztül ragadjuk meg. A megfigyelt jelenségek szűkebb terepe tehát az érzelmi tapasztalatok, kiemelt figyelmet fordítva Honneth nyomán az önbizalom, büszkeség vagy ennek ellentétéként a szegény, megalázottság, benuhátság tapasztalataira. Ebben az esetben arra kérdezzük rá, hogy milyen érzelmi tapasztalatok járnak együtt a programokban való részvétellel, és ezek az érzelmi tapasztalatok mennyiben korlátozzák vagy tágítják az egyén cselekvésterét.

A kiválasztott programok mindegyike a civil társadalom egy jól meghatározható szegmenséhez, a kisebbségi magyarokat segítő jótékonykodáshoz kapcsolódik. Emiatt a következőkben a fenti elméleti megfontolások alapján vesszük szemügyre a civil segítség e speciális terepét. A terepünkhöz közelítve először a segítő szándékot megalapozó elképzelérendszeret és diskurzusokat vázoljuk, majd röviden bemutatjuk a módszereinket és a vizsgált programokat. Az empirikus elemzés első felében (*A jótékonyág diskurzusai és a segítettek érzelmei* című fejezetben) azt bontjuk ki, hogy e diskurzusok hogyan jelennek meg a támogatottak számára, és hogyan ágyazódnak ezekbe elismerés-megvonást vagy elismerési viszonyokat létrehozó interakciók.

Az empirikus elemzés második részében (*A segítettek cselekvési lehetőségei* című fejezetben) azt nézzük meg, hogy milyen cselekvésekkel válaszolnak a segítettek, milyen eszközökkel (jelentésekkel és gyakorlatokkal) igyekeznek a diskurzusok által számukra kijelölt értelmezéseket, szerepeket, pozíciókat formálni, újraírni, és ezzel az elismerés-megvonás fenyegetését hátrítani. Mindeközben a diskurzus kettős rétegzettségének megfelelően igyekszünk a modernizációs és a nemzeti megmaradás diskurzusainak működését és következményeit párhuzamosan vizsgálni.

A KISEBBSÉGI MAGYAROK TÁMOGATÁSÁNAK INTÉZMÉNYESEN BEÁGYAZOTT DISKURZUSAI

Ahogy azt korábban bővebben is bemutattuk (Zakariás 2014), a kisebbségi magyarok segítése egy két-szintű legitimációs diskurzusra támaszkodik. A nemzeti kultúrát középpontba helyező elképzelés szerint a támogatás fő célja a kisebbségi magyarok és közösségeik identitásőrző tevékenységeinek segítése az asszimiláció ellenében. Az elképzelés egyik sarokköve, hogy az asszimilációs nyomásra a kisebbségi magyarok egységes választ adnak: értékékként ismerik fel saját magyarságukat, és fenntartásában, védelmezésében maguk is tevékenyen részt vállalnak. Emiatt e diskurzus gyakran a kisebbségi magyarságra mint a magyarság autentikus (magyarországiaknál magyarabb) képviselőire tekint (Feischmidt 2005, Kürti 2002, Tánczos 2001, Peti 2006).

A veszélyeztetett magyar kultúrára, a „nemzeti megmaradásra” hangsúlyt fektető elképzelések Magyarország felelősségét, a beavatkozás imperatívuszát is magukban foglalják, és a támogatást a kisebbségi magyarok (kultúrája, nyelve, közösségei) „megmentésének” diskurzív terébe helyezik. Attól függően, hogy a beszélő a kisebbségi magyarság mely kategóriáit, közösségeit, csoportjait találja meg, attól függően lehet része a támogatás például a „csángómentésnek” vagy a „szórványmentésnek” (Peti 2006, Ilyés 2005). A hiány, amely a segítséget indokolja, e keretben a magyarként tételezett terekhez, intézményekhez való hozzáférés hiánya; a segítség tartalma pedig egyaránt jelenthet a nyilvánosságon keresztül gyakorolt politikai nyomásgyakorlást, intézményépítést és kapcsolátépítést az „anyaországgal”, valamint (civil megközelítésben) kulturális tárgyú adományozást, önkénteskedést.

A veszélyeztetett nemzeti kultúrát hangsúlyozó diskurzusnak az alternatívája – amellyel azonban sok esetben együtt jelentkezik – egy modernizációs diskurzus. Eszerint a szomszédos országokra és magyar kisebbségi közösségekre jellemző modernizációs hiányt kell kompenzálni, ezért a nemzeti szolidaritásnak a gazdasági-szociális segítségnyújtásra is ki kell terjednie. Az átfogó modernizációs hiány a gazdasági-politikai struktúra fejletlensége mellett magában foglalja a jóléthez és a fogyasztáshoz való hozzáférés hiányát, valamint a kulturális lemaradást, a civilizálatlanságot. E diskurzus szerint az idealizált Nyugathoz viszonyított civilizációs versenyben a szomszédos országok és kisebbségi magyar közösségeik Magyarországhoz képest lemaradnak (Melegh 2006). Miközben a kétezres évektől kezdődően elterjednek a közép-kelet-európai térség gazdasági erőviszonyainak átrendeződéséről, Magyarország „lemaradásáról” szóló beszédek, mellette a gazdasági-jóléti fölényből kiinduló elképzelések sem halványulnak el. A kisebbségi magyarok támogatásáról szóló modernizációs beszédmódban a segélyezéspolitikával mellett a gazdasági fejlesztés (a gazdasági-modernizációs háttér megerősítése, az anyagi létfeltételek megteremtésének segítése) és az oktatás modernizációjának a támogatása is hangsúlyos.

Ezeket a diskurzusokat jelentős részben a magyar állam termeli (Bárdi 2013, Zombory 2011:221–225). Az etnikai szolidaritás az állam mellett ugyanakkor magánszemélyeket és civil szervezeteket is mozgósít. Részben az állami-közpolitikai apparátussal összefonódva, részben attól függetlenül számos egyén, informális társaság, vagy formális szervezet, egyesület, alapítvány célul tűzi ki a határon túli magyarok, személyek, vagy közösségek segítségét.⁷ Az etnikai szolidaritás alulról jövő szerveződése ezek, olyan szereplők szándékai és tettei hozzák

⁷ A Cégbíróság által fenntartott Civil Szervezetek Névjegyzéke (ahova minden bejegyzett szervezet bekerül) alapján úgy becsülhető, hogy a 120.000 bejegyzett szervezetből (egyesület és alapítvány) legalább 1500 tartalmaz olyan célt, amely kisebbségi magyarok támogatásával kapcsolatos. Az adományozásról és önkéntesség mértékéről sajnos 2004-ben készült utoljára országos reprezentatív vizsgálat: ekkor a mintában a természetbeni támogatások 5,6%-a, a pénzbeli adományok teljes összegének 3,2%-a (616 millió Ft) irányult a határon túli magyarok támogatására.

létre, akik az állami struktúrától jelentős mértékben függetlenül cselekszenek. A szerveződések támaszkodnak az állami politika által biztosított erőforrásokra, például a finanszírozásban, vagy az etnikai szolidaritás elképzeléseinek, értékrendszerének kidolgozásában. Azokat ugyanakkor szabadabban használhatják a cselekvések tervezése és értelmezése során: ezeknek a civil kezdeményezéseknek sajátja a bürokratikus, rendszerszerűen működő állami-közpolitikai színtérhez képest, hogy a cselekvés megtervezésében és végrehajtásában az egyéni motivációknak, elképzeléseknek és a személyes interakcióknak nagyobb terepet hagynak.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA ÉS A VIZSGÁLT PROGRAMOK

Ebben az elemzésben három támogató program tapasztalatait idézem meg. Két önkéntes programot egy általános és egy középiskolában szerveznek önkéntes tanárok, diákok és szüleik segítségével. A harmadik önkéntes program a moldvai csángók magyar nyelvoktatásának intézményeihez kapcsolódik. Mindhárom program elsődleges célja a magyar nyelvoktatást, magyartanárokat és a nyelvoktatást végző intézményeket támogatni különféle romániai és ukrain közösségekben.

A budaörsi program egy testvériskolai szerveződés egy magyar határ mellett fekvő kárpátaljai falu iskolájával. A nemzeti identitás megőrzése és a magyarországi és kárpátaljai diákokban a nemzeti szolidaritás fenntartása, ápolása jelentik a fő célt, amellett a budaörsi tanárok és szülők adományokat is gyűjtenek a testvériskola és diákjai számára. 2009 óta évente látogatják egymást.

A budapesti program fő célja szintén a magyar anyanyelv ápolása kisebbségi magyar közösségekben. Az első anyanyelvi tábort 1989-ben szervezték kárpátaljai gyerekeknek. Egy árvízben megrongálódott iskolát segítettek újjáépíteni, ekkor az árvíz által érintett területekről gyerekek nyaraltatását is megszervezték Budapesten. A 2000-es évek közepén a programot bővíteni kezdték, szlovákiai, szerbiai, romániai iskolákkal vették fel a kapcsolatot. A magyarországi táborozások mellett anyanyelvi tábort kezdtek szervezni nyaranta egy moldvai csángók lakta településen. Adományokat gyűjtenek, főként ruhát, valamint önkéntesek kárpátaljai gyerek és fiatal magyarországi tanulmányait is segítik.

A Keresztszülő program a 2000-es évek közepétől működik, elsődleges célja a moldvai csángók magyar oktatásának a támogatása. A keresztszülő-kapcsolat célja kettős: a támogató egy meghatározott összeggel évente támogatja a magyar oktatást szervező intézményeket. Másrészt a keresztgyerekkel személyes kapcsolatot építenek: leveleket váltanak, a keresztszülő pedig csomagot küld keresztgyerekének és családjának, anyagilag támogatja keresztgyereke magyarországi táborozásait, valamint ritkábban személyesen is meglátogatja őket.

E programokban 2009–2010-ben és 2014-ben résztvevő megfigyelést végeztem, 3–7 napos táborozásokon vettem részt három táborban, háromszor utaztam nagyjából egy hétre moldvai falvakba. Továbbá összesen kb. 40 részben strukturált interjút készítettem magyarországi, moldvai, kárpátaljai szervező tanárokkal, önkéntes szülőkkel és gyerekekkel, keresztszülőkkel, valamint keresztgyerekekkel és szüleikkel. Interjúalanyaim az elemzésben álnevekkel szerepelnek.

A JÓTÉKONYSÁG DISKURZUSAI ÉS A SEGÍTETTEK ÉRZELMEI

A következőkben azt nézzük meg, hogy a jótékonykodók hogyan jelenítik meg az általuk kezdeményezett tevékenység jelentésrétegeit a segítettek felé, és a segítettek erre hogyan, milyen érzelmekkel reagálnak. A szégyen és tehetetlenség, vagy a büszkeség és önbecsülés segít majd abban, hogy e találkozásokat mint az elismerés, vagy elismerés-megvonás pillanatait azonosítsuk az elemzésben. Azt fogjuk látni, hogy míg a modernizációs diskurzus szinte egyöntetűen az utóbbi helyzeteket hozza létre, a nemzeti diskurzus működése sokkal változatosabb.

Modernizációs diskurzus és elismerés-megvonás

Korábbi cikkekben (Zakariás 2014, 2015) bemutattuk, hogy az önkéntesek gyakran a modernizációs–civilizációs lemaradás fogalmain keresztül látják a segítés címzettjeit. E lemaradás képzeteit a filantrópia kontextusa felerősíti azáltal, hogy a találkozások és közös cselekvések a hiány és szükségletek elképzeléseire fókuszálnak. Ez a perspektíva könnyen fordul át a fejletlennek szóló elutasításba, egy a címzetteket alsóbbrendűként, értéktelenebbként megjelölő attitűdbe.

Ezek a jelentések szándékolatlanul a viselkedésben és szándékoltan a cselekvésekben is gyakran megjelennek, érzékelhetővé téve ezáltal a hierarchikus perspektívát a segítettek számára is. Az elutasítás megjelenhet önkéntelen gesztusok formájában – egy tekintet, arckifejezés, egy mozdulat is árulkodhat erről az önkéntelen elutasításról. Vagy expliciten kimondásra is kerülhet, akár az érintettek jelenlétében. A támogatottakhoz látogatók körében nem ritka, hogy a vendég a lakókörülményeket, a fürdőszoba, vécé hiányát vagy a család szegénységét nem csak érzékeli, hanem szóvá is teszi. A gyerekek tisztálkodási szokásai is gyakran figyelem és kritika tárgyává válnak. „*Daniel, te hányszor mosakszol egy héten?*” – szegezte neki a kérdést az egyik látogató keresztszülő a helybeli kamasz fiúnak egyik látogatása alkalmával. A látogató keresztszülők közt, Daniel jelenlétében zajló beszélgetés témája a (ritka) fürdés, hangneme pedig rosszállás, hitetlenkedés, gúny (részlet a terepnaplóból). Egy hasonló helyzet egy keresztgyerek, Anca édesanyja szemszögéből elevenedik meg.

„Volt egy pár [keresztszülő vendégek], amelyik erőst nem, nem volt olyan kedves. Hát, a többiek, jól értekezünk, megbecsültem, rendes emberek voltak, jó emberek. Volt egy pár, amelyik nem.

K: Mért, mit csináltak?

V: Nem, hogy csináltak volna valamit. Hanem mondták, hogy vai de mine [jaj], mink olyan izék, szegények vagyunk. Egy probléma volt, nem is akarok erről. Nem mondták, hanem vettem én számát, hogy hogy tanácsoltak [hogya mit beszéltek]. Többiek erőst rendesek.”

Az ehhez hasonló reakciók, gesztusok, elszólások, noha ritkán címezik szándékoltan a támogatottaknak, számukra is érzékelhetőek és érthetőek: azt látják belőlük, hogy a gazdasági-modernizációs hierarchia alsó fokaira helyezik őket a támogatók. A támogatottak számítanak is ezekre a reakciókra: gyakran bizalmatlanul, gyanakodva várják ezeket a leértékelő gesztusokat, véleményeket, figyelik a hozzájuk érkező, vagy őket fogadó támogatókat. Ennek oka, hogy maguk is ismerik a centrum–periféria és a modernizációs lejtő diskurzusát, sőt, a szegény, fejletlen, civilizálatlan szerep egyfajta negatív identitásként is működik, az öngyarmatosítás fogalmaival leírható önazonosságként. (Kjosszev 2000)

A szegénység és civilizátlanság pozícióiban viszontlátva magukat a támogatottak szegényt, zavart élnek át. Ami közös Danielnek és Anca édesanyjának a reakcióiban, hogy a megalázottság érzéseit tehetetlenség kíséri. Noha mindhárman nyilvánvalóan meghallják és megértik ezeket az üzeneteket, némán fogadják, válasz nélkül hagyva az őket ért sértéseket. Legfeljebb később, biztonságos közegben dolgozzák fel, teszik szóvá az identitásukat, önbecsülésüket aláásó helyzeteket.

A nemzeti diskurzus a támogatók elvárásaiban

A „nemzeti megmaradás” elképzeléseire épülő programokban a személyes találkozások alkalmával gyakran aktiválódik a kisebbségi magyarokról szóló nemzeti mitológia képzetrendszere. A nemzeti esszenciát kereső támogatók a pártfogoltjaikat, életvilágukat a nemzeti kategóriák szerint érzékelik. A tárgyakban és az emberek viselkedésében a magyarság jeleit keresik. „A [csángóknak a] *magyarságuk, az megvan belül, én csak az archaikus imádságokat mondom, meg a népviseletüket. Nézd meg majd a szálakat, a piros, a fehér, a zöld benne van a hímzésekben, egy olyan mély kincs van a lelkük mélyén, hogy inkább mi tudunk tőlük tanulni.*” (Edit, keresztszülő)

A viselkedésnek több kiemelt formája bír a nemzeti kategorizáció szempontjából központi jelentőséggel: a folklór, a néphagyományok gyakorlása (beöltözés népviseletbe, táncok, énekek, csángók esetében imádságok bemutatása), a magyarként felismert nyelvhasználat/nyelvismeret (a „gyönyörű magyar” beszédük), valamint a jövőre vonatkozó tervek nemzetiként érzékelt vonatkozásai. Mindezek mellett kiemelt figyelem irányul arra, hogy minek érzik, illetve minek vallják magukat a pártfogolt és családtagjai. A magyarság keresésére hangolt önkéntes figyeli mindezeket a jeleket, megnyilvánulásokat, amelyek segítségével aztán a pártfogoltak magyarságát sajátjánál „igazibb”, „mélyebb”, „autentikusabb” magyarságként azonosíthatja, megmérheti. A következőkben azt nézzük meg, hogy ezek a hangoltságok hogyan befolyásolják az interakciókat, hogyan hoznak létre hatalmi viszonyokat, hogyan alakulnak a pártfogoltakra irányuló, azok önbizalmát, önbecsülését alakító elvárásokká.

Ez a nemzeti hangoltság nem csupán abban jelenik meg, hogy a támogatók hogyan érzékelik a segítetteket. Olyan gyakorlatok is következnek belőle, amelyek kezdeményezik azokat a tevékenységeket, amelyek a nemzeti mitológia elképzeléseinek megfelelnek. Ilyen a folklorisztikus elemek játékba hozására irányuló felkérés, pl. a népviselet megtekintésére, felöltésére vonatkozó kérés, vagy a gyűjtők által is ismert helyzet, amikor éneklésre, (csángók esetében) magyar nyelvű imádkozásra, mesemondásra, táncrea buzdítják a pártfogoltakat. Szintén ide sorolható az identitásra való rákérdezés tipikus helyzete, vagy a nevek magyarságára tett megjegyzések. „*Mikor bejöttetek, megkérdeztem tőletek a nevetek. És tudjátok, hogy mennyi szép magyar név van köztetek. Olyan magyarnak érzem magamat én is köztetek. Éreztétek csak nyugodtan magatokat magyarnak miközöttünk.*” (részlet a megnyitó beszédből, budaörsi program)

A nemzeti identitás, kultúra, közösség „megmaradása”, „mentése” által előírt szerepek eljátszásának elvárásához a különböző közösségek, szervezetek és egyének különféleképpen viszonyulnak. Ez a fajta hangoltság akkor válik hatalmi helyzetűvé, elismerésmegvonássá, ha nem találkozik azzal, ahogy a pártfogoltak magukat bemutatni kívánják. Akár azért, mert a diskurzus ismerete ellenére, egyénként kíván a magyarság „örzőjének” szerepéből kitörni, akár azért, mert e diskurzus az egyén életvilágában nincsen jelen, nem érthető.

Nemzeti diskurzus és elismerés-megvonás

Az általunk vizsgált programokban a moldvai csángók esetében (a budapesti és a keresztszülő programban), valamint a kárpátaljai szórványból érkezők esetében (a budapesti programban) a nemzeti megmaradás elképzelérendszerre nincsen jelen, vagy ha igen, akkor csak másodlagosan a helyi életvilágokat szervező tudások között. A támogatók elképzelései a kisebbségi ellenállást (a „megmaradás” szándékát, a magyarság „őrzését”) az asszimiláló román és ukrán nemzetállami szándékkal állítják szembe. Mindeközben ez a perspektíva nem vesz tudomást arról, hogy ezekben az asszimilálódó közösségekben az egyéni boldogulás és mobilitás (iskoláztatás, munkavállalás) a román és ukrán nemzetállami térhez kapcsolódva, és az etnikailag vegyes lokális/regionális hálózatokhoz kapcsolódva valósul meg, például jelentős részben nyugat-európai, ukrainai, oroszországi vendégmunka-hálózatokon keresztül. Így a „megmaradás” diskurzusa azt sem láthatja, hogy a jelenleg is zajló nyelvváltás és a román vagy ukrán etnikai identitáshoz való kapcsolódás részben ezeket a folyamatokat tükrözik.⁸

Mindez a magyarsághoz kapcsolódó jelentéseket is jelentős mértékben meghatározza: ugyan a magyar nyelv, kötődések, identitások presztízse Kárpátalján nagyobb, mint Moldvában, ahol a magyarság a szegénység, iskolázatlanság, elmaradottság konnotációival bír, közös ezekben a rurális, gazdaságilag deprivált életvilágokban, hogy a nemzeti megmaradás nemzetiesítő diskurzusai legfeljebb a helyi értelmiségiek, tanárok, helyi egyházi vezetők számára központi fontosságúak.

A „megmaradás”-diskurzus ismeretének és az azonosulásnak a hiánya a jótékonykodó oldalán egy más-ság-tapasztalatot szül, valamint egy szándékot, amely e másság ellenére is mindenáron igyekszik fellelni a nemzeti esszenciát (lásd pl. Zakariás 2014). Ez a magyarság utáni hajsza könnyen alakul át egy explicit átformálási/nevelési szándékká, amely nem csupán megtalálni kívánja a magyarság bizonyos jeleit, szimbólumait, bizonyítékait, hanem igyekszik a támogatottakra erőteljes hatást gyakorolni. E pozícióból az önkéntesek a magyarként tételezett viselkedésekre a pártfogoltakat ránevelni, a magyarsághoz kapcsolt érzéseket, gondolatokat pedig velük elsajátíttatni kívánják.

Explicit rákérdezésekkel nyomást gyakorolnak pártfogoltjaikra, hogy e mitológia által előírt szerepeknek megfelelően viselkedjenek. Tipikus beszédhelyzet, amikor a budapesti programban a tanárok és a diák önkéntesek az érkező kárpátaljai és csángó diákokat, a csángó keresztszülő programban a keresztszülők és más csatlakozó önkéntesek noszogatni kezdik keresztyerekeiket és családtagjaikat, hogy magyarul beszéljenek; győzködni kezdik a diákokat, keresztyerekeiket és családtagjaikat a magyar vagy a csángó nyelv használatának

⁸ Egy nagyon fontos különbség a moldvai csángó és kárpátaljai szórvány életvilágok között, hogy míg előbbiben a mobilitás bevett csatornái túlnyomórészt a román nyelvű állami iskolarendszerhez, a román nyelvű munkaerőpiachoz, vendégmunka-hálózatokhoz kötődnek, Kárpátalján az ukrainai, oroszországi munkaerőpiac mellett a mobilitás egy bejáratott csatornája Magyarország felé vezet, a cselekvő célja legyen akár az Európai Unióba, a schengeni övezetbe való bejutás, akár magyarországi migráció, vendégmunka, akár a határ menti kereskedelem. Míg Moldvában az elsősorban civil alapokon megszervezett magyar oktatás egy kísérlet arra, hogy nyisson egy magyar nemzetállami térhez kapcsolódó mobilitási csatornát, Kárpátalján ez egy bevett egyéni mobilitási stratégia – magyar és ukrán anyanyelvűek számára egyaránt. Lásd a csángók esetében Peti 2006, Tánzos 2002, Simon–Péter 2004. Kárpátaljáról lásd Ilyés 2005, a nyelvi stratégiákról az oktatási mezőben lásd Ferencz–Séra 2012: 507, Papp Z. 2012, Ferencz 2013, Papp Z. 2013. A kisebbségi magyarok oktatási nyelvválasztásának és a mobilitásnak az összefüggéseiről lásd Kisebbségkutatás 2012/3 és 2013/4 számokat. A moldvai csángó közösségekről szóló szociolingvisztikai elemzésekért lásd pl. Bodó 2012.

fontosságáról, a csángó és a magyar nyelv azonosságáról, a magyarságról, az identitás fontosságáról kisebb beszédeket tartanak. E helyzetnek a címzettek általában passzív résztvevői, az nem ritkán belőlük elfogódottságot, zavart, szégyenérzetet vált ki. Persze nem mindig, a budapesti programban készült terepnapló számol be a következő helyzetről: „A strandon egy fiú, egy budapesti önkéntes segítő egy kárpátaljai lányt noszogatót, hogy csak magyarul beszélhet. A lány azzal ugratta, hogy ha beszélni nem is, írni írhat-e ukránul [üzeneteket egy papírra a mellette ülő barátnőjének]. Ukránul kérdezte, egy másik lány lefordította. A fiú próbált komoly maradni, de a lányok elviccelték.” A jótékonykodók ezekben a helyzetekben az igazság birtokosaiként lépnek fel.

Ezekben a találkozásokban a magyarság megmaradásának, jelszavainak, toposzainak megjelenítése és érvényesítése elismerés-megvonással jár, abban az értelemben, hogy a támogató által vallott elképzelések, a hiányok, szükségletek és érdemesség elképzelései egyoldalúan érvényesülnek. A közös cselekvések, gyakorlatok kialakításában a támogatottak szempontjai nem tudnak megjeleníteni, a közös cselekvési tereket és az abban megjelenő jelentéseket főként a jótékonykodók elképzelései uralják. Ez a támogatottak megszólalási és cselekvési terének radikális beszűkítését jelenti.

A következő terepnaplórészlet is egy ilyen egyoldalúan megkonstruált találkozást ír le, amelyben a vendégeket fogadó Erzsike néninek elleplezett bosszúság, és a helyzet néma elviselése jut osztályrészül. A beszélgetés résztvevői Erzsike néni mellett a Partiumból érkezett Júlia és Judit, egy katolikus parókia középkorú alkalmazottai, akik időnként adományokkal támogatják a moldvai magyar oktatást.

„Este beszélgetünk, Erzsike néni, Judit, Júlia. Júlia próbálja Erzsike nénit meggyőzni, hogy Moldvában is küzdhetnének a magyar miséért, mert az Unióban a kisebbségek jogai védve vannak, joguk van a magyar miséhez, magyar iskolához. Erzsike néni nem nagyon reagál, mintha fárasztaná ez a téma. (Később ez igazolódik is.) Júlia viszont nagyon hosszan mondja a magáét, nem veszi észre, hogy Erzsike néni nem érzi jól magát a beszélgetésben. (...) Erzsike nénival beszélgetek másnap, a vásárba menet.

Erzsike néni: A kontradikciót (akadékoskodást) nem szeretem. Ne mondja meg neki, de ez a Júlia, ez szeret kontradikcionálni. Júlia nem érti, hogy itt másképp vannak a dolgok.”⁹

Ugyanakkor leegyszerűsítő lenne e jótékonyági programokban az elismerés-megvonás különféle folyamatait egyoldalúan hangsúlyozni. Vannak ugyanis olyan jelenségek, értelmezési folyamatok, amelyek e diskurzusokra épülő elismerés-megvonások ellenében hatnak. Először is, a támogatók közt igen sokan vannak, akik felismerik a segítség, a segítő interakciók által hordozott sérelem, megalázás veszélyeit. Ráéreznek a diskurzusok hatalmára,

⁹ A fentiekből az is következik, hogy a moldvai csángó közösségekben a magyarságról szóló erőltetett helyzetek, cselekvések, beavatkozások kétszeresen is elismerés-megvonásként működnek. Egyrészt egy olyan idegen, nem érthető elképzelésrendszer, amely gyakran egyoldalúan írja elő a találkozásokban érvényesülő jelentéseket és a közös cselekvéseket és gyakorlatokat, és kizárja a támogatottak perspektívájának megjelenését. Másrészt – mivel a fejletlenség, civilizálatlanság jelentéseit mozgósítja – egy stigmatizáló, a támogatottakat egzotikusként, ősiként, fejletlenként leértékelő diskurzusként is működik. Ezekben az interakciókban tehát nem csak a megszólalás, a részvétel van akadályozva, hanem a „magyarságmentő” tevékenységek, beszédek, viselkedések nyomán gyakran a leértékelő pillantásokból fakadó szégyenérzet és zavar helyzetei is létrejönnek. „Mikor mentek [Magyarországra], dugták el a ruhát. Mert az a nagy karinca nem komfort egyáltalán, nehéz megkötni, meleg, nem szeretik. Szégyellik is felvenni.” (Julianna, mindkét középkorú lány keresztyerek.)

Ezek a helyzetek a támogatottak számára egyszerre frusztráció, bosszúság forrásai valamint a szégyen és zavaré. Mindkét érzés aláássa a tevékeny részvétel, az aktív bevonódás lehetőségét.

reflektálnak arra, és megpróbálnak annak ellenében cselekedni, annak hatásait tudatosan tompítani.¹⁰

Másrészt az elismerés-megvonás fenyegetése sem szükségszerű. Olyan helyzetek is létrejönnek, amelyek a moralitás és hatásgyakorlás másfajta fogalmaival, az elismerés valamilyen formájaként írhatók le. A nemzeti megmaradás diskurzusai által okozott sérelmek és elismerések a támogatott közösségekben különbözőképpen, változó mértékben és arányban vannak jelen. Ahogy a következő fejezetben látni fogjuk, a nemzeti keretben értelmezett célok és cselekvések nem csupán elismerés-megvonás alapjául szolgálnak, hanem emancipatorikus potenciáljuk is lehet.

„Nemzeti megmaradás” és elismerés

Egyes közösségekben a szocializációs minták lehetővé teszik, hogy az egyén ismerje a kisebbségi megmaradás e hősi szerepeit, szimbólumait, nyelvét, ráadásul a megfelelő helyzetekben azonosulni is tudjon vele. A kárpátaljai kísérőtanárok vagy a moldvai származású magyartanárok többsége egyaránt ismeri és használja ezeket a diskurzusokat. A kisebbségi „megmaradás” és ennek részeként a magyar magas- és népi kultúra hősiességének és ápolásának elképzelései az ukrán-magyar határ mellől érkező támogatott diákok számára is ismertek. Megidézésükre fogadókészen reagálnak, gyakran ők maguk kezdeményezik ezeket.

Amennyiben a támogatott azonosul ezzel a diskurzussal, azaz a találkozásokban a külső pozícióból hozzárendelt érdemesség egybeesik az identitással, az egyén saját magához rendelt érdemességével, a nemzeti megmaradás diskurzusa elismerésként tud működni. Ezekben a helyzetekben a támogatott számára a magyarságát áldozatosan őrző végvári harcos szerepe nem egy korlát, amely identitását és egyéni cselekvési terét szűk határok közé zárja, hanem ellenkezőleg, önbizalmát, identitását, önértékelését erősíti, azaz elismerésként működik. Ez a honneth-i szolidaritáshoz hasonló elismerési forma (Honneth 2012).¹¹

A következő interjúrészletben az egyik kárpátaljai tanárnő egy népdalvetélkedőre kíséri Budapestre két tanítványát, ekkor éli át a felkavaró találkozást. A találkozásban születő érzések közül egyik legerősebb a büszkeség: a magyarságra, és a magyarságért végzett munkáért kapott elismerésért érzett büszkesége.

10 A következő részletben Péter, egyesületi szinten is nagyon aktív, vezető szerepet vállaló keresztszülő és Dóri, az élettársa a modernizációs diskurzus kritikáját fogalmazzák meg:

Péter: *Mert azt el kell ismerni, hogy amikor az ember először kimegy oda, akkor van benne egy olyan kíváncsiság, amit nyilván valamilyen módon szeretne kielégíteni, meg azt nem mondom, hogy egy ilyen felsőbbrendűségi érzés, de, szóval, amíg az emberekkel nincs meg a közvetlen kontaktus, addig az így, tényleg egy ilyen egzotikumnak tűnik. Azt hiszem még annak is, aki tiszta szívvel megy. Most, hát, voltak érdekes dolgok, mert hát, amikor mi kimentünk egyik alkalommal, érkezett egy másik csapat, hihetetlen vidám figurák voltak, egy nagyon vegyes társaság, és az egyik keresztszülő, egy igen komoly akciót szervezett, és hoztak mindent, tehát...*

Dóri: *Mosógéptől kezdve...*

P: *..., mosógéptől kezdve mindenfélét, ...*

D: *Tűzhelyt, frizsidert, hűtőszekrényt.*

P: *..., de náluk is ez inkább olyan, mint amikor elmegyek Afrikába, és akkor megnézem a bennszülötteket, hogy hogyan táncolják a helyi táncot, és hogy milyen egzotikus, meg milyen jó!”*

11 Fontos látni ugyanakkor, hogy ez az összhang, részben legalábbis, múltbeli fegyelmezési folyamatok következménye. Foucault szubjektivációra vonatkozó elméletei alapján belátható, hogy a diskurzív hatalmi tér nem egyszerűen aktuális fegyelmezési potenciálokat fejez ki, hanem egyúttal a szubjektum formálódásának terepeként is működik, vagyis szocializációs szerepet tölt be. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a nemzetre vonatkozó múltbeli diskurzusok és hatalmi technikák teremtik meg azt a horizontot, amin belül később elismerésként kerülhetnek értelmezésre a segítségi interakciók. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

“Volt egy kiállítás, nagymamáink ruhái a mai divatban. Próbálgattam a ruhákat, és jól állt. És mondja az úr, hogy jól áll, és illik önhöz, vegye meg. Mondtam, hogy nem engedhetem meg, tízezer forint állt a ruhán. Az összes zsebpénzem háromezer forint volt, magyarigazolvánnyal jöttünk. Mondja, hogy a felét esetleg? Mondom azt sem. Mondtam, hogy köszönöm, hogy megpróbálhattam. Később megint mentem, felpróbáltam egy másik ruhát. Közben a két kislány, akikkel jöttem, beszédbe elegyedtek az úr feleségével. Annyira jól áll magának, vegye meg. (...) És akkor beszélgetünk, hogy magyar iskolában tanítok meg akármilyen, ő meg közben pakolgat. És akkor képzeld el a ruhát összetúrta, betette egy táskába, és átnyújtotta. Mondom, nem tudom megvenni, erre nem is kell, ajándékba adom. Bizony kicsordult a könny a szememből, annyira jólesett. És akkor kérdeztem, hogy adhatok egy puszit, és tényleg olyan szeretettel megölelt, s azt mondja, hogy ez nekem megéri, maga ilyen tisztán beszél magyarul és Kárpátalján, azt mondja beszélgettem a gyerekekkel, és ilyen szinten műveli a magyar kultúra fejlesztését, és hogy ilyen szinten tudnak magyar népdalokat. Nem tudom mit mondtak a lányok, de nagyon megható volt. Annyira váratlan volt a dolog, teljesen le voltam zsibbadva. És akkor megyek, nem jöttem magamhoz. Fojtogatott a sírás. Egy félvagyonos ruhát, na jó, neki lehet hogy nem volt olyan mellbevágó az összeg, de nekem a csillagos ég volt. És azóta is hordom ezt a ruhát, és mindenkinek eldicsekszem, hogy ezt azért kaptam, mert magyar vagyok. (Nevet) (Budapesti program, kárpátaljai tanárnő)

E találkozásból élesen kirajzolódik, hogy a közösségi szolidaritás kifejezése, amely a másik közösségi tagságát (e közösségért való kiemelt tevékenykedést) érdemként ismeri el, hogyan épül rá a modernizációs lejtőre, ugyanakkor hogyan tud a modernizációs lejtő elismerés-megvonással fenyegető működése ellen hatni. Ebben a helyzetben az adományozás gesztusát az teszi lehetővé, hogy a modernizációs lejtőt és a kisebbségi magyarok megmaradásának elképzeléseit egyszerre idézi meg az ajándék címzettje. A helyzetben a támogatott számára fel sem merül a szegénység negatív értelmezése, az elutasítottság, elismerésmegvonás veszélye, hiszen az értékhierarchiák egy másik tere is mozgósítva van, amelyben a potenciális támogató van lejjebb, a támogatandó pedig fent. A figyelemben és tárgyi ajándékban is megnyilvánuló elismerés e – nemzeti – diskurzus státuszhierarchiájának megfelel, így legitimmé, érthetővé válik.

Mindez együtt jár a támogatott önbizalmának, identitásának megerősödésével. Ugyanakkor együtt jár a támogatott cselekvésterének formálásával is, amennyiben egy meghatározott identitást erősít meg: megerősíti a „megmaradás”-diskurzus iránti elkötelezettségét, az arról való beszédet, és előrevetíti annak jövőbeli használatát.

Az ajándéktárgy a múlt századi divatot idéző ruha, amely hatalmas materiális és esztétikai értéket képvisel a tanárnő szemében, kapcsolódó eredettörténete (az ajándékozás) által egyben a magyarság, a „nemzeti megmaradás” és a „magyarságmentés” elképzeléseinek szimbólumává, megjelenítőjévé is válik számára. Az adás gesztusa a támogató és támogatott közös értékei, közössége kinyilvánításának rítusává lesz, e rítus megidézése (szóbeli felelgetése) pedig az értékek, a kapcsolódó jelentések megidézésének a helye. Az adás jelentésteremtő, jelentést újratermelő ereje ugyanakkor nem csak a kinyilvánított azonosságban rejlik, hanem ráépül az anyagi egyenlőtlenségekre, és ezzel párhuzamosan – ennek ellentételezéseként - az azonosságban való különbözőség, a nemzeti értékek szerinti státusz-hierarchia által előírt különbségekre is.

Ebben a viszonyban a nemzeti megmaradás diskurzusának mozgósítása kétféle következménnyel is jár. Egyrészt a nemzeti mitológia megidézése segít elfedni a szocioökonómiai és civilizációs hierarchiák tematizálását,

és elterelni a beszédet és figyelmet azokról a hiányokról, amelyek az adományozás-jótekonycodás koncepciójának egyik alappillérét képezik. Így kerülve el azokat a kommunikációs csapdákat, amelyekben a címzett magát a hiány, a szenvedés, a szükségletek és a fejletlenség, civilizálatlanság megszégyenítő pozícióiban pillanthatja meg. Másrészt viszont annak is az eszköze, hogy a segítség és adás ne vonja maga után a hála és leköteleződés érzéseit, vagy legalább tompítsa azokat. Egy alternatív hierarchia felállítása, amelyben az adományozó foglalja el az alsó pozíciókat, érthetővé, legitimmé teszi a szimbolikus és anyagi javak áramlását, olyasmivé, ami a címzettek jussa, ami nekik jár, és amelyeket így nem szükséges ellentételezni. Ez a dinamika nagyon jól látható az itt bemutatott részletben, ahol a kárpátaljai tanárnő különösebb jövőbeli tettekre vonatkozó leköteleződés nélkül elfogadhatja a nagyértékű ajándékot, azzal a feltétellel, hogy az érdemességről szóló nemzeti elképzeléseket is melléteszi. Ez a diskurzív beágyazás ugyanakkor összhangban van a tanárnő saját identitásával, önértelmezésével, így az önbizalom és önazonosság erősítésével is jár.

A következőkben azt nézzük meg, hogy amennyiben a nemzeti megmaradás eszméinek megidézése elismerés-megvonással kapcsolódik össze, és így emancipatorikus potenciálja nem tud érvényesülni, milyen egyéb cselekvési lehetőségek, interpretációs eszközök állnak a támogatott rendelkezésére, hogy akár a szegénység- és civilizációs diskurzusok leértékelő, stigmatizáló hatását, akár a nemzeti megmaradás és a „mentés” elképzeléseinek kizáró, elnyomó potenciálját ellensúlyozni tudják.

A SEGÍTETTEK CSELEKVÉSI LEHETŐSÉGEI

Kérdésünk e fejezetben, hogy az elismerés-megvonás, a segítettek által átélt szegénység, tehetetlenség és frusztráció milyen cselekvési lehetőségeket nyitnak a segítettek számára. A különféle típusok tárgyalása során kiemelt figyelmet fordítunk arra, hogy a két jelentésréteg e lehetőségek tekintetében hogyan különbözik egymástól: milyen manőverezési teret enged a modernizációs diskurzus és mit a nemzeti megmaradás képzetrendszer.

Kilépés a támogatás helyzeteiből

A leértékelő, elutasító, megvető pillantásokra, vagy a támogatottak szempontjai, valósága iránti érzéketlenségre adott magától értetődő válasz lehet, ha a támogatott, vagy inkább potenciális támogatott, megelőlegezve a megalázó helyzeteket, elutasítja ezeket a találkozásokat – azaz nem vesz részt a programokban. Ez az elkerülő stratégia megjelenhet abban, hogy az aktuális interakciókat igyekszik a címzett minimalizálni, ahogy teszik ezt például – a magyar beszédet folyamatosan szemrehányón számon kérő András elől elbújó keresztgyerekek. De megmutatkozhat a teljes elutasításban is: abban, hogy azok az emberek, közösségek, akik a program által ajánlott erőforrásokra nincsenek ráutalva, elutasíthatják a részvételt. Egy erdélyi nagyváros elitiskolájának tanára budapesti osztálykirándulást szervezve a budapesti testvériskolai kapcsolatok megmozgatása helyett inkább egy hostelben szállásolta el a gyerekeket, csak hogy elkerülje ezeket a lehetséges megalázó helyzeteket, a „szegény rokon” pozícióját.

Mindennek a jótekonyság dinamikájában strukturális következményei is vannak. Az elmaradottságról, a szegénységről szóló diskurzus, vagy a jelentésalkotásból, a cselekvések közös konstrukciójából való kizárás, amely a nemzeti megmaradás diskurzusainak egyoldalú érvényesítésével jár, elismerés-megvonást eredmé-

nyez. Ezért csak olyan személyek vagy közösségek vállalják a benne való részvételt, akik a fölényes tekintet és a kizárás kockázata mellett is rá vannak utalva a részvétellel járó erőforrásokra. Ezáltal a szegénységről és modernizációról szóló diskurzus várakozásai az aktuális kapcsolatokban igazolódnak, újratermelve a strukturális, gazdasági, fejlettségbeli hierarchiáról szőtt elképzeléseket. E tendencia tetten érhető például abban, hogy mindhárom programban kistelepülések közösségei, falusi iskolák a támogatás címzettjei.

A stratégiai cselekvés lehetőségei és következményei

A keresztszülő program, a budapesti és a budaörsi program egyik legfontosabb következménye a támogatott gyerekek számára, hogy ezáltal lehetőséget kapnak nyaralásokon részt venni: Magyarországra, Budapestre, a Balatonhoz utazni. A mezőgazdaságból, alkalmi munkákból, vendégmunkából élő családokban élő gyerekeknek e gyereknyaralásokon kívül nem nagyon adatik ilyen utazás lehetősége. E nyaralások, táborok nem csupán a gyerekek pillanatnyi pihenését, szórakozását szolgálják: külön kutatás foglalkozhatna azzal, hogy van-e, és milyen hatása van a gyerekek mobilitási pályáira, jövőre vonatkozó perspektíváira, vágyaira, hogy egy nagyvárosban járnak, és hogy a fogadócsaládoknál hosszabb időt töltve bepillanthatnak a városi középosztályi életvilágokba. Emellett e programok kapcsolatokat és esetenként konkrét anyagi erőforrásokat is biztosíthatnak a magyarországi és budapesti továbbtanulásban. Az mindenesetre biztos, hogy a támogatottak közül sokan a mobilitási perspektíva tágításának és az erőforrásszerzésnek a kontextusában látják a programok jelentőségét. A budapesti programban a Kárpátaljáról, a magyar határ mellől érkező tanárnő saját tapasztalataként fogalmazza meg: *„a nyelvi része a csángóknak, és a [kárpátaljai] szórványból érkezőknek fontos. Nekünk sokkal inkább az, hogy egy másfajta tanulást jelent, Budapestet látják, a Balatont. Egy nagyon fontos ugródeszka, aki valamire vitte az életben, az mind volt anyanyelvi táborban: ügyvédek, zenészek. Itt látták meg, hogy ide lehet jönni, ki lehet mozdulni, hogy milyen lehetőségek vannak, tervezőnek tanulni, papnak. Sok itteni család is támogatja őket. Fogadó családok, vagy fogadó családok ismerősei évekig támogatnak sokszor egy-egy gyereket. Például azzal, hogy náluk lakhatnak.”* (Terepnapló részlet, lejegyzett beszélgetés) Erzsike néni, a budapesti vendégmunkát maga is kipróbáló moldvai házigazdám is elmondta, hogy mennyire szeretné, hogy lányának, Laurának is legyen nem csak névleges, hanem aktív, személyes kapcsolatot tartó keresztapja vagy keresztanyja, mert mint mondja: *„ha Magyarországra akar jönni Laura, akkor valahol ülni kell.”* A magyar nyelvű iskoláztatás mellett, azzal szorosán összekapcsolódva ezek a programok tehát hozzáférést biztosítanak a mobilitás speciális csatornához – a magyar nemzetállami térben megnyíló mobilitási lehetőségekhez. (A csángók kapcsán lásd Kiss 2005)

A fenti elismerés-megvonási helyzetek tehát jelentős mértékben azért jöhetnek létre, mert olyan erőforrások áramlanak a jótékonyságban, amelyek miatt mégis érdemes ezeket a kényelmetlen és gyakran megalázó helyzeteket, vagy legalábbis azok kockázatát elviselni. E hatalmi alárendeltségeket a támogatók oldalán megjelenő fegyelmező tekintet is építi: a programokban a segítségre méltóságot gyakran expliciten a támogatottak viselkedésének bizonyos módjához kötik. A nemzeti diskurzusok viszonyában a biologizáló, származási elképzelés mellett érvényesül egy másfajta nemzet-fogalom, amely az egyéni választást, és annak morális tartalmát hangsúlyozza. Eszerint azok a gyerekek vagy felnőttek érdemesek a támogatásra, akik identitásukat az előírt forgatókönyvek szerint mutatják be, a nemzeti hagyományőrző gyakorlatokat felmutatják, és tágabban, az intézményes választásaik – leginkább a magyar nyelvű iskola választása – a nemzeti szempontokat tükrözik. Vagyis az érde-

mességet e helyzetekben nem egy esszenciális, absztrakt magyarság szolgáltatja, hanem a magyarnak lenni szándéka, a magyarság választása, akarása. Az, ahogy e gyakorlatokat, a magyarság iránti vonzalmat, szándékot, elköteleződést bizonyító morális cselekvéseket a támogatók fellelni igyekeznek, ahogy a támogatottakat e célból fürkészik, és megismerni próbálják, e viszonyt a pásztori hatalommal rokonítja. A támogatások, adományok ugyanakkor a fegyelmezés eszközeivé is válnak, amennyiben a helytelen viselkedés esetén azok megvonásával fenyegetik a támogatottakat.

A támogatottak igazodása a támogató elképzeléseihez stratégiaként osztályozható, amennyiben a részvétel kifejezetten az elvárt haszonhoz kapcsolódik, miközben a segítség feltételét jelentő szerepet a segített távolítja magától. És azonosulásként, ha e szerepek a támogatott személyes identitásába is beépülnek, akár lokálisan, a segítő helyzetben, akár tartósabban, a „nyereségektől” függetlenül, a támogató fegyelmező tekintetétől távol is megjelennek. A stratégiai cselekvések közé tartoznak azok a helyzetek, amelyekben a támogatott nem csupán elviseli az idegennek érzett támogatott szerepet, hanem ő maga kezdeményezi, az erőforrások megszerzése céljából. Ezek olyan cselekvések, amelyekben a támogatások lehetséges címzettjei magukat a támogató számára vonzóként, a támogató perspektívájának, osztályozási rendszerének megfelelően igyekeznek megjeleníteni. És ezt látjuk a következő terepnaplórészletben, ahol László keresztgyerekének szomszédja küzd az érdemességért és támogatottságért. A beszélgetés előtti napon László több zsáknyi ruhát hozott keresztgyerekének és családjának, a szomszédban élő asszony is megpróbál ilyen adományhoz jutni. *„A kapu mellett beszélgetünk. Viccelődve mondja, hogy gondolta ő is beiratkozik a magyariskolába, hogy Laci bácsi neki is hozzon ruhákat. (...) Feszélyezi, ahányszor magyarul megszólal, de mindig azzal zárja, hogy na ugye, hogy ő is tud magyarul beszélni. Egy idő után már-már agresszívnak tűnik, ahogy ezt ismétletgeti. (...)”*

Az identitások stratégiai működtetésének (és a nemzeti esszenciát fürkésző támogatói tekintetek halmozódásának) egy látványos helyzetéről számol be az egyik kárpátaljai szórványból érkező kísérő. A tanárnő nevetve meséli: *„Egy magyar nyelvi vetélkedő első három helyezettje kapott egy nyaralást a Balatonnál. Mikor odautaztak, akkor derült ki, hogy magyarországi ruszinok szervezték. «Nagyon örültek nekünk, mert hogy mi tudunk ukránul, ruszinul. Na, ott nem volt baj, hogy egymás közt ukránul beszélnek a gyerekek.»”* (Budapesti program, lejegyzett interjú, terepnapló.) A magyarságmentő diskurzusba illeszkedő programokból egy váratlan fordulattal egy ruszin kisebbségi diskurzusba kerülnek át. Alkalmazkodnak a megváltozott elvárásokhoz, ugyanakkor a kontraszt a reflexió és a diskurzusoktól való távolságtartás, a diskurzusok kimozdításának pillanatait is szüli. Maguk a támogatott gyerekek mindeközben a nyaralás lehetőségeit keresik, a nemzeti jelentések másodlagosak: *„ott, [a magyarországi ruszinok által szervezett táborban] szebben voltunk, mert ott a tábor a tó partján volt”* – mondja az egyik kisfiú, aki mindkét helyet megjárta.

A támogató által elvárt szerep kiteljesítése ugyanakkor nem csak egy költség–haszon elemzés modelljét követő stratégia. Fent már bemutattuk azokat a helyzeteket, amelyekben az elvárások és a támogatottak kollektív identitása összhangban voltak egymással. Egy harmadik típust képviselnek az azonosulás folyamatai. Amennyiben hosszabb távon vesz részt ilyen jellegű programokban, a támogatott sokszor azonosulni kezd az elvárt szereppel, magát ezen keresztül érti meg – és esetleg nem csak a támogató interakciókban, hanem a jótékonyági tereken kívül is. Számos helyzetben a támogatottak magukat az interjúhelyzetben a nemzeti keret előírásai

szerint mutatták meg. „Cristina kicsi korától ment magyarórára, mikor kérdezem, hogy miért, akkor magától értetődősséggel mondja, hogy «magyarul beszélek, magyar vagyok, csángó magyar. Csak a barátokkal beszélek románul, ha olyan van, aki nem jár magyarórára. Egyébként a családban magyarul beszélünk.» Mindezt úgy mondja el, hogy én kerülöm, hogy a nyelvhasználatról kérdezzek.” (Terepnapló részlet, lejegyzett interjú.) Mivel azonban beszélgetőtársaimmal szinte kizárólag felületes ismeretségeket kötöttünk (kivéve Erzsike nénit, aki két alkalommal is szállásadómmá vált), és vélhetően beszélgetőtársaim engem a magyarországi jótékonykodók világához soroltak, így – intim kapcsolatok hiányában – nem tudhattam meg, hogy ez egyfajta homlokzat fenntartása kizárólag a program és e világ felé, vagy mélyebb, e tereken túlnyúló következményei is vannak.

A nemzeti megmaradás diskurzusával ellentétben a civilizációs diskurzus jóval kevésbé vált ki stratégiai cselekvést e programokban. Nem nagyon látunk példát arra, hogy a szegénységgel összefonódó kulturális lemaradás különféle szerepeit a támogatottak szándékosan felerősítsék, magukra vennék, azért, hogy ezzel a támogató szándékot elmélyítsék. A civilizációs lejtő diskurzusát nem csak e program idézi meg ezekben a találkozásokban, az a helyi életvilágokban egyébként is jelen van, a falu–város, kelet–nyugat, múlt–jövő, szegény–gazdag dichotómiák egymásravezülésével szervezi az emberek és közösségek énképét. A lemaradás, fejletlenség, civilizálatlanság fenyegetése sokkal mélyebben érinti a támogatottakat, semhogy az anyagi nyereség reményében racionális kalkulálva megkockáztatnák e szerepek ideiglenes felvételét. Sőt, ennek ellenkezője működik: a gyerekek és családjaik minden erejükkel igyekeznek a támogatók felé saját civilizáltságukat megmutatni. Éppen ezért tud a „lefele néző” – akár sajnálkozó, lenéző, esetleg viszolygó támogatói tekintet annyira sebezni, az elismerés-megvonás ilyen drámai pillanatait okozni. A civilizációs diskurzus tehát sokkal inkább az azonosulás pillanatait hozza létre, a stratégiai cselekvést jóval kevésbé.¹²

Foucault óta jól tudjuk, hogy a diskurzív hatalom működését jóval könnyebb az ellenállás pontjain megtalálni és megmutatni. A következőkben ezekre a pontokra irányítjuk a figyelmünket.

A nemzeti megmaradás diskurzusainak elakasztása

A budapesti programban is előfordul, hogy a kárpátaljai szórványból, Moldvából magyarországi táborokba érkező gyerekek ukránságukat, románságukat támogatóik felé látványosan és feltűnően mutatják meg. Főként azonban a keresztszülő programban jellemző stratégia, hogy a támogatottak, elsősorban a támogatott gyerekek felnőtt családtagjai expliciten kinyilvánítják, hogy a nemzeti „megmaradás” és „mentés” diskurzusait nem tartják magukra érvényesnek. Míg a civilizációs diskurzus által mozgósított és kiosztott pozíciókat ilyen módon nem kérdőjelezzik meg (ahogy azt fent is láttuk, csak később, másokkal folytatott háttérbeszélgetések-

12 E két tendencia finom szétszalazását (akár a nemzeti, akár a civilizációs diskurzusokban) nem csak a módszertani korlátok nehezítik, hanem az is, hogy noha e két működés, a stratégiai cselekvés és azonosulás analitikusan szétválaszthatóak, empirikusan szorosan összefonódnak. A nevelés és a szocializáció során az egyének kezdetben viselkedéseket, gyakorlatokat sajátítanak el, hogy a jutalmakat megszerezzék, a büntetéseket elkerüljék – azaz stratégiai cselekvésekkel követik az elvárásokat –, hogy hosszas gyakorlás után e viselkedések, gyakorlatok, szerepek lassan internalizálódnak, belsővé válnak. A fent leírt elismerés-megvonás különféle fenyegetései néhol a támogatók által tudatosan választott nevelési helyzetek, máskor nem tudatosan jönnek létre, de akkor is van nevelő hatásuk. Jelen kutatás kifejezetten a támogató–támogatott találkozásokra, az interakciós térre fókuszált a támogatott egyénekre, közösségekre gyakorolt hosszútávú változásokra kevésbé. A programok működésének e nevelő-szocializáló hatása egy óriási kérdéskör, amelyet egy következő, jelenlegnél hosszabb távú, és a támogatott közösségek mélyebben megértő kutatás feladata. (Kapcsolódó szociolingvisztikai kutatásokért lásd: Bodó–Zabolai 2016)

ben), a magyarságról, a magyar nyelvű oktatásról, a magyar nyelv egyházi használatáról vallott elképzeléseiket sokan megosztják a keresztszülőkkel, önkéntesekkel, támogatókkal.

Számos beszélgetés indult azzal, hogy a keresztyerek vagy családtagjai saját „oláh” identitásukat, román nyelvhasználatukat kezdték hangsúlyozni. Egy keresztyerek, Anca édesanyja az általam készített interjú elején, kérdés nélkül tereli a szót az identitásra, igyekszik nekem az etnicitás helyi jelentéseit megvilágítani. Elbeszéléséből az is látszik, hogy ez nem egy kivételes beszédhelyzet számára.

“Ezt még mondtam, nem leszünk soha magyar magyarok. Nem is vót nekünk, az öregektől, akár ennyit tudjunk mink es. Mert nem szép, mink.

K: Mért mondja, hogy nem szép.

V: Hát mink egyszer ha oláhok vagyunk, oláhuul éltünk, oláhuul születtünk, oláhok vagyunk. De ez es a nyelv, ha megvan egyszer ez a magyar csángó nyelv, ezt es lehet beszéljük mint akármilyen nyelvet nem? Én es hát tudjam az englezát, tudjam a francezát, hát nem? Ez es olyan, ez a második nyelv.”

Moldvai vendégfogadóm, Erzsike néni hasonlóképpen reagál, amikor az utcán hazafelé tartva az éppen véget ért miséről kérdezem. A kérdést ártatlan beszélgetés-kezdeményezésnek szánom, ő azonban – vélhetően korábbi tapasztalatai alapján – a mise román nyelvét támadó, a magyar nyelvű mise mellett kardoskodó propagandát ért ki belőle. Egyből védekezni kezd, hogy „neki bizony tetszett”, „mert hát ilyen, itt így van, és ez így van jól.” Ezekben a helyzetekben a támogatottak elébe mennek az elismerés-megvonás és a cselekvés-korlátozás, nyomásgyakorlás helyzeteinek. E pillanatok egyrészt teszhelyzetekként értelmezhetőek, amelyek már az interakció kezdetén aszerint osztályozzák a keresztszülőket, támogatókat, hogy jelenlétük mennyiben fenyeget a nemzeti megmaradás diskurzusainak megjelenésével és elismerés-megvonással. E teszhelyzetek a bizalom megteremtésének közvetlen eszközei tehát.¹³ Másrészt ezek a gesztusok közvetlenül kívánják alakítani, befolyásolni a keresztszülők és támogatók elképzeléseit, a nemzeti megmaradás képzetrendszerét háttérbe szorítani.

Az érdemesség megteremtése a vendéglátáson és a turizmuson keresztül

A támogató–támogatott találkozások, amennyiben az utóbbiak otthonában jönnek létre, általában együtt járnak a támogató megvendégelésének gesztusaival, vagy elszállásolásának gyakorlataival. A vendéglátás egy megfelelő eszköz, hogy az elismerés-megvonás ellenében hasson, annak különféle formáit hárítsa. Egyrészt a szegénység és civilizálatlanság leértékelő pillantásait lehet általa a tisztelet és elismerés helyzeteibe átfordítani. Másrészt arra is alkalmas, hogy a támogatás aszimmetrikus relációit egy szimmetrikus csereviszonyként láttassa. Harmadrészt ezáltal módot ad arra is, hogy a jótékonyág helyi viszonyokat ignoráló, a támogatottaknak idegen jelentéseit – így a nemzeti megmaradás és nemzetmentés diskurzusait – elfedje.

A következő történetet a moldvai Marika néni meséli el, aki az Erdélyből érkező Tündét és budapesti Ilonkát rendszeresen, évente többször is otthonában szállásolja el. A vendégek egyike sem hivatalos keresztszülő, mégis ilyen jellegű a kapcsolat Marika nénivel: rendszeresen különféle ajándékokat és pénzadományokat küldenek Marika gyerekeinek. A következő részletben Marika elmeséli, hogy a falujukba érkező vendégek hogyan

¹³ Ahogy azt a fentiekben is hangsúlyoztuk, ezek a helyzetek a csángóknak nem csupán a helyi szempontok érvényesülésének a pillanatai, hanem a magyarsághoz kapcsolódó civilizálatlanság pozícióival való implicit küzdelem terei is egyben.

találták meg őt, mint vendéglátót, és a kezdeti jó élmény hogyan vált egy tartós kapcsolat alapjává.

„S kérdi Tünde [Ilonkától], hogy maga hol esett [melyik háznál alszik] Ilonka néni. S mondta, hogy ne, egy jó helyt, jó helyre estem, erőst szeretem. Este eljöttek, későn jöttek, olyan tizenkettő[kor], akkor jöttek el. Mondom éhesek-e. Azt mondja, igen. Mondom mit esznek, azt mondja, hideg ételt, na mondom jó. Annyit kacagtunk azon az este, erőst tréfásak. S aztán Ilonka néni elévette a pálinkát, bort, annyit kacagtunk, (...) Kitettük az asztalt, s erőst gyűltünk. Édesanyám es eljött, sógorasszonyom es eljött, a verisorám [unokatestvérem] es. Azt mondja Tünde, te, azt mondja Ilonka néninek, mondd meg Marikának, nem engedi-e, hogy menjek én is hezza, lássam meg. S mondom igen. Mondom minek ne jöjjön, hát jöjjön. Na eljött, neki es tettünk ételt, kacagtunk, tréfálkoztunk. Másik esztendőben jön Tünde, mondja, hogy hát, akárhová menjen, én ide jövök. Én máshova nem megyek. Mondom gyere, Tünde. S most minden esztendőben ide jön.” (Marika néni)

A részletből kiolvasható, hogy Marika számára a támogatókkal való szoros kapcsolat a vendégeskedés nyomán jött létre, és saját vendégfogadói érdemei indokolják. E vendégeskedési viszony és az így létrejövő szoros kapcsolat mellett a támogatás másodlagos, e vendégfogadói–vendégeskedési viszony következménye.

A keresztszülő programban az adományozás és jótékonykodás hierarchiákra támaszkodó, azokat újjáépítő viszonyainak így egy speciális újraértelmezési lehetősége adódik. Gyerekeik keresztszüleit, és rajtuk kívül különféle más támogatókat – többnyire fizetség ellenében – vendégül látó nők számára e találkozások a falusi turizmus gyakorlataivá lesznek. A közvetlen anyagi erőforrásokon túl e kapcsolatok a támogatási viszony átértelmezéseiként, átkeretezéseiként is szolgálnak. A jótékonykodás helyett egy olyan cserejellegű viszonyban helyezik el ezeket a kapcsolatokat, amely a szegénység, szükség alárendelt pozícióit eltörli, és helyette „vendéglátó” érdemek szerint osztja ki újra. Ebben az újraértelmezett viszonyban a vendéglátás már nem csak egyéni érdem, hanem egy kollektív (a helyi közösséget jellemző) érdemesség alapjává lesz: *„Azért jönnek, mert itt jó emberek laknak. Szívesen vannak itt, jól fogadjuk őket, hogy jól érezzék magukat. Úgy kell viselkedni a vendégekkel. Hogy ne beszéljen az ember túl sokat, de keveset sem. Nálam jól érzik magukat. S azért is jönnek, mert itt vannak a manastireák [ortodox kolostorok], s jönnek megnézni.” (Erzsike néni)*

Miközben az interjúkat készítettem, amelynek a témáját – a keresztyerek-keresztszülő kapcsolatot – igyekeztem erősen hangsúlyozni, folyamatosan érezhető volt, hogy interjúalanyaim, a keresztyerek szülei számára a beszélgetés tétje a falusi turizmus: interjúalanyaimat a vendégekkel átélt tapasztalatok foglalkoztatták, és az érdekelte őket, hogy a beszélgetésünk milyen eséllyel hoz esetleg további vendégeket a házhoz. A vendéglátás egyszerre volt számukra pénzbevétel forrása és elismerésforrás, az identitás, önbizalom egy fontos építőköve.

Ez az anyagi és szimbolikus erőforrásokat biztosító stratégia valószínűleg egy szűk réteget érint: azokat, akik a magyar oktatási programban a helyi magyartanárokhoz közel álltak, szövetségként segítették őket a magyarságmentő diskurzusba írt programok lebonyolításában (magyarországi támogatók fogadásában), és közben elég tehetősek ahhoz, hogy a magyarországi vendégeket otthonukba fogadni tudják. Ez utóbbi, az anyagi helyzet jelentősen behatárolja, hogy kik tudják a vendéglátást a leértékelő diskurzusok és a cselekvésterek aszimmetriái ellenében, ellenállási stratégiaként használni. Ki az, akinek lakáskörülményei és anyagi helyzete megengedik, hogy étkezést és szállást biztosítson a támogatóknak, és ki az, aki rövid látogatásokra fogadja csak

a látogató keresztszülőket, önkénteseket. Marika beszámolója a székelyföldi és magyarországi vendégek, barátok, támogatók látogatásáról szemléletesen bemutatja ennek a működését:

„Aztán elmentünk, jártunk a falukba, itt a csángó falukban, kereken. Mentünk reggel, mondom Margit néninek [a magyarországi vendégnek], együnk. Nem eszem azt mondja, most nem kell reggel jókor [korán]. Na jó, azt mondja, van egy faluban az ő keresztleánya, elmentünk, olyan egy kicsike házacská, sok gyerek, erőst szegények voltak. Mondták aztán [a keresztgyerek szülei a vendég keresztanyának és a vele utazó Marika nénihez], hogy na adjunk egy szukot [üdítőt], valami prazsiturát [süteményt], egyenek. Azt mondja Margit néni [utána]: «Mit egyél, hát ott van, annyi a gyermek, még edd meg azt es. Nem.» Úgy kicsinyezték a parát [pénzt], hogy vegyenek, adjanak nekünk szukot, s adjanak nekünk együnk, nem ettünk. Tünde, Margit néniel ahol megálltak, és kicsit gazdagabbak voltak, ott adtak ennink. Mikor jöttünk haza, az úton, azt mondja Margit néni [nekem]: «Marika, hogy nem tettük fel a fazak galuskádat a masinába [autóba] úgy ehetném, úgy ehetném.» Na aztán hazajöttünk, ettünk, (...), mert nagyon galuska, hálisnak egy fajka, galuska, s leves, hidegétel, vettem mindent, kaiser [sonkát], tirnat [sajtot], hoztak ők es, s vettem én es. Három napot, annyit ültek. Mentek vissza. Mikor jönnek úgy örvendünk, mikor mennek úgy sírunk.”

Az interjúrészletből jól látszik, hogy a helyi gazdasági státuszhierarchia hogyan kapcsolódik össze a vendégfogadással és az elismerésért folytatott küzdelmekkel. A moldvai, jó vendégfogadó hírben álló Marika néni elkíséri vendégét több támogatott családhoz a közeli falvakba. A beszámolójából kiolvasható a vendégfogadás szándéka a segített családok részéről, és az is, hogy a szegénység ezt hogyan nehezíti, sőt lehetetleníti el. Az utazás során ugyanakkor Marika a magyarországi Margit szemszögéből látja e találkozásokat. Az ő tekintetén keresztül, a többi helyi vendéglátó ellenében jön létre az elismerés tapasztalata: a vendégség tapintatos viselkedésének és elfogadásának különbsége, és a primér testi és érzelmi állapotok, az éhség és a jóllakás, valamint a szívfájdalom és a jókedv kontrasztja módosít arra, hogy önmagát „jó vendéglátóként” tapasztalja meg és így önbecsülését megerősítse.

ÖSSZEFOGLALÁS

A bevezetőben áttekintettük, hogy korábbi kutatások hogyan vizsgálták „alulról”, a segített tapasztalatain keresztül a civil segítő cselekvések résztvevői közt feszülő hatalmi viszonyokat. A civil társadalom és a nonprofit szektor pozitívista szociológiai és politológiai leírásai nem érintik a segítő-segített viszony hatalmi vonatkozásait, és nem tárgyalják a segítség elfogadásának a tapasztalatait. Amennyiben tudnak róluk (a Bourdieu-re épülő elemzések), empirikusan mégis főként a jótékonykodók életvilágát elemzik. A nemzetközi fejlesztés és humanitárius segítségnyújtás NGO-kat elemző antropológiai és etnográfiai leírásai – a peremre szorult csoportokkal szolidarizálva – a segítő-segített hatalmi működéseket, és benne a segített szubjektív tapasztalatát, és az alárendeltséget központi témájukká teszik. Ezek az elemzések a diskurzuselmélet és a társas konstruktivizmus megközelítéseit elegyítik különféle arányban, hogy – makroszinten – a különféle diskurzív hatalmi struktúrák újratemelődését, vagy kevésbé determinisztikusan – mikroszinten –, a gyengébb pozícióból is formálható, alakítható jelentések, tudások működését bemutassák.

E cikkben a segítő interakciók elemzésében mindkét megközelítést használtuk: egyrészt a diskurzusok működését is vizsgáltuk, azt, ahogy egy hatalmi teret kifizítenek ezekben a segítő interakciókban. Másrészt

fontosnak tartottuk bemutatni, hogy e hatalmi terekben milyen válaszlehetőségek, cselekvési lehetőségek nyílnak a segítették számára, a jelentések alakításának, átírásának milyen módozatai születnek meg. Mindezek mellett ugyanakkor szerettünk volna a segítő–segített viszonyrendszerrel egy olyan közelképet készíteni, amely a hatalmi viszonyok működését a mikro-interakciókban, a segítették átélt érzelmein keresztül ragadja meg. A honneth-i elismerésfogalom használatát e cél érdekében a hatalmi viszonyok egy olyan mércéjeként alkalmaztuk, amely a hatalmi viszonyokat úgy teszi kritika tárgyává, hogy az autonóm szubjektum konstitúcióját, a segítő interakciókban átélt szenvedést és az érzelmeket állítja középpontba. Az empiriát e modell segítségével világítottuk át, azt remélve, hogy a segítési helyzetek, interakciók mélyebben megérthetőek, ha elismerésért folytatott küzdelmekként is tekintünk rájuk.

Mindezt a civil szerveződések egy speciális terepén belül vizsgáltuk. Olyan jótékonyági programokat kerestünk, amelyekben a magyarságról szóló nemzeti eszmerendszer, és azon belül az anyaország kisebbségi magyarok iránti felelősségének diskurzusai központi szerepet kaptak. A kisebbségi magyarok támogatásáról szóló nyilvános diskurzusok kettős rétegzettségéből indultunk ki. Ez egyrészt azt az elképzelést jelenti, hogy a szomszédos országokban (főként Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbiában) élő magyarok nemzeti identitásukban, a magyar kultúra és közösség megőrzésében az asszimiláció és a többségi társadalmak és állam által fenyegetve vannak, hősiiesen, aktívan küzdenek ezekért az értékekért, amely küzdelemben az anyaország őket támogatni köteles. Másrészt a támogatás ideológiai háttérében megtalálható egy civilizációs diskurzus, amely egy idealizált „Nyugathoz”, és így egy „nyugatibb” Magyarországhoz képest is e kisebbségi magyar társadalmakat – gazdasági, politikai, kulturális – fejlettségben szegényebbnek, alsóbbrendűnek, elmaradottnak tételezi. Az anyagi erőforrások különbségei, valamint a szimbolikus hierarchiák e különböző dimenziói jelölik ki azt a teret, amelyben e jótékony interakciók megszerveződnek.

Azt találtuk, hogy az elismerés egy formája, a honneth-i szolidaritás az általunk vizsgált támogató–támogatott interakciók központi tétje. E találkozási helyzetekben e szolidaritás megvonásának két fő formája rajzolódik ki. A jótékonyág ideológiai háttérében a civilizációs diskurzusok egy hierarchiát állítanak fel, amely a támogatottakat e hierarchiák mentén kevésbé értékesnek ítéli. A Másság e leértékelő gesztusait a címzettek is érzékelik, e találkozási helyzetekben a szégyen, zavar, frusztráció bénító érzéseit élik át. A szolidaritás-megvonás egy másik forrása, ha a segítség diskurzusainak kollektív, címzettekre vonatkozó kategóriái ugyan felértékelik őket (a támogatást kezdeményezőik szemében), de ezt a felértékelést a címzettek nem akként értik, mert e találkozási helyzetekben önazonosságuk – akár egyénként, akár közösségként – nem e kategóriák szerint szerveződik. A jótékony interakciókat ilyenkor a támogatott által nem osztott és ismert elvek, célok, gyakorlatok szervezik, így azok episztemológiai erőszakként írhatóak le. Ez történik akkor, ha a támogatók olyan közösségekkel kerülnek kapcsolatba, akik számára a jótékonyág diskurzusainak nemzeti, magyarságmentésről szóló rétege így működik, nem tud a szolidaritás mint elismerés alapjává válni.

A támogatás címzettjei, akik nem fogadják el az elismerés-megvonás e helyzeteit, vagy azok fenyegetését, például mert anyagilag nincsenek olyan mértékben ráutalva a segítségre, kilépnek e relációkból. A támogatás címzettjei közül azok maradnak a programban, akik az elismerés-megvonás e különböző formáit, helyzeteit, veszélyeit részben elfogadják, cserébe azokért az anyagi erőforrásokért, amelyek így a jótékonyág során

eljutnak hozzájuk. Az elismerés-megvonás és fenyegetettség elviselése mellett ők ugyanakkor az elismerésért is küzdenek.

Az elismerésért való küzdelem egyik formájában úgy próbálnak a támogató szemében „érdemessé” válni, hogy a támogatók értékesség-hierarchiáit nem kérdőjelezzik meg. A támogatottak a civilizációs lemaradás, fejletlenség pozíciója ellen nem csak a jótékonykodó tekintet ellenében küzdenek, hanem a fejlődés, modernizáció mindent átható diskurzusa nyomán a helyi életvilág is ezt várja el tőlük. A nemzeti diskurzusok differenciáltabban működnek: másképp ahol a magyarság megmaradásának a diskurzusai releváns, létező értelmezések, és azokban a nyelváltató közösségekben, ahol nem ismerik ezeket, vagy nem releváns számukra. A nemzeti azonosságról, magyarság megmaradásáról szóló jelentésréteg hangsúlyozása azokban a támogatott közösségekben, ahol ezt ismerik, alkalmas volt, hogy a civilizációs diskurzusok működését tompítsa, elfedje, az elismerés viszonyait megteremtse. Amennyiben nem ismerik a nemzeti veszélyeztetettség és megmaradás e diskurzusait, a támogatottak közül sokan átveszik e diskurzusokat, belenevelődnek ezekbe – e hosszabb távú szocializációs folyamatokat csak felületesen érintettük, feltárásuk e cikk keretein túlnyúlik.

A támogatottak ugyanakkor az elismerésért harcolva nem csak igazodnak a támogatók perspektívájához, hanem alternatív értelmezési kereteket is megpróbálnak létrehozni e találkozások számára. Ilyen ellenállási stratégia a nemzeti diskurzusok explicit megkérdőjelezése. És ilyen eszköz a magyarországi támogatók vendéglátása, elszállásolása, amely a szolidaritás és önbecsülés alternatív tereit hozza létre, akár a civilizációs akár a nemzeti megmaradást hangsúlyozó diskurzusokkal szemben.

Ahogy a fenti interjúrészletekben is láttuk, az elismerés-megvonás veszélyeit a segítő-segített viszonyokban a személyes közelség, bensőségesség, intimitás kialakítása is hárítja. Az intimitás viszonyai közt a hivatalos támogató diskurzusok jelentősége csökken, a támogatók empatikus odafordulása által a támogatottak életvilága feltárul, hogy – legalábbis a támogató-támogatott diadikus viszonyokon belül – helyet adjon az utóbbiak szempontjai, tudása érvényesülésének. E személyes közelség kialakítása, működése, a tudásokra gyakorolt felforgató hatása azonban egy külön cikk témáját alkotja majd.

Végezetül kiemeljük, hogy az esettanulmány a honnethi elismerésemélet továbbgondolását is lehetővé teszi, többféle irányban. Az elmélet egy paradoxont rejt magában, amennyiben az elismerésmegvonás pillanatai egyszerre okozzák az autonóm cselekvés lehetetlenségét, elakadását, valamint az elismerés-megvonás tudatosulását és elismerési küzdelmek elindítását.¹⁴ A tanulmányban e paradoxonra, a két fázis határait, átmenetére kevésbé térünk ki. Ugyanakkor a stratégiai cselekvések bemutatásával kitágítottuk azt a teret, amely a bénultságot az explicit elismerés-küzdelmekkel állította szembe. A jótékonyosság címzettjei a rájuk irányuló elvárásokhoz stratégiaileg is alkalmazkodhatnak, az identitások helyzetekhez kötött változékonyságát használva. Ennek a stratégiai önmegjelenítésnek ugyanakkor korlátai vannak. Az identitás azon elemei instrumentálizálhatók az erőforrásokért és elismerésért folyó küzdelmekben, melyek nem annyira fontosak a cselekvők számára, mivel ehhez azok szereptávooltására van szükség (pl. felölteni egy népviseletet). Minthogy a kiemelt jelentőségű identitáselemeket nem tudja távolítani a cselekvő, így azok az elismerésküzdelmek tétjeiként jelennek meg (az általunk vizsgált közösségek mindegyikében ilyen volt a civilizációs státusz).

¹⁴ Részletesebben e paradoxonról lásd Sik 2012, 207. o.

Az esettanulmányban olyan helyzeteket vizsgáltunk, amelyben nem egy előre adott közösségen belül jön létre küzdelem az elismerésért, amiből Honneth kiindul, hanem anyagi ráutaltságok által létrejövő kapcsolatok terében. Honneth továbbá nem tetszőleges közösségekből indul ki, hanem tipikusan (nyugat-)európai nemzetállamokról gondolkodik – míg az általunk vizsgált terep transznacionális hálózatokról szól kelet-közép-európai kontextusban. Mindezek fényében az esettanulmány felismeréseit érdemes lehet áttekinteni annak a vitának a tükrében, amely arra kérdez rá, hogy az elismerélméletek hogyan alkalmazhatóak posztkoloniális és posztszocialista viszonyokra és az azt jellemző anyagi-hatalmi egyenlőtlenségekre. Ez azonban túlmutat a jelenlegi írás keretein, egy következő elemzés témáját alkotja majd.

HIVATKOZÁSOK

- Anheier, H. K. (2005) *Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy*. London–New York: Routledge.
- Bárdi N. (2013) Different Images of the Future of the Hungarian Communities in Neighbouring Countries, 1989–2012. *European Review*, 21, 530–552. <https://doi.org/10.1017/S1062798713000525>
- Bodó Cs. (2012) Language socialisation practices in Moldavian bilingual speech communities, In Peti L. – Tánccos V. (szerk.) *Language Use, Attitudes, Strategies: linguistic identity and ethnicity in the Moldavian Csángó villages*. Cluj-Napoca: The Romanian Institute for Research on National Minorities, 31–49.
- Bodó Cs. – Zabolai M. E. (2016) A csángó műrokon és a keresztanya: Nem és nemzet a moldvai magyar nyelv revitalizációs programjában. *Társadalmi Nemek Tudománya*, 6.1., 159–180.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás – A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Caillé, A. (2000) *Anthropologie du don. Le tiers paradigme*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Douglas, M. (1989) Foreword: no free gifts. In Mauss, M. *The gift: the form and reason for exchange in archaic societies*. London: Routledge, ix–xxiii.
- Escobar, A. (1995) *Encountering development: the making and unmaking of the Third World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Fassin, D. (2012) *Humanitarian Reason: A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California.
- Feischmidt M. (2005) A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In Feischmidt M. (szerk.) *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 7–32.
- Ferenc V. (2013) Nyelvet tanulni, továbbtanulni, „létesülni” – többségi iskolaválasztási stratégiák Beregszászban. *Kisebbségkutatás*, 4, 98–121.
- Ferenc V. Séra M. (2012) Iskolaválasztás Kárpátalján, *Kisebbségkutatás*, 3, 473–513.
- Foucault, M. (1998) A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest.
- Fraser, N. – Honneth, A. (2003) *Redistribution or recognition? A philosophical exchange*. London: Verso.
- Hilhorst, D. (2003) *The real world of NGOs: Discourses, Diversity, and Development*. London, Zed Books.
- Honneth, A. (1992) Integrity and Disrespect, Principles of a Conception of Morality Based on the Theory of Recognition. *Political Theory*, VI. 20, No. 2, 1992, 187–201. <http://dx.doi.org/10.1177/0090591792020002001>
- Honneth, A. (1995) *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts*, Cambridge, Mass: Polity Press.
- Ilyés S. – Peti L. – Pozsony F. (2008) (szerk.) *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- Ilyés Z. (2005) Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához, *Magyar Tudomány*, 2 145–155.
- Kapoor, I. (2005) Participatory Development, Complicity and Desire. *Third World Quarterly*, 26.8 (2005): 1203–1220. <http://dx.doi.org/10.1080/01436590500336849>
- Kiss T. (2005) Csángók és perspektívák. *Erdélyi Társadalom*, 3/1. KJNT, Kolozsvár, 129–155. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf442.pdf
- Komter, A. (2005) *Social Solidarity and the Gift*. New York: Cambridge University Press.
- Kürti L. (2002) *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. State University of New York Press, New York.
- Lajos V. (2012) A nemzeti eszme és a moldvai csángók életvilága. In Bárdi N. – Tóth Á. (szerk.) *Egyén és közösség: Tanulmányok*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 411–430.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: an Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Clarendon.
- Lazzeri, C. – Caillé, A. (2006) Recognition Today The Theoretical, Ethical and Political Stakes of the Concept. *Critical Horizons*, 7:1.
- Long, N. (2001) *Development Sociology, Actor Perspectives*. Routledge.
- Melegh A. (2006) *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. CEU Press, New York, Budapest.
- Mosse, D. – Lewis, D (2006) *Development Brokers and Translators – The Ethnography of Aid and Agencies*. Bloomfield: Kumarian.
- Papp Z. A. (2012) Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás*, 3, 399–417.

- Papp Z. A. (2013) Többségi nyelvű iskolaválasztás kisebbségben, avagy a PISA-adatoktól a Kárpát-medencei diskurzusokig. *Kisebbségkutatás*, 4, 7–17.
- Peti L. (2006) A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In Jakab A. Zs. – Szabó Á. T. (szerk.) *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. KJNT, Kolozsvár, 129–155.
- Putnam, R. (2000) *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Redfield, P. (2013) *Life in Crisis: the Ethical Journey of Doctors without Borders*. Berkeley: University of California Press.
- Said, E. (2000) *Orientalizmus*. Európa.
- Sándor K. (2012) Discourses on Discourses: Can we understand each other? In Peti L. – Tánczos V. *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity in the Moldavian Csángó Villages*. The Romanian Institute for the Research of National Minorities, Cluj – Napoca, 139–167.
- Séra M. (2013) Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás*, 4, 122–136.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Simon B. – Péter L. (2004) „Ha már egyszer csángó vagy, meg kell tanulj boldogulni”. Egy moldvai falu lakóinak identitásépítési stratégiái. *Pro Minoritate*, 4. 123–146.
- Spivak, G. C. (1988) Can the Subaltern Speak? In Nelson, C. – Grossberg, L. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois, 271–313.
- Tánczos V. (2001) Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás*, 10.1, 53–62.
- Taylor, R. (2010) Moving Beyond Empirical Theory. In R. Taylor (szerk.) *Third Sector Research*. New York – Dordrecht – Heidelberg – London: Springer, 1–10.
- Ticktin, M. (2011) *Casualties of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France*. University of California Press.
- Zakariás I. (2014) A jótékonyág nemzetiesítése iskolai programokban. In Feischmidt M. – Glózer R. – Ilyés Z. – Kasznár V. K. – Zakariás I. *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan, 341–369.
- Zakariás I. (2016) *Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótékonyágban*. PhD Disszertáció. Kéziratban. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Zakariás, I. (2015) The Production of Solidarity: A Case Study of Voluntary School Programs of Ethnic Kin Support. In Jochen, K. – Albrecht, Y. (szerk.) *Die Ambivalenz der Gefühle: Über die verbindende und widersprüchliche Sozialität von Emotionen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 145–169. https://doi.org/10.1007/978-3-658-01654-8_8
- Zombory M. (2011) *Az emlékezés térképei: Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. Budapest: L'Harmattan.

KRISTÓF LUCA¹

HÍRNÉV ÉS TEKINTÉLY A KORTÁRS KULTÚRÁBAN. A KULTURÁLIS KÁNON VÁLTOZÁSAI²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.29

ABSZTRAKT

Tanulmányomban kortárs magyar kulturális szereplők reputációját (ismertségét és elismertségét) elemzem egy 1000 fős, országosan reprezentatív survey adatainak segítségével. Az elit körében gyűjtött korábbi adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy az elit által felállított magaskulturális kánon legitimnek tekinthető: az elit és a lakosság (legalábbis az a fele, mely véleményt tud alkotni a kérdésben) szinte pontosan ugyanazokat a személyeket tekinti a magyar kultúra leginkább kimagasló alakjainak. Ebben a reputációs elitben generációváltás figyelhető meg; a fiatalabb nemzedékek legtekintélyesebb tagjai a színház- és filmművészet terén tevékenykednek, míg a szépirodalmi reputáció terén bizonyos vákuum figyelhető meg. Az elit és a lakosság véleménye között markáns különbség ugyanakkor, hogy amíg az elit politikailag megosztott, azaz tagjai körében a magaskultúra tekintélyes szereplőinek reputációja politikailag meghatározott, addig a szélesebb közvélemény szemében ez nincs így: a kulturális szereplők túlnyomó többségét nem sorolják be és nem értékelik politikai oldalak szerint. A kultúrharc tehát egyértelműen az elit belülye, a politikai diskurzus hatása a legitim kulturális kánon kialakulására nem kimutatható.

Kulcsszavak: kulturális elit, reputáció, kánon, polarizáció, survey

FAME AND PRESTIGE IN CONTEMPORARY CULTURE. CHANGES OF THE HUNGARIAN CULTURAL CANON

ABSTRACT

in this paper I study the reputation (fame and prestige) of contemporary Hungarian cultural actors with the help of a representative nationwide survey (N=1000). Comparing my data with previous surveys among members of the Hungarian elite, the results show that the contemporary cultural canon is strong and legitimate: the elite and other social groups agree on the most outstanding figures in contemporary Hungarian culture. This reputational elite is going through a generational change. The most prestigious members of the next generations work in theatre and film, while in the field of literature a certain 'reputational vacuum' could be observed. However, there is a sharp difference between the opinion of the whole population and the elite. While the strong political cleavage among elite members means that the reputation of cultural actors is politically determined, the case is different among the general population- respondents of the national survey did not categorise or assess cultural actors according to political sides. Hence, 'culture wars' are internal affairs of the elite and political discourse does not affect significantly the legitimacy of the contemporary cultural canon.

Keywords: cultural elite, reputation, cultural canon, polarisation, survey

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai Ösztöndíja támogatta. Az adatfelvétel az NKFIH 108836-os számú, *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatása keretében zajlott.

HÍRNÉV ÉS TEKINTÉLY A KORTÁRS KULTÚRÁBAN

A kulturális kánon változásai

Tanulmányomban kortárs magyar kulturális szereplők reputációját (ismertségét és elismertségét) elemzem egy 1000 fős, országosan reprezentatív survey adatainak segítségével. Ez az első reprezentatív mintán végzett kvantitatív felmérés ebben a témában, korábbról (2001-ből és 2009-ből) csak elitcsoportok adatai álltak rendelkezésre. A mostani lakossági adatfelvétel nem csak a kánon időbeli változásának vizsgálatára adott alkalmat, hanem arra is, hogy az elitfelvételekből származó kutatási eredményeket más társadalmi csoportok bevonásával teszteljem. A legnagyobb ismertséggel és tekintéllyel bíró kulturális szereplők kilétének megállapításán túl megvizsgálhattam az elit körében kialakult kortárs kulturális kánon ismeretét és legitimitását a szélesebb közvéleményben; valamint az elit politikai polarizáltságának a kultúrharcban is megmutató hatását a társadalom más rétegeire.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A reputáció fogalma a kultúra működésében központi jelentőséggel bír. Pierre Bourdieu mező-elmélete szerint a kultúrát a kulturális mező szereplőinek pozíciókért, erőforrásokért folytatott versengése határozza meg (Bourdieu 1983, 1996). Ebben a küzdelemben a birtokolt reputáció nagysága jelzi az egyes szereplők mezőben elfoglalt pozícióját. Megmutatja egyfelől azt az elismerést, amelyet birtoklója múltbéli teljesítményével az adott kulturális mező többi tagja szemében kiérdemelt, és egyben előre is jelzi birtokosának jövőbeli várható teljesítményét. Ugyanakkor a gyűjtött reputáció saját maga is erőforrás: birtoklója fel tudja használni pozíciójának megőrzésére vagy akár további javítására.

A kulturális mezőkön belül Bourdieu megkülönbözteti a „magaskultúra” (Bourdieu kifejezésével élve korlátozott kulturális termelés), illetve a „tömegkultúra” (tömeges kulturális termelés) szegmensét (Bourdieu 1983). Magas- és tömegkultúra szembeállítását itt nem tartalmaz normatív, értékelő szempontokat, sokkal inkább a piac szerepe jelenti a kettő közötti eltérést. A *korlátozott* kulturális termelés ugyanis relatíve független a piaci viszonyoktól, mecénások vagy az állam támogatásának segítségével működik. Az ilyen típusú mezőkben a szereplők a reputáció javaiért versengenek, a gazdasági siker ennek csak következménye (Bourdieu 1985). A *tömeges* kulturális termelés szegmensében viszont dominánsan a piaci verseny szervezi a mező struktúráját. Bourdieu szerint így a kulturális mezők topográfiája kettős, a kétfajta termelési mód meglehetősen elkülönül egymástól, a mező szereplői az egyik esetben művészként, a másikban termelőként definiálódnak.

A piaci és nem, vagy csak félig-meddig piaci mezők belső struktúrája is egészen eltérő. A magaskultúra szférája ugyanis erősen hierarchikus: a magaskulturális termékként való elismerés és elismertetés folyamatai erős alá- és fölérendeltségi viszonyokat hoznak létre. A tömeges termelés szegmensében viszont inkább a verseny dominál, mintsem a hierarchia. Mind a kétféle mezőben beszélhetünk ugyanakkor a mező szereplőinek

elit, illetve periférikus csoportjáról. A magaskultúrában az elitet az elismert, nagy reputációval bíró művészek, a tömegkultúrában pedig a kulturális piacon legsikeresebb termelők alkotják. Bourdieu téziseit a mezők struktúrájáról empirikus vizsgálatok is igazolták. Anheier és szerzőtársai klasszikussá vált tanulmánya szerint a kulturális (irodalmi) mező struktúrája valóban két szegmensre bomlik: elkülönül egymástól a legitimált magaskultúra, illetve a nem legitim tömegkultúra (Anheier–Gerhards–Romo 1995). A tömegkultúra művelői a mezőn belül periférikus helyzetben vannak, szegmensük ugyanakkor nem túlságosan hierarchizált. A magaskulturális szegmens ellenben az elithez, illetve a perifériához tartozás szerint strukturálódik; valamint erős hierarchia érvényesül a szegmensen belül a legitimátorok és a kultúrát létrehozók között. A mező elitje jellemzően egyszerre író és kritikus, kultúratermelő és legitimátor. Az elit így tud ellenőrzést gyakorolni a többi szereplő felett, hiszen ő tudja megadni a legitimáló elismertséget a mező perifériáján lévőknek.

A kulturális mező szereplőinek reputációja ugyan magán a mezőn belül alapvető jelentőségű, ugyanakkor a kulturális mezőn belüli, tehát a szűkebb értelemben vett szakmai reputáció mellett beszélhetünk mezőn kívüli, a szélesebb nyilvánosságot is elérő reputációról is (Dubois–François 2013, Kristóf 2014). Strukturális értelemben leginkább az adott kulturális tevékenység jellegétől függ, hogy a kettő mennyire esik egybe. Tudósoknak például általában kevésbé van mezőn kívüli, külső ismertségük, mint a művészeknek; de művészeti ágak között is nagy különbségek lehetnek például képzőművészek és előadóművészek között.

A kulturális reputáció intézményesült manifesztációi a szakmai díjak, amelyek ezért különösen a fókuszban állnak a vizsgálatoknak (Lampel–Lant–Shamsie 2000, Ginsburgh 2003, Anand–Watson 2004, Gemser–Leenders–Wijnberg 2007). A díjátadó ceremóniák olyan rituálék, melyeknek célja, hogy az egész kulturális mező figyelmét felkeltsék, szimbolikus médiumként formálva annak szerkezetét (Anand–Watson 2004). A legnagyobb presztízsű elismerések általában azok, amelyeket egy művészeti ág képviselői (annak kritikusait is beleértve) szavaznak meg egymásnak (pl. ilyen az Oscar-díj). Az ilyen díjakat tartják ugyanis a minőség legjobb jelzőjének, az állami, vagy a politikai hatalom által osztott szakmai kitüntetések sokszor más (a mező belső logikája szempontjából kevésbé meritokratikus) elveken alapulnak (Gemser–Leenders–Wijnberg 2007). A szakmai díjak, amennyiben elég nagy presztízsűek, a kulturális mezőn kívül, a szélesebb közvélemény körében is reputációs szignálként működnek.

A szélesebb nyilvánosságot is elérő hírnév és tekintély esetében a leghíresebb kulturális szereplőket nevezhetjük sztároknak, habár ez a fogalom és a sztár-jelenség kutatása, a *star studies* eredetileg és alapvetően a **populáris kultúra kutatás** témája. Alberoni a hírességeket az intézményi hatalommal rendelkező társadalmi-gazdasági elittel szembeállítva hatalom nélküli elitnek nevezi, akik azonban az általuk kiváltott érdeklődésnél fogva mégis hatással vannak a társadalomra (Alberoni 2006). A tömegkultúrabeli hírnév kialakulását Tyler Cowen elemezte. A hírnév olyan területeken válik igazán fontossá, ahol az érdem megítélése bizonytalan. A tömegkultúra sztárjainak hírneve hólabdához hasonlítható: ha már elegenden rajonganak értük, a többiekkel való azonosulási vágy eredményeként egyre többen és többen fogják az adott sztárt választani, még olyanok is, akiknek eredetileg a saját preferenciájuk más volt. A sztárkultuszhoz hozzájárul a sztárok csoportképző funkciója is: az olyan művészek válnak a rajongói kultusz tárgyává, akik könnyen szolgálhatnak koordinációs pontként egy nagyobb, heterogén rajongói csoport számára (Cowen 2000). A sztár-taxonómiákban a magaskultúra sztárjai

általában abba a típusba sorolódnak, akik eredetileg teljesítményükkel, nem pedig pusztán személyiségükkel (mint az ún. celebek) vívják ki a média érdeklődését (Munk 2009). Egy sztárírókról szóló esettanulmány például megállapítja, hogy bár ugyanúgy talkshow-kban, magazinokban szerepelnek, mint a celebek, sztárságuk alapját mégis legnagyobb részben az általuk írott szöveg adja. A Cowen által leírt csoportképző funkció azonban rájuk is éppen annyira jellemző, és a könyvfesztiválokon, író-olvasó találkozókon éppúgy működik, mint a tömegkultúra sztárjainak esetében (Munk 2009).

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A kulturális elittel kapcsolatos korábbi kutatásainkban nagy szerepet kapott a reputáció kérdése (Csurgó–Himesi–Kovách 2001, Kristóf 2014). Ez már csak azért is így volt, mert a politikai és a gazdasági elittel ellentétben a kulturális elitet a kulturális mező fentebb leírt jellegzetességei miatt nehéz volna pusztán pozicionális alapon definiálni. A magyar kulturális élet kulcspozícióit elfoglaló elittagok mellett ezért a kvantitatív elitkutatások mintájában helyet kapott egy ún. reputációs alminta is, melyet a pozicionális elit szavazatai alapján állítottunk össze.³ A különböző elitcsoportok szavazataiból összeálló reputációs rangsorokat az 1. táblázat tartalmazza.⁴

1. táblázat. „Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?” (2009)

	Kulturális elit szavazatai	Politikai elit szavazatai	Gazdasági elit szavazatai
1.	Esterházy Péter	Esterházy Péter	Esterházy Péter
2.	Kocsis Zoltán	Kocsis Zoltán	Kocsis Zoltán
3.	Nádas Péter	Törőcsik Mari	Törőcsik Mari
4.	Kertész Imre	Makovecz Imre	Alföldi Róbert
5.	Kurtág György	Jancsó Miklós	Kertész Imre
6.	Fischer Iván	Kertész Imre	Konrád György
7.	Makovecz Imre	Csoóri Sándor	Fischer Iván
8.	Szabó István	Alföldi Róbert	Szabó István
9.	Törőcsik Mari	Fischer Iván	Presser Gábor
10.	Csoóri Sándor	Jókai Anna	Eszenyi Enikő

Forrás: Kristóf 2014

Mint látható, a három lista igen erős átfedést mutatott, és az itt nem közölt 2001-es listákhoz képest is csak keveset változott, tehát a kortárs kulturális kánon az elitben jól láthatónak és stabilnak mutatkozott. A reputációs kutatás egyik fontos eredménye volt, hogy a magaskulturális szférában is vannak sztárok (Esterházy Péter egyértelműen ilyennek volt tekinthető), akik kulturális tekintélyként egy meghatározó csoport (Esterházy esetében a baloldali értelmiség) számára igazodási pontot jelentenek. A reputációs rangsorokban is érezhető volt ugyanakkor a kulturális elit megosztottsága. A baloldali értelmiség nagyobb, és a reputáció termelésének szempontjából sikeresebb közösséget alkotott. Legtekintélyesebb szereplői a jobboldali értelmiség körében is elismertek voltak, míg a másik irányba, jobbról balra ez a tendencia nem érvényesült (Kristóf 2014).

A 2009-es adatfelvétel óta jelentős változások következtek be a kulturális elitben. A 2010-es kormányváltás után jelentős elitcirkuláció, valamint a kulturális pozíciók és erőforrások részbeni újraosztása zajlott le (Kristóf 2017b, 2017a). Az Orbán-kormányok erőteljes kísérleteket tettek az elit körében a mi korábbi elitfel-

³ A mintavételről bővebben ld. (Csurgó–Megyesi 2011).

⁴ Az elittagok nyitott kérdést kaptak, melyre legfeljebb öt személyt sorolhattak fel.

vételeink eredményei által is alátámasztott, baloldali kulturális többség megváltoztatására. Ez az eliten belüli kultúrharc nem csak a pozíciókért, hanem a kulturális reputáció elnyeréséért is zajlik. Egy a színházi mezőt elemző kvalitatív esettanulmány eredménye szerint míg a pozicionális elit cseréje 2010 után viszonylag sikeres, addig a reputációs elit cseréje sokkal inkább sikertelen (Kristóf 2017a). A kulturális kánon átírásának kísérletei ugyanakkor a kormányzó elit részéről többé-kevésbé folyamatosak (Kristóf 2017b).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

Jelen tanulmányban a magaskultúra (Bourdieu kifejezésével élve a korlátozott kulturális termelés szférája) elitjéhez tartozó szereplők külső, azaz a mezőn kívüli reputációját vizsgálom. A 2009-es elitfelmérés egyik fontos tapasztalata az volt, hogy a különböző elitcsoportok igen jól ismerték a kulturális kánont, illetve más-ként fogalmazva, a magyar kulturális életben voltak megkérdőjelezhetetlen tekintélyű szereplők. A másik, jelen tanulmány szempontjából fontos tanulság viszont az volt, hogy a közéleti szerepet vállaló kulturális szereplők tekintélye politikai dimenziót nyert (Kristóf 2014).

Célom e két korábbi kutatási eredmény tesztelése egy országos lakossági mintán, kiderítve, hogy a kortárs kulturális kánon az eliten kívül is érvényes-e. Ezen kívül a 2010 után felerősödött kormányzati kánon-átírási kísérletek társadalmi hatását is meg kívánom vizsgálni, feltárva, hogy más társadalmi csoportok mennyit érzékelnek az elitértelmiségben zajló kultúrharcból.

Kutatási kérdéseim tehát a következők voltak:

1. Milyen mértékben ismeri és fogadja el a magyar társadalom az elit által felállított magaskulturális kánont?
2. A magaskultúra tekintélyes szereplőinek reputációja meghatározott-e politikailag a szélesebb közvélemény szemében is, besorolják-e őket politikai oldalak szerint?
3. Kimutatható-e a politikai diskurzus hatása a legitim kulturális kánon kialakulására?

A vizsgálatot a Závecz Research 1000 fős, 2017 februárjában felvett, országosan reprezentatív mintáján folytattam, a következőkben közölt kutatási eredmények forrása minden esetben ez az adatbázis, a számítások a sajátjaim. Kutatási kérdéseim megválaszolása érdekében a mintát két 500 fős almintára osztottam. Az egyik („A”) almintá tagjainak az alábbi, nyitott kérdést tettem fel:

*Ön szerint az elmúlt években kik voltak a magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai? Soroljon fel legfeljebb 3 személyt!*⁵

A másik („B”) almintában szereplők egy előre összeállított, tízfős listát kaptak az alábbiak szerint:

1. Most különböző, ismert és kevésbé ismert kulturális szereplők (pl. művészek, tudósok) nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott!

Alföldi Róbert, Esterházy Péter, Fekete György, Jókai Anna, Kertész Imre, Kocsis Zoltán, Kulka János, Nádas Péter, Nemes Jeles László, Vidnyánszky Attila

⁵ Mint fentebb láttuk, az elit minta esetében öt főt kellett a kérdezetteknek felsorolnia, itt, a lakossági minta megkérdézettjeinek azonban csak hármat. Ennek egyrészt az az oka, hogy váromlásom szerint a legtöbb megkérdezett nem tudott volna spontán módon felsorolni öt kulturális szereplőt. Másrészt a minta másik felének feltett zárt kérdés esetében is könnyebbnek tűnt egy tízfős listáról három személyt választani, mint ötöt. A két almintá összehasonlíthatóságához viszont mindenképpen azonos számú választásra volt szükség. Az ötről háromra szűkítés következtében a lakossági minta spontán listája rövidebb, kevesebb nevet tartalmaz, mint az elit minták listái.

2. Van-e olyan közöttük, akiket a magyar kultúra kimagasló alakjának tart? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!

3. Van-e olyan közöttük, akinek a kulturális teljesítményéről bár hallott, de NEM tartja azt értékesnek? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!

A minta kétfelé bontása nyílt, illetve zárt kérdésre több szempontból is hasznosnak bizonyult. Az világos volt, hogy statisztikai elemzés lefolytatásához zárt kérdésre van szükség, mert egy nyitott kérdés esetében a válaszhány, illetve a válaszok nagy szórása miatt túlságosan kicsi lesz az elemszám. A spontán említésekre ugyanakkor szükség volt annak a kutatási kérdésnek a megválaszolására, hogy egy lakossági minta körében mennyire ismert a kortárs kulturális kánon. A kétféle kérdés hátránya volt, hogy a statisztikai elemzés számára felezte a mintanagyságot, összehasonlíthatóságuk előnye viszont kompenzálta ezt a hátrányt.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A reputációs rangsorok

A zárt kérdésben alkalmazott tízfős lista alapját a 2009-es elitkutatásból az elit szavazatai alapján összeállított reputációs rangsorok adták (Kristóf 2014). A mostani tízfős listánkról hat személy (Esterházy, Kocsis, Nádas, Kertész, Alföldi, Jókai A.) már ekkor, azaz nyolc évvel ezelőtt is szerepelt a három elitcsoport (kulturális, gazdasági és politikai elit) szavazataiból kialakuló top10-es listák valamelyikén. Az elitlisták éllovasai közül igyekeztem úgy választani, hogy bal-, illetve jobboldalinak tartott kulturális szereplők is felkerüljenek a listára, hiszen ez mindenképpen szükséges volt a második és harmadik kutatási kérdés megválaszolásához. Esterházy, Kocsis és Kertész a mostani adatfelvétel idején ugyan már nem éltek, de csak nemrég (egy éven belül) hunytak el, így a nyitott kérdés megfogalmazásába (*az elmúlt években* kik voltak a magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai) is „belefértek”.

Ami a tízfős listára újonnan felkerült négy személyt (Kulka, Vidnyánszky, Nemes Jeles, Fekete) illeti, az ő esetükben különféle okok játszottak szerepet a kutatói döntésben. A közös pont négyükben az volt, hogy az elmúlt években igen ismertté váltak a magyar kulturális életben, viszont a szakmai és a politikai reputáció viszonyát különféleképpen jelenítik meg. Kulka és Vidnyánszky ebből a szempontból – ellentétes politikai oldalon ugyan, de – hasonló típust képvisel: szakmailag elismert művészek, akiknek reputációját közéleti szerepvállalásuk árnyalhatja. Kulka János már 2009-ben is szerepelt a reputációs rangsorokban, ha nem is az első tízben, és feltételeztem, hogy azóta tekintélye még növekedett. Ugyanakkor azért is tűnt jó választásnak, mert 2010 után időnként közéleti szerepet is vállalt, például a „Millás” tüntetéseken műsorvezetőként vagy a Budapest Pride megnyitóján fellépőként. Hasonló a helyzet Vidnyánszky Attilával, aki Alföldi Róbertet váltotta a Nemzeti Színház élén, így módon egyik főszereplője a színházi életben lezajlott elitváltásnak (Kristóf 2017). Így Kulkához hasonlóan, művészi elismertségében feltételezhetünk politikai dimenziót is, azonban éppen az ellentétes politikai oldalon.

Nemes Jeles László esetében, aki több évtized után először lett magyar Oscar-díjas, döntően teljesítmény-alapú reputációt feltételeztem, különösebb politikai dimenzió nélkül. Fekete György viszont éppen ellenkezőleg, bár a Magyar Művészeti Akadémia elnökeként az elmúlt években a kulturális élet egyik vezető

pozícióját viselte, hírnevét alapvetően ennek a pozíciónak, politikai szerepvállalásának, és nem művészi teljesítményének köszönheti, így az ő reputációját döntően politikai alapúnak feltételeztem. A négy új szereplő így különböző lehetséges reputációs pozíciókat jelenít meg a kulturális térben, ezért alkalmasnak tűnnek a kutatási kérdések tesztelésére.

A tízes listán szereplő művészekben közös, hogy szinte mindegyikük⁶ Kossuth-díjas, tehát a legmagasabb művészeti díj birtokosaként az állam által is konzakrált művész. Kertész Imre és Nemes Jeles László emellett globális szinten ismert díjak birtokosai is. A tíz kulturális szereplő legmagasabb szintű elismeréseit és azok elnyerésének időpontját a 2. táblázat sorolja fel.

2. táblázat. Kulturális díjak, elismerések.

	Kossuth-díj	Nobel-díj	Oscar-díj
Alföldi Róbert			
Esterházy Péter	1996		
Fekete György	2012		
Jókai Anna	1994		
Kertész Imre	1997	2002	
Kocsis Zoltán	1978, 2005		
Kulka János	2006		
Nádas Péter	1992		
Nemes Jeles László	2016		2016
Vidnyánszky Attila	2011		

Forrás: Wikipédia

Vizsgáljuk meg először a tíz kiválasztott kulturális szereplő ismertségét. 90%-os ismertségével messze kiemelkedik közülük a két színész, Kulka és Alföldi, ami nem is meglepő, hiszen csak ők ketten előadóművészek a listán, ráadásul mindketten olyanok, akiknek ismertsége televíziós szereplésük révén magas a színházba nem járók körében is. Az ismertségi toplistán harmadik helyezettje Kertész Imre, aki ugyan bestseller író soha nem volt, az egyetlen magyar irodalmi Nobel-díjasként mégis a megkérdezettek több mint kétharmada ismerte. Majdnem kétharmados az ismertsége Kocsis Zoltán zongoraművész-zeneszerző-karmesternek is, aki, emlékezhetünk, az elit listáinak is egyik éllóvasa volt. Nemes Jeles Lászlóról a válaszadók több mint fele, Jókai Annáról 46 százalékuk hallott. Talán némileg meglepő, hogy az elitben legnagyobb tekintéllyel rendelkező Esterházy Péter író a megkérdezetteknek csak 43 százaléka ismerte. Jóval alacsonyabb, egyharmad alatti volt végül a lista utolsó három helyezettjének ismertsége: Vidnyánszky Attiláról 28, Nádas Péterről 25, míg Fekete Györgyről csak 17 százalékuk hallott.

A megkérdezettek iskolai végzettsége szerint jelentős különbségeket mutatott a kulturális szereplők ismertsége. Átlagosan 5,2 személyt ismertek a tízfős listáról, azonban iskolázottsági fokonként jelentősen emelkedett ez a szám: míg a legfeljebb 8 osztályt végzettek átlagosan csak 3,1 főt ismertek, addig a diplomások már hetet (3. táblázat).

⁶ Az egyetlen kivétel Alföldi Róbert, akinek Jászai-díja van 1995-ből.

3. táblázat. A végzettség és a kulturális szereplők ismertségének összefüggése

Iskolai végzettség	Átlagosan hány nevet ismer a 10 fős listából	N
8 általános vagy kevesebb	3,1	68
Szaktunskáképző	4,6	150
Gimnázium, szakközépiskola	5,7	196
Egyetem, főiskola	7,0	86
Összesen	5,2	500

$$Eta^2=0,184, p=0.000$$

A kérdést, hogy mitől függött az egyes kulturális szereplők ismertsége, többváltozós elemzés segítségével próbáltam megválaszolni. A bináris logisztikus regressziós modell függő változója a kétértékű, ismeri/nem ismeri az adott személyt válasz volt a „*Most különböző, ismert és kevésbé ismert kulturális szereplők (pl. művészek, tudósok) nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott!*” kérdésre. Független változóként a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a gazdasági aktivitást, a háztartás egy főre eső jövedelmét, a lakóhelyet (a település típusát) és a pártpreferenciát⁷ vontam be a modellekbe (4. táblázat). Az eredmények szerint általánosságban a kulturális szereplők ismertsége elsősorban az iskolázottságtól, másodsorban pedig az életkortól függött. Három csoportra volt osztható a zárt kérdésben felsorolt tíz személy: az első csoport tagjait, Kocsist, Esterházyt, Jókait, Vidnyánszkyt és Feketét annál valószínűbben ismerték a válaszadók, minél iskolázottabbak és minél idősebbek voltak. A második csoport: Alföldi, Kertész, Nemes Jeles és Nádas ismerete csupán az iskolázottságtól függött, az életkortól nem. A harmadik kategóriában Kulka János egyedül található: az ő ismertsége egyik faktortól sem függött, ami nem csoda, hiszen őt gyakorlatilag minden válaszadó ismerte. A végzettségen és a koron túl egy-két kulturális szereplő ismertségében volt kimutatható egyéb hatás: a baloldali pártok szavazói inkább hallottak Kocsis Zoltánról, és kevésbé Fekete Györgyről⁸, Alföldi Róbertet pedig többen ismerték a női válaszadók közül.

4. táblázat. A kulturális szereplők ismertsége. Bináris logisztikus regressziós modell

	Nágelkerke R ²	Iskolai végzettség	Életkor	Nem	Jobbik szavazó	Bal ellenzék szavazó
Alföldi Róbert	,280	n.sz.	n.sz.	-1,449	n.sz.	n.sz.
Esterházy Péter	,137	1,395	-,025	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Fekete György	,148	1,551	n.sz.	n.sz.	n.sz.	,809
Jókai Anna	,192	1,771	-,024	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Kertész Imre	,183	1,792	n.sz.	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Kocsis Zoltán	,175	1,355	-,023	n.sz.	n.sz.	-,625
Kulka János	,223	n.sz.	n.sz.	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Nádas Péter	,071	1,338	n.sz.	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Nemes Jeles László	,148	1,843	n.sz.	n.sz.	n.sz.	n.sz.
Vidnyánszky Attila	,105	2,490	-,020	n.sz.	n.sz.	n.sz.

$$p=0,05 \text{ (n. sz.: a hatás nem szignifikáns)}$$

⁷ A pártpreferenciát a szokásos, „*Ha most vasárnap lennének a választások...*” kezdetű kérdés mérte. A válaszokat három kategóriába vontam össze: kormánypárti, baloldali ellenzéki, illetve Jobbik szavazó (a referenciakategória a kormánypárti, azaz Fidesz-KDNP szavazó volt, így a táblázatban csak a másik két kategória hatása szerepel).

⁸ A pártpreferencia változója esetében a referencia-kategória az 1-es kódolású kormánypárti szavazó volt, (2- baloldali ellenzéki szavazó, 3- Jobbik szavazó), míg az ismeri/nem ismeri az adott szereplőt esetében az 1-es kód az ismeri, a 2-es a nem ismeri. Így a 4. táblázatban a pozitív irányú összefüggés éppen azt jelzi, hogy az ellenzéki szavazók kevésbé választották az adott kulturális szereplőt.

Az ismertség utáni következő dimenzió az elismertség volt, azaz, hogy a megkérdezettek a magyar kulturális élet kiemelkedő alakjának tartották-e az illetőt (5. táblázat). Az 5. táblázat 3. oszlopában látható arány azt mutatja, hogy azok közül, akik ismerték az adott kulturális szereplőt, mennyien tartották kimagaslónak. Ebben a dimenzióban Kocsis Zoltán végzett az élen, hisz azoknak, akik már hallottak róla, háromnegyed része kimagaslónak is tartotta. A második Kertész Imre lett, kétharmados aránnyal. Ezután következett a középmezőny, 5 fővel: Nemes Jelest, Alföldit, Esterházyt, Jókait, Kulkát körülbelül minden második válaszadó (természetesen azok közül, akik egyáltalán már hallottak róluk) tartotta kimagasló figurának; míg a kevésbé ismert hármas: Vidnyánszky, Nádas és Fekete elismertségben is a lista végére került.

Az elismertségi rangsort megfordítva, arra is kíváncsi voltam, van-e a tíz kulturális szereplő között erősen megosztó személyiség, akit sokan kifejezetten elutasítanak, tevékenységét hangsúlyozottan nem tartják értékesnek. Igazán negatívan megítélt személy persze nem volt a listán; a leginkább elutasítottnak Fekete György bizonyult, akinek tevékenységét az őt ismerők egyharmada nem tartotta értékesnek. Egynegyed körüli volt továbbá a két ismert színész, Alföldi és Kulka, valamint Vidnyánszky Attila elutasítottsága, az összes többi szereplőé pedig ennél még alacsonyabb (5. táblázat 4. oszlop).

5. táblázat. A kulturális szereplők megítélése (zárt lista)

	Ismeri		Ismeri és ezen belül kimagaslónak tartja		Ismeri és ezen belül elutasítja	
	%	N	%	N	%	N
Kulka János	91	453	44	165	23	84
Alföldi Róbert	90	451	51	200	25	93
Kertész Imre	68	338	63	188	18	52
Kocsis Zoltán	63	316	74	216	11	31
Nemes Jeles László	53	266	53	165	17	36
Jókai Anna	46	229	45	89	17	32
Esterházy Péter	43	217	48	87	17	29
Vidnyánszky Attila	28	141	25	28	26	28
Nádas Péter	25	123	11	11	14	13
Fekete György	17	86	11	7	34	21

Kik tehát akkor a legtekintélyesebb figurák a mai magyar kulturális életben? A 6. táblázat első két sora a második („B”) alminta által a 10 fős listáról kiválasztott (ismeri, és kimagaslónak tartja) szereplőket rangsorolja. A reputációhoz ismertség és elismertség is szükséges. Kétféleképpen lehetett sok szavazatot gyűjteni: ha relatíve kevesebben ismerték is a személyt, de azok közül sokan kimagaslónak tartották, vagy ha sokan ismerték, akkor még ha azok kisebb arányban is választották kimagaslónak, de a nagyobb ismertségi körből több szavazat gyűlt össze. Kocsis Zoltán és Kertész Imre, az 1. és a 3. helyezett inkább az első mintázatra (ismert és nagyon elismert), míg Alföldi Róbert és Kulka János, a 2. és 4. helyezett a második variációra (nagyon ismert és elismert) példa. Az élbolyhoz tartozott még Nemes Jeles László, az ő ismertsége és elismertsége még egyaránt valamivel 50% feletti, így a tízfős lista ötödik helyére került. A 6. és 7. helyen fej-fej mellett két író, Jókai Anna és Esterházy Péter található, jelentősen lemaradt azonban a szavazatok számát tekintve a 8. Vidnyánszky, a 9. Nádas és a 10. Fekete.

6. táblázat. A magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai, szavazatok száma

	„B” alminta, zárt kérdés	N	„A” alminta, nyílt kérdés ⁹	N
1.	Kocsis Zoltán	216	Nemes Jeles László	34
2.	Alföldi Róbert	200	Kocsis Zoltán	25
3.	Kertész Imre	188	Alföldi Róbert	21
4.	Kulka János	165	Kertész Imre	21
5.	Nemes Jeles László	143	Esterházy Péter	21
6.	Jókai Anna	89	Kulka János	15
7.	Esterházy Péter	87	Törőcsik Mari	12
8.	Vidnyánszky Attila	28	Deák Kristóf	11
9.	Nádas Péter	11	Jókai Anna	6
10.	Fekete György	7	Bajor Imre, Bodrogi Gyula, Mága Zoltán, Presser Gábor, Psota Irén, Somló Tamás	5

Itt az ideje, hogy a zárt listából kialakuló tekintélyrangsorokat összevegyük a másik alminta spontán említésekből kialakuló rangsorával. Az 6. táblázat 3–4. oszlopából látszik, hogy a nyílt kérdés esetében lényegesen alacsonyabbak a szavazatszámok, hiszen a szavazatok itt nem 10, hanem 58⁹ személy között oszlottak meg, nem beszélve arról, hogy a megkérdezettek több mint fele (53%) nem tudott, vagy nem akart válaszolni erre a kérdésre. Ugyanakkor a 6. táblázat alapján látható, hogy a két lista nagyon hasonló: a tízfős zárt listából hat név (Kocsis, Alföldi, Kertész, Kulka, Nemes Jeles, Esterházy) a nyílt listán is az első tíz közé került. A nyílt listán feltűnő további nevek közül az egyik az a Törőcsik Mari, aki már az elit listáin is stabilan az első tízben szerepelt.¹⁰ A másik új szereplő Deák Kristóf, aki éppen az adatfelvétel idején lett híres azzal, hogy rövidfilmje elnyerte az Oscar-díjat.

A nyílt kérdés tehát a zárt kérdéshez nagyon hasonló válaszokat provokált; a létrejött rangsor részletesebb elemzésébe (ki hányadik lett) azonban az alacsony szavazatszámok miatt nemigen érdemes belemenni. Annyi talán mégis látszik Nemes Jeles László első helyezéséből (és Deák Kristóf említéseiből), hogy az Oscar-díj mintha egy rendkívül erős, jól megjegyezhető szignálja lenne a kulturális teljesítménynek.

4.2 A reputáció politikai meghatározottsága

Következő kutatási kérdésem, azaz, hogy a különböző kulturális szereplők reputációját hogyan befolyásolják a politikai vélemények, szintén többváltozós statisztikai elemzéssel próbáltam megválaszolni (7. táblázat). A regressziós modell függő változója a kétértékű, választotta/nem választotta az adott személyt válasz a „Van-e olyan közöttük, akiket a magyar kultúra kimagasló alakjának tart? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!” kérdésre. Nádas Péter és Fekete György esetében túl alacsony volt az esetszám, így őket kihagytam az elemzésből.

A pártpreferencia mellett kontrollváltozókként a nemzet, az életkort, az iskolai végzettséget, a gazdasági aktivitást, a háztartás egy főre eső jövedelmét és a lakóhelyet (a település típusát) vontam be a modellbe.

⁹ Ennyi nevet említettek meg összesen a kérdezettek a nyitott kérdésre. A Nemes Jelesre adott szavazatok közé azokat is beszámítottam, ahol a kérdezett a nevet nem említette, de az utalás egyértelmű volt (pl. „a Saul fia rendezője” 3–4 esetben).

¹⁰ Évtizedek óta megkérdőjelezhetetlen tekintélyű színészként a zárt listára azért nem került fel, mert közéleti szerepet nem vállal, és személyét soha nem övezte politikai vita.

¹¹ A zárt kérdés tízfős listájának utolsó 3 helyezettje közül Vidnyánszky Attila 2 szavazatot kapott a nyílt kérdésben, Nádas Péter és Fekete György pedig egyet sem.

A táblázatban a kontrollváltozók közül csak azok szerepelnek, amelyeknek volt szignifikáns hatása a nyolcból legalább egy kulturális szereplő megítélésére.

7. táblázat. A kulturális szereplők megítélése. Bináris logisztikus regressziós modell

	Nágelkerke R ²	Pártpreferencia hatása		Kontrollváltozók hatása			
		Jobbik	Bal ellenzék	Iskolai végzettség	Nem	Aktivitás	Lakóhely
Kocsis Zoltán	,082	n. sz.	n. sz.	-,53	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Alföldi Róbert	,070	n. sz.	n. sz.	n. sz.	-,550	n.sz.	n. sz.
Kertész Imre	,077	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Kulka János	,062	,796	n. sz.	1,129	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Nemes Jeles László	,086	n.sz.	n. sz.	n. sz.	-626	n. sz.	n.sz.
Esterházy Péter	,197	n.sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	1,369
Jókai Anna	,124	n.sz.	n.sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Vidnyánszky Attila	,371	2,813	2,171	-1,205	n. sz.	n.sz.	n. sz.

$p=0,05$. (n. sz.: a hatás nem szignifikáns)

A szocio-demográfiai változók közül az iskolai végzettség Kocsis, Vidnyánszky, valamint Kulka reputációja esetében volt szignifikáns hatással. Amíg Kocsist és Vidnyánszkyt inkább az iskolázottabbak választották mint a kultúra kimagasló alakjait, Kulkát a diplomások közül éppen kevesebben választották. Érdekes módon a modell nem hozott ki életkori különbségeket, nincsenek generációs különbségek a kulturális tekintélyek megítélésében. A nem alapján viszont két személy megítélésében volt különbség: Alföldi Róbertet és Nemes Jeles Lászlót a nők szignifikánsan gyakrabban választották. A lakóhely egyedül Esterházy esetében számított: az ő reputációja a Budapestiek körében nagyobb volt.

Ami a pártpreferenciát illeti, a legtöbb kulturális szereplő esetében ennek nem volt hatása. A reputációs lista első három helyezettje, Kocsis, Alföldi és Kertész így univerzális tekintélynek tekinthető. Kocsis esetében ez az eredmény nem is meglepő, úgy tűnik azonban, hogy a megkérdezettek Alföldit és Kertészt sem helyezték el abban a diszkurzív keretben, amelyben az elit; a Fidesz és főként a Jobbik szavazói, várakozásaink ellenére, nem találták őket kevésbé szimpatikusnak. Más volt a helyzet azonban Kulka Jánossal, őt a Jobbik szavazói szignifikánsan kevésbé gyakran választották ki.¹² Nem úgy azonban a Fidesz szavazói: a kormánypárti és a baloldali ellenzéki szavazók körében nem volt különbség Kulka elismertségében. Nemes Jeles László, Esterházy Péter és Jókai Anna reputációjára sem hatott a pártpreferencia. Vidnyánszky Attila volt a nyolc közül az egyetlen olyan kulturális szereplő, akinek megítélése pártszimpátia-alapú: az ő teljesítményét alapvetően csak a kormánypárti szavazók tartották kimagaslónak.

¹² A pártpreferencia változója esetében a referencia-kategória az 1-es kódolású kormánypárti szavazó volt, (2- baloldali ellenzéki szavazó, 3- Jobbik szavazó), míg a kimagaslónak tartja az adott szereplőt esetében az 1-es kód a választott, 2-es a nem választotta. Így a pozitív irányú összefüggés éppen azt jelzi, hogy az ellenzéki szavazók kevésbé választották az adott kulturális szereplőt.

ÖSSZEGRÉS

Első kutatási kérdésem arra irányult, hogy ismeri-e és elfogadja-e a magyar társadalom a kulturális elit által meghatározott kulturális hierarchiát. Ennek megválaszolása érdekében vegyítettem a zárt kérdéssort és a nyílt kérdésre adott spontán említéseket. A korábbi kutatásokban azt láthattuk, hogy a kortárs kulturális kánon kifejezetten erős, a különböző elitcsoportok véleménye nagyon hasonlóan bizonyult. Most a lakossági mintánkon kapott adatok is kifejezetten aláhúzzák, megerősítik ezt az eredményt: a megkérdezettek szinte pontosan az előzetes kutatói hipotézis által kiválasztott kulturális szereplőket említették meg spontán válaszként. A „magyar kultúra kimagasló alakjai” fogalom alatt tehát az egész társadalom – vagy legalábbis a társadalomnak azok a tagjai, akik véleményt tudnak formálni ebben a kérdésben, azaz, körülbelül a társadalom fele – ugyanazt érti. A Bourdieu-féle tömeges kulturális termelés sztárjait, popzenészeket vagy televíziós személyiségeket spontán módon is kifejezetten kevesen említettek meg. Tehát az elit magaskulturális hierarchiája legitimnek tekinthető.

A kánon ismerete elsősorban attól függött, ami a szakirodalom szerint (Crompton 1996, Savage et al. 2013) a kulturális fogyasztási szokásokat általában is meghatározza: elsősorban az iskolázottságtól, másodsorban az életkortól. Az iskolázottabb válaszadók jóval több magaskulturális szereplőt ismertek.

Ugyanakkor, kutatási eredményeink szerint az ismertség és az elismertség nem teljesen vágott egybe. A legismertebb két kulturális szereplőnek egyértelműen a két színész, Kulka és Alföldi bizonyult, őket mondhatni, hogy az egész ország ismeri. A megkérdezettek fele ráadásul pozitívan is viszonyult hozzájuk, a magyar kulturális élet kimagasló alakjainak tartva őket. Ugyanakkor a válaszadók negyede nem tartotta teljesítményüket értékesnek. Az ő kettőjük reputációja tehát nagyon hasonló: nagyon ismert, és amellet eléggé elismert alakjai a kortárs kulturális életnek. Volt egy másik, művészeti ágra nézve vegyes csoport, akiknek ismertsége relatíve kisebb, tekintélye viszont nagyobb (valamint elutasíthatósága kisebb) volt: Kocsis Zoltán, Kertész Imre és Nemes Jeles László sorolható ide. Valamivel kisebb ismertséggel és elismertséggel, de a reputációs elitbe sorolható még két író, Esterházy Péter és Jókai Anna. Bár a kulturális elit közegében és általában véve az értelmiségi diskurzusban kettejük közül tagadhatatlanul Esterházy volt a nagyobb sztár, a tágabb társadalmi közegben reputációjuk igen hasonlóan tűnik. Három kulturális szereplő viszont, akik, habár a kulturális, illetve kultúrpolitikai közbeszédben fontos szereplőknek tűnnek, kutatási eredményeink szerint a nagyközönség számára nagyjából ismeretlenek. Vidnyánszky Attila, annak ellenére, hogy a Nemzeti Színház igazgatója, emellet számos más pozíció birtokosaként a színházi szféra egyik legbefolyásosabb szereplője, úgy tűnik, színházi rendezőként még így is kevésbé éri el a széles ismertséghez szükséges ingerküszöböt. Ugyanez a helyzet az elit körében rendkívül nagyra becsült íróval, Nádas Péterrel. Fekete György esetében magas kulturális reputációra elve nem számítottunk, hiszen ő inkább kultúrpolitikusként, mint alkotóként szerepel a nyilvánosságban, látni kell azonban, hogy megosztó nyilatkozatai ellenére ilyen minőségében sem vált ismertté egyáltalán az értelmiségi közegen kívül.

Reputációs elitlistánkon élő és elhunyt személyek egyaránt szerepeltek. A kulturális reputáció fontos jellemzője, hogy általában lassan kumulálódik, ellenben a megszerzett személyes tekintély tartós és nehezen erodálható, aki kivívta, az haláláig általában meg is tartja (Kristóf 2014). A magyar kultúrában az elmúlt évtizedekben ugyanazok a szereplők voltak a legnagyobb kulturális tekintélyek: Esterházy Péter, Kocsis Zoltán, Törő-

csik Mari, Nobel-díja óta Kertész Imre, a jobboldali értelmiségi közeg számára Jókai Anna.¹³ Közülük legtöbben az elmúlt egy-két évben elhunytak. A reputációs kulturális elitben tehát generációváltás zajlik.

Az új generáció legtekintélyesebb alakjai: Nemes Jeles László, Alföldi Róbert és Kulka János mindannyian a vizuális művészetek (film, színház) területén tevékenykednek. Előadóművészként, színészként gyorsabban lehetséges a reputáció felhalmozása, mint más művészeti ágak esetében, hiszen az ismertség esetenként sokkal gyorsabban megszerezhető. Nem feltétlenül igaz ez azonban a filmes szakma rendezői ágára: bár korábban Szabó István és Jancsó Miklós az elit tekintélyes tagjai voltak, őket hosszú ideig nem követte egy filmrendező sem. Nemes Jeles László viszont, fiatal kora ellenére máris az elit egyik legtekintélyesebb tagja, és reputációját nem egy filmről-filmre gyarapodó lassú tekintélynövekedéssel, hanem az Oscar-díj elnyerésével robbanásszerűen érte el. Esete bizonyos szempontból Kertész Imrééhez hasonlítható, aki a Nobel-díj elnyerése előtt a szűk irodalmi közegen kívül még az elitben sem volt különösebben ismert, utána viszont tekintélye erősen felívelt. Mára az eliten kívül is stabil, vezető helye van a kulturális kánonban, mint az eddig egyetlen magyar Nobel-díjasnak, ismertsége jóval meghaladja a kulturális elitben egyértelmű sztárként megjelenő Esterházy Péterét. Úgy tűnik tehát, hogy az egy-egy globális, nagytekintélyű díjban manifesztálódó nemzetközi elismerés olyan reputációs szignál, ami felülírja a kulturális szférára egyébként jellemző lassú tekintély-felhalmozási folyamatokat. Az ilyen elismeréseket rendre követik az állami kitüntetések (Kertész esetében a Szent István-rend, Nemes Jeles esetében a Kossuth-díj), mintegy megpecsételve ezzel a tagadhatatlanul kivívott reputációs pozíciót. Az irodalmi életben azonban jelenleg ilyen, minden kétséget kizáró szignál hiányában a korábban legtekintélyesebb íróknak, Esterházy Péternek vagy Kertész Imrének egyelőre nincs utódja: az írófejedelem trónja betöltetlen.¹⁴

Az eliten belüli kulturális kánonnak fontos jellemzője volt a megosztottság, azaz, hogy a közéleti szerepet is vállaló kulturális szereplők reputációját befolyásolta a politikai szimpátia. Míg például Esterházy Pétert és Kertész Imrét inkább a baloldaliak, addig Jókai Annát inkább a jobboldaliak tartották nagyra. A lakossági mintán végzett vizsgálatunk eredményei azonban azt mutatják, hogy a kultúrharc egyértelműen az elit belügye: a társadalom más csoportjai a legtöbb esetben nem vetítik rá pártszimpátiájukat a kulturális szereplők megítélésére. Kertész Imre az értelmiségi közegen kívül egyszerűen csak az egyetlen Nobel-díjas magyar író, Nemes Jeles László pedig Oscar-díjas filmrendező.

Éppen ezért, a felmérés komoly tanulsággal szolgál abban a tekintetben, hogy mekkora sikerre számíthatnak a politikai elit kortárs kánon átírására tett kísérletei. A reputációs toplistákon a mostani, nagyobb mértékű generációváltás után megmaradt vagy feltűnt új nevek azt sugallják, hogy ezek a kísérletek – legalábbis egyelőre – sikertelenek maradtak.

---

13 A jobboldali elit számára fontos tekintély volt Makovecz Imre és Csoóri Sándor is, a baloldal számára Fischer Iván és Nadas Péter, utóbbi kettő ma is élő, aktív szereplő, ám ők az eliten kívül alig ismertek.

14 Krasznahorkai László és Nadas Péter évről-évre szerepel a Nobel-díj-esélyesek médiában megjelenő listáján. Ha valamelyikük elnyerné ezt az elismerést, minden bizonnyal hamarosan „trónra kerülne” Magyarországon is.

HIVATKOZÁSOK

- Alberoni, F. (2006) The powerless elite : theory and sociological research on the phenomenon on the stars. In Marshall, P. D. (szerk.) *The celebrity culture reader*. New York: Routledge, 108–123.
- Anand, N. – Watson, M. R. (2004) Tournament Rituals in the Evolution of Fields: The Case of the Grammy Awards. *The Academy of Management Journal*, 47 (1), 59–80. <http://dx.doi.org/10.2307/20159560>.
- Anheier, H. K. – Gerhards, J. – Romo, F. P. (1995) Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography. *American Journal of Sociology*, 100 (4), 859–903.
- Bourdieu, P. (1983) The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics*, 12 (4), 311–356. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X\(83\)90012-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(83)90012-8).
- Bourdieu, P. (1985) The market of symbolic goods. *Poetics*, 14 (1), 13–44. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X\(85\)90003-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(85)90003-8).
- Bourdieu, P. (1996) *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford University Press.
- Cowen, T. (2000) *What Price Fame?* First edition. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Crompton, R. (1996) Consumption and class analysis. *The Sociological Review*, 44 (S1), 113–132. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.1996.tb03438.x>.
- Csurgó, B. – Himesi, Z. – Kovách, I. (2001) Eliték és politikai preferenciák. In Kurtán, S. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: DKMKA, 318–36.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2011) Elit-meghatározások és elitcsoportok – a 2009-es magyarországi elitfelvételek fogalmi-mintavételi háttere. In Kovách I. (szerk.) *Eliték a válság korában. Magyarországi eliték, kisebbségi magyar eliték*. Budapest: Argumentum, 143–176.
- Dubois, S. – François, P. (2013) Career paths and hierarchies in the pure pole of the literary field: The case of contemporary poetry. *Poetics*, 41 (5), 501–523. <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2013.07.004>.
- Gemser, G. – Leenders, M. A. A. M. – Wijnberg, N. M. (2007) Why Some Awards Are More Effective Signals of Quality Than Others: A Study of Movie Awards. *Journal of Management*, 34 (1), 25–54. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206307309258>.
- Ginsburgh, V. (2003) Awards, Success and Aesthetic Quality in the Arts. *Journal of Economic Perspectives*, 17 (2), 99–111. <http://dx.doi.org/10.1257/089533003765888458>.
- Kristóf L. (2014) *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: MTA TK- L'Harmattan.
- Kristóf L. (2017a) Az elitcsere korlátai. Kultúrpolitika és reputáció a magyar színházi mezőben. *Szociológiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Kristóf L. (2017b) Cultural Policy in an Illiberal State. The case study of Hungary after 2010. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3 (3), 8–29.
- Lampel, J. – Lant, T. – Shamsie, J. (2000) Balancing Act: Learning from Organizing Practices in Cultural Industries. *Organization Science*, 11 (3), 263–269. <http://dx.doi.org/10.1287/orsc.11.3.263.12503>.
- Munk V. (2009) Sztárság, elméletben. *Médiakutató*, 10 (1), 7–16.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47 (2), 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.

SÁROSI PÉTER¹

KOKAIN ÉS MORÁLIS PÁNIK BUDAPESTEN AZ 1920-AS ÉVEK MÉDIA-BESZÁMOLÓI ALAPJÁN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.43

ABSZTRAKT

Míg a kokain fogyasztása hosszú évtizedekig marginális jelenség volt a magyar társadalomban, az 1920-as évek közepén Budapesten hirtelen drámai növekedést volt tapasztalható a kokainnal kapcsolatos sajtóbeszámolók alapján. Jelen írás az első magyarországi kokainfogyasztási hullám és a nyomában járó első droggal kapcsolatos morális pánik jelenségét vizsgálja a korabeli médiapercepciók elemzésével. A cikk bemutatja a kokainfogyasztási hullám nemzetközi kontextusát, gazdasági és kulturális mozgatórugóit, illetve kísérletet tesz a kokainfogyasztással kapcsolatos hatósági reakciók, egészségügyi és szociális válaszok feltárására.

Kulcsszavak: kokain, morális pánik, média, kriminalizáció, deviancia, kábítószer, drogpolitika, függőség

COCAINE-RELATED MORAL PANIC IN HUNGARY IN THE 1920S: AN ANALYSIS OF MEDIA PERCEPTIONS

ABSTRACT

Cocaine use was a marginal phenomenon in Hungarian society until the 1920s, when it came to the forefront of media attention. This article provides an overview of the first wave of cocaine use in Hungary by analysing contemporary media perceptions, and covers the causes of rising cocaine use, the characteristics and “othering” of cocaine users and dealers, the cultural and political context of the condemnation of cocaine users and the escalation of responses from the criminal justice and the public health system. The author argues that the sudden increase of fear was a classical example of what sociological literature describes as moral panic.

Keywords: cocaine, moral panic, media, criminalisation, deviance, drugs, drug policies, addiction

---

¹ A Jogriporter Alapítvány igazgatója.

KOKAIN ÉS MORÁLIS PÁNIK BUDAPESTEN AZ 1920-AS ÉVEK MÉDIA-BESZÁMOLÓI ALAPJÁN

Bayer István (1923–2016) emlékének

BEVEZETÉS

Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a kokainfogyasztás miatt az 1920-as évek Budapestjén kialakult morális pánik jelenségét, illetve a jelenség kulturális, jogi és politikai kontextusát. Az írás első fejezetében meghatározom a morális pánik definícióját, és bemutatom a jelenség értelmezésével kapcsolatos tudományos szakirodalmat. A második fejezetben a vonatkozó társadalomtörténeti szakirodalom alapján ismertetem azokat a nemzetközi folyamatokat, amelyek a morális pánik jelenségének történelmi, kulturális, tudományos és politikai kontextusát képezik. Így bemutatom a kokain felfedezésének és a kokainpiac kialakulásának körülményeit, illetve a jogi és a politikai környezet nemzetközi és hazai változásait. A tanulmány második felében a magyarországi folyóiratcikkek szövegének elemzését végzem el. Diskurzuselemzés segítségével felvázolom a morális pánikjelenség lefolyását és sajátosságait, és hogy miként ágyazódott be az egyéb, szintén normasértőnek minősülő kulturális jelenségek sorába. Az elemzés során tárgyalom a fogyasztók megbélyegzésének fokozódását, illetve ennek hatására az állam intézményes reakcióinak alakulását.

FOGALMI KERETEK: A MORÁLIS PÁNIK JELENSÉGÉNEK MEGHATÁROZÁSA

A morális pánik definícióját először Stanley Cohen (1973) brit szociológus adta meg a *Folk Devils and Moral Panics* című művében. Eszerint morális pánikról akkor beszélünk, ha egy állapot, epizód, személy vagy emberek egy csoportja a társadalmi értékekre és érdekekre veszélyesként tétéleződik. Cohen a pszichoaktív drogfogyasztást a morális pánik egyik tipikus tárgyának tartja, és rámutat, hogy a morális pánik jelentős szerepet játszik a prohibíciós politika fenntartásában (Cohen 1973:XIV). Jelen írásban Jock Young brit kriminológus ennél pontosabb meghatározását használom, aki szerint a morális pánik emberek egy bizonyos csoportjának azon viselkedése fölött érzett aránytalan morális felháborodás, amelyet közvetlen társadalmi érdekek megsértésével vádolnak, és amelynek során az adott csoport tagjait mássá minősítik (*othering*), gyakran démonizáló vagy éppen humanitárius szempontok alapján, sztereotípiák gyártásával (Young 2009:13). Young szerint a morális pánik jelentős kulturális és értékváltozás idején jelentkezik, tárgya nem véletlenszerűen kiválasztott, hanem éppen ezen változások okaként határozódik meg, hatása pedig gyakran önbeteljesítő a morális pánik tárgyára.

Goode és Ben-Yehuda (1994) a *Morális pánikok: a deviancia szociális konstrukciója* című művükben számos droggal kapcsolatos morális pánikot írtak le, így például az Egyesült Államokban a 30-as évek marihuána-pánikját, a 60-as évek LSD-vel kapcsolatos pánikját, a 80-as évek crack/kokain pánikját és a 90-es évek metamfetamin-pánikját. „A részletek különbözőek, – írják – de megegyezik a pánik, a félelem és a hisztéria, amelyet egy új anyag megjelenése váltott ki, amelyet kezdetben jóval károsabbnak tartottak, mint amilyenek később bizonyult. Ennél konkrétabban, az új drogokat gyakran, bár nem mindig, krimiongén tulajdonságokkal

ruházzák fel, tehát a valóságosnál jóval nagyobb arányban társítanak hozzá erőszakot és bűnözést” (Goode–Ben-Yehuda 1994:198).

A morális pánik sajátossága, hogy az összetett társadalmi-közegészségügyi problémahalmazokat leegyszerűsíti, a bűnbakképzés folyamata során azonosítja a társadalom konszenzuális értékrendjét sértő deviáns csoportot, és olyan megoldásokra sarkallja a politikai döntéshozót, amely látványos és egyszerű feloldását kínálja a többség megsértett erkölcsi érzékének. Ezek a megoldások többnyire az azonnali retorziót kínáló büntető-igazságszolgáltatás eszközeit részesítik előnyben az összetett és bonyolult, ráadásul hosszú távon eredményes egészség- és szociálpolitikai beavatkozásokkal szemben. A társadalmi rend látványos helyreállítása ráadásul a politikai döntéshozó mögött megnyilvánuló társadalmi egység újatermelését eredményezi, amely alapvető fontosságú a hatalom megtartásában (Kitzinger 2000).

Goode és Ben-Yehuda a morális pániknak öt kritériumát állapította meg, ezek mindegyike jellemző volt a 20-as évek kokain-lázára is. Először is, nőtt a társadalom *érintettségének* érzete, hiszen a sajtóbeszámolók hatására az a kép alakult ki, hogy a kokainfogyasztás olyan fenyegetés, amely közvetlen veszélyt jelent a társadalmi rendre, a közerkölcs teljes fellazulását hozza magával. A második kritérium az *ellenséges hangulat* kialakulása a deviáns csoport tagjaival szemben. A média a kokainfogyasztót negatív sztereotípiák mentén mutatta be, olyan fenyegetésként, amely nem csupán önmagában veszélyes (törvénytelen cselekedetek a szokás fenntartására, erkölcsi érzék eltűnése stb.), de egyfajta fertőző góc is, amelyet el kell szigetelni a társadalom „normális” részétől. Harmadszorra, a társadalomban széleskörű *egyetértésnek* kell uralkodnia azzal kapcsolatban, hogy a deviáns cselekedet valós és komoly veszélyt jelent. A „fehér mérég” fogyasztását mind a konzervatív, mind a liberális, mind a szociáldemokrata sajtótermékek egyértelműen jelentős fenyegetésnek minősítették, még ha a társadalmi okok tekintetében volt is eltérés nézeteik között. A negyedik tényező az *aránytalanság*: a kokain-jelenség súlyát, elterjedtségét tekintve a média a valóságosnál jóval nagyobb problémát mutatott be, jellemzően túlbecsülték a deviáns csoport létszámát, és jócskán felülbecsülték a teljes leépülés kockázatát és a függők arányát a fogyasztók körében. Végül pedig érvényes volt a kokain-lázra a *változékonyság* kritériuma is, hiszen a jelenség iránti médiaérdeklődés epidémia-szerűen először exponenciálisan nőtt, majd ugyanilyen hirtelen csökkenni kezdett.

A TANULMÁNY MÓDSZERE

A kutatás során a több száz havi, heti, és napi rendszerességgel megjelenő periodika teljes szöveganyagát tartalmazó Arcanum digitális folyóirat-archívumban keresést folytattam a „kokain” kifejezésre. Az 1920 és 1930 közötti időszakra összesen 2778 találatot adott ki, ezek a találatok 64 különféle periodikum cikkeihez kapcsolódtak. A keresést 2017 júniusában folytattam, az archívum anyaga folyamatosan bővül. A találatokat évekre lebontva nyomon követtem az így kirajzolódó trendeket a kokainra irányuló médiafigyelemben. Ezáltal időben is modellezni tudtam a morális pánik lefolyását. A találatokhoz kapcsolódó folyóirat- és napilap-cikkek tartalmát egyenként megvizsgáltam, de csak a morális pánikjelenség értelmezése kapcsán releváns cikkek szövegét elemeztem (a találatok mintegy harmada irreleváns volt, például nem magyarországi eseményekről számolt be, esetleg könyvek, előadások ismétlődő hirdetései). Így tárgyaltam a kokainfogyasztás okairól a sajtó-

ban felállított hipotéziseket, és hogy ezek miként állították be a civilizációt veszélyeztető tényezőnek a kokaint. A tanulmány egyik tézise, hogy a kokainfogyasztás értelmezése összekapcsolódott egyéb, normasértőnek minősülő kulturális jelenségekkel (pl. jazz), amelyek hozzájárultak a morális pánik alakulásához. Ezért külön fejezetet szenteltem a 20-as évek kulturális miliójének bemutatására, amelybe a kokainfogyasztás beágyazódott. Elemeztem, hogy az *othering* folyamat során milyen negatív, veszélyes tulajdonságokkal ruházták fel az újságírók és az általuk megszólaltatottak a kokain fogyasztóit, hogyan fokozták a társadalom veszélyérzetét a fogyasztás elterjedtségével kapcsolatos kijelentésekkel. Vizsgáltam a fogyasztás helyszíneivel és a kokain hozzáféréssel (ár, beszerzés, minőség) kapcsolatos percepciókat. Tanulmányoztam azt a folyamatot, ahogyan a sajtó nyomására az állam reakciói fokozódtak, és a kokainfogyasztás mint bűnügyi és népegészségügyi probléma tételeződött. A kokain felfedezésével és használatának elterjedésével a Függelékben közölt áttekintésben foglalkozom.

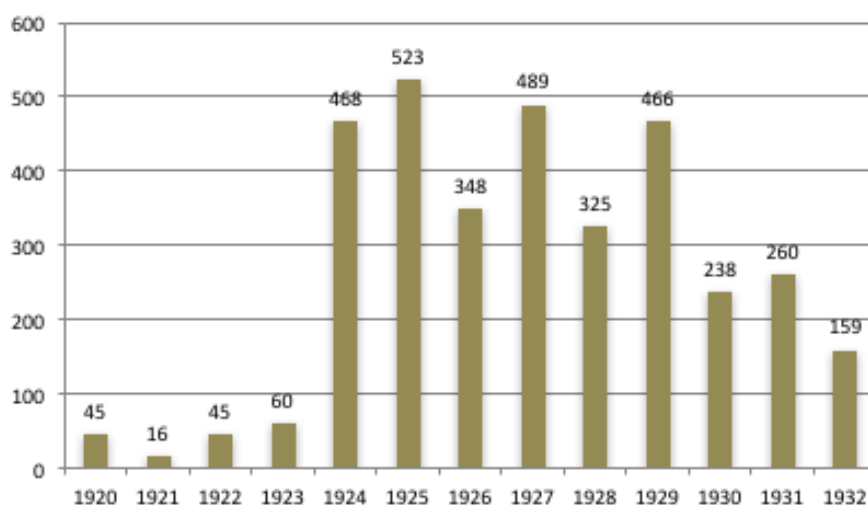
Említést kell tennem jelen kutatás korlátairól is. A jelenség valós epidemiológiai tulajdonságaira nézve csupán óvatos becslésekkel szolgálhattam, mivel ezzel kapcsolatban igen korlátozott adatok állnak rendelkezésre. A diskurzuselemzés során feldolgozott forrásanyag csupán a digitális folyóirat-archívumban fellelhető cikkeken alapult. Számos olyan levéltári és könyvtári forrás létezhet még (pl. bírósági peranyagok, kórházi statisztikák stb.), amelyek fontos adalékkal szolgálhatnak a jelenség mélyebb megértése szempontjából. Ezek feltárásához további kutatásokra lesz szükség.

A MORÁLIS PÁNIK IDŐBENI ALAKULÁSA A SAJTÓCIKKEK TÜKRÉBEN

A kokain fogyasztása hosszú évtizedeken keresztül marginális jelenség maradt a magyar közvélemény számára, legfeljebb az orvosi szakirodalomban és a külföldi sajtóbeszámolóiban bukkant fel. A helyzet Németországhoz hasonlóan (lásd a függelékben) a 20-as évek elején változott meg. Míg az évtized elején a legtöbb kokainról szóló cikk külföldi nagyvárosok eseményeiről számolt be, 1923-ban megjelentek az első híradások arról, hogy a kokainfogyasztási hullám megérkezett Budapestre is. A Magyarország (1923) című lap április 26-i beszámolója szerint „*Budapest mintha mostanáig szerencsés lett volna, mert alig jutottak el ide a különködéseknek és degeneráltságnak ezek a hullámai. Most azonban mind többször és többször hallunk arról, hogy közöttünk is élnek aránylag nagyszámban emberek, akik nem csak morfint, hanem kokaint is szednek*”. Az Est (1923) szeptember 16-án számolt be arról, hogy „*Budapesten is egyre jobban terjed a kokainfogyasztás*”, a 8 Órai Újság (1923) december 6-i cikke szerint pedig „*rendszeresen összejáró társaságok élvezik ezt a mérget*”.

Az Arcanum folyóirat-archívum kokainnal kapcsolatos találatainak számát évenkénti bontásban vizsgálva óriási, hullámszerű változást találunk az 1920-as évtizedben. A kokainfogyasztásról beszámoló sajtóhírek 1924-ben kezdtek meredeken növekedni, majd 1925-ben tetőződtek, és a 20-as évek végén lassan csökkenni kezdtek. Míg 1921-ben még mindössze 16, 1923-ban már 60, 1924-ben pedig már 468 találatot ad a rendszer a „kokain” keresőszóra. Ezt a jelenséget méltán nevezhetjük kokainláznak, hiszen a korabeli sajtó – és nyomában a magyar közvélemény – néhány éven keresztül valósággal lázban tartotta ez az egzotikus, új kábítószer. A kokainepidémia pontos monitorozására akkoriban még nem álltak rendelkezésre eszközök, azonban a sajtóban leképeződő kokainjelenség valószínűleg nem a valós helyzetet tükrözte. A közegészségügyi statisztikákat (pl. kezelési igény jelentkezése a kórházakban) ismerő szakemberek mindvégig hangoztatták, hogy a kábítószer

1. ábra. A kokainról szóló híradások a magyar sajtóban 1920–1932

Forrás: Az Arcanum digitális folyóirat-archívumban folytatott sajtó keresés (2017. június)

fogyasztása komoly népegészségügyi problémát nem okoz, nem úgy, mint a legális alkohol, amely részét képezte a magyar fogyasztói kultúrának, ártalmi viszont jóval kevesebb sajtófigyelmet kaptak (Schuler 1927).

Bár a kokainfogyasztás mint marginális társadalmi jelenség fel-fel bukkan még a sajtóhíradásokban a 30-as években is, a kibontakozó gazdasági világválság időszakában a médiaérdeklődés jelentősen megcsappant irányta. 1924 és 1930 között az online sajtóarchívum több mint kétszer annyi találatot ad a kokain keresőkifejezésre, mint 1931 és 1937 között. A 30-as évek végére és a negyvenes évekig pedig a kokain szinte teljesen eltűnik a médiából. Valószínűsíthetjük, hogy amennyire felnagyította a jelenség valós elterjedtségét a 20-as évek közepén a média, éppen annyira kevésbé lehet a valós fogyasztás elterjedtségére következtetni a 30-as években a média-beszámolók csökkenéséből. Egy klasszikus morális pánikjelenséggel állunk szemben.

MÉDIAPERCEPCIÓK A KOKAINHULLÁM OKAIRÓL

Akárcsak Berlinben, a kokain megjelenése Budapesten is felháborodást váltott ki, amely mögött érezni lehetett a civilizáció hanyatlásától való félelmet, az egzisztenciális szorongást. A morális pánik egyik ismertetőjegye, hogy a társadalomban egyetértés alakul ki a jelenség veszélyességéről. A kokainban az erkölcsi romlás és a nyugati dekadencia veszélyének igazolását látták, ezt Magyarországon különösen felerősítette a trianoni katasztrófa keltette sokk, amelyért a közvélemény – részben jogosan – a nyugati hatalmakat hibáztatta.²

A színházi rendező és író Püskösti Andor valószínűleg sokak érzéseit tolmácsolta, amikor így írt: „*Elrémít és lélekbe markol Az Újság mai tudósítása, mikor arról számol be, hogy már Budapesten is gunnyaszt egy ópiumbarlang, sőt már a többi nagyhatalmak is, a morfium, a kokain és a heroin, előcsapataikkal átlépték a megcsonkított Magyarország demarkációs vonalát ... Ave Caesar Cocain! Morituri te salutant!*” (Püskösti 1924).

A 20-as évek újságírói egyértelműen az első világháborúban, az azt követő forradalmakban és azok tömegpszichológiai hatásaiban vélték felfedezni a kokainfogyasztási hullám fő okát. Szinte minden ezzel foglalko-

² Érdekes, hogy eközben Franciaországban a szintén Németországból importált kokaint a sajtó teuton fegyverként ábrázolta, amely a nyugati értékeket fenyegeti (Hoffmann 2012).

zó cikk kiemeli a háború hatását az „idegekre” illetve a társadalom „idegállapotára”, de gyakori elemként merül fel a gazdasági válság által előidézett egzisztenciális kilátástalanság is. *„Ezeknek a gyermekkorát a világháború borzalmi sötétítették el, kamaszkorukban Szamuelyt [sic!] látták és mint fiatal emberek, a szédületes tőzsdei árfolyamokat. Az élet minden rossz szertelensége előttük zajlott le, ők maguk is állandó idegizgalmon mentek keresztül részben akaratlanul, részben hivatásból, vagy kedvtelésből. Morfium, aether, kokain és hogy a szendébbeket is említsük: nikotin, alkohol és egyebek soha nem pusztítottak úgy mint a mai fiatal emberek körében”* (8 Órai Újság 1923).

„A háborúk és forradalmak véres borzalmi után elkövetkezett nagy összeroppanások kemény próbára tették a kenyérharcban már kimerült emberek idegeit és így szinte csodálkozni sem lehet azon, hogy mindenki menekülni próbált a gyötrő gondok elől” – vélekedik a 8 Órai Újság (1925a) újságírója. *„A nap-nap után megújuló gondok súlyos terhei már-már megroppantják az embereket s azok, akik nem merik vállalni a küzdés és nélkülözés nehéz megpróbáltatásait, ijedten menekülnek a különböző kábítószerrekhöz mintha ezzel megvédenék magukat az élet gondjaival szemben”* (U.o.).

Az újságírók által megszólaltatott szakemberek is hasonló álláspontra helyezkedtek, így például Dr. Fritz Gusztáv, akkor, 1925-ben egyetemi tanársegéd volt, később a gyógyszerészet egyik legelismertebb professzorává vált. *„A háború folytonos izgalmai és a háború befejezését követő és az egész világot megrázó gazdasági krízis kétségtelenül oka annak a szomorú ténynek, hogy az alkoholizmus mellett a morfium és a kokain élvezete mind fokozottabb mértékben terjed és e két az orvos kezében egyébként áldásos hatású gyógyszer hihetetlen arányban szedi áldozatait és juttatja elmeorvosintézetbe a velük visszaélőket”* – nyilatkozta Fritz. *„Élég megemlíteni annyit, hogy a visszaélők száma a háború óta körülbelül 200 százalékkal növekedett az egész világon. Valamennyi állam között Amerika vezet”* (8 Órai Újság 1925b).

Az Újság (1926a) szerint a kokaint először az első világháború után Magyarországot megszálló román csapatok hozták be Budapestre: *„A románok, mint emlékeztetés, belevetették magukat Budapest éjszakai életébe, sőt erősen fel is virágoztatták az akkor rosszul menő mulatókat. Mint kuriozitást mutogatták és adták kóstolóul a táncosnőknek, éjjeli lányoknak a kokaint”*. Tábori Kornél (1923) a Tolnai Világlapjában szintén a külföldi tiszték szerepét emeli ki: *„Mohón habzsolnak minden furcsa és ismeretlen passziót is, mihelyt divatosná kezd válni. Már a háború után arcukat festő és fűzőt viselő külföldi tiszték nagyon ajánlgatták a kokaint, amit egy részük állandóan szedett. Az állandó hasis-szállítmányok pedig Szegedről kerültek Budapestre francia gyarmati katonák révén, sőt most is van odalent nem egy kedvelője az egzotikus élvezetnek, amelyről oly nehéz leszokni”*. Dr. Vámosy Zoltán (1928) a Természettudományi Közlöny 1928. júliusi számában egy másik hipotézissel áll elő, amely szerint a kokainfogyasztás növekedése mögött esetleg a kokain novokainnal való helyettesítése áll – így ugyanis a nagy gyógyszercegek az általuk termelt kokaint már nem tudták legális célokra értékesíteni.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a kokainnal kapcsolatos sajtócikkek száma nem közvetlenül a háború után szaporodik meg Magyarországon, hanem a Bethlen-konzolidáció első éveiben, amikor az inflációt a népszövetségi kölcsön segítségével sikerült megállítani, és a gazdaság, bár rövid időre, de fejlődésnek indult. Ennek talán az lehetett a magyarázata, hogy a kokain mint luxuscikk iránti vásárlóképes tömegkereslet kialakulásához szükség volt a gazdasági konszolidációra. A kokainfogyasztás ugyanebben az időszakban érte el csúcspontját

Németországban is, ahonnan a budapesti feketepiacra kerülő kokain nagy része származott (lásd függelék). Ebben az időben nagyot haladt előre Magyarország bekapcsolódása a globális kereskedelem vérkeringésébe: eljutottak Budapestre olyan egzotikus termékek, amelyeket korábban alig ismert valaki. Nem véletlen, hogy Fodor László (1924) a Magyarország hasábjain 1924 elején ugyanabban a cikkben mutatta be a magyar olvasóközönségnek a banánt, az eddig alig ismert déli gyümölcsöt, és a kokaint, a szintén alig ismert kábítószer:

„Nos és a kokain? Róla nem énekelnek Pesten, de a múltkor záróra felé az egyik mulatóban, amikor a zenekar, mondanom sem kell, ismét a Banáná-t játszotta, tanúja voltam, amikor egy szőke, vékony, finom és ideges táncosnő odahajolt partneréhez:

- Teddy, adj kokaint!

Teddy, szintén vékony, szőke és enervált, egyébként parkettáncos, helyeslően intett és odacsúsztatott valamit a nő kezébe. Röviddel azután becsukták a boltot s a furcsa párocska sietett haza. Szédült, türelmetlen izgalommal ültek kocsiba s vágattak a kokain mérges, titokzatos örömei felé. Csak ennyit láttam. No ez is elég. Budapest, úgy látszik, megnyílt az előkelő nyugati szenvedély számára.”

A szélsőjobboldali sajtóban megjelent egy rasszista-antiszemita elmélet is a kokainfogyasztás okairól. Akárcsak a weimari Németországban (lásd a függelékben), a szélsőjobboldal egyes képviselői nálunk is a dekadencia és a szabadosság, a nemzetközi zsidóság hatásának tulajdonították a kokaint. A Szózat című lapban például Lénárt Andor (1925) a következőképpen fogalmaz: *„Az ember feledést keres. Miért? Mert megszállta őt az a szellem, mely a gyönyör, a fokozott izgalom hajhászására ösztönzi s ezen kívül nem lát kimagaslót azon a sivatagon, amivé az emberi lelket ez a szellem, igenis a zsidó amorális (kiemelés a szerzőtől – S.P.) tette”*. Ezzel a zsidó amorálisással magyarázza, hogy a kokainszenvedély elsősorban az *„éjszakai élet bizarr művészeinek”* a körében terjed, ahol 80%-ra teszi a kokainisták arányát. A Szózatnak adott interjújában Hudovernig Károly neurológus professzor is megemlíti a zsidóságot, mint amely felelős a bolsevizmusért és a magyar nép tömegpszichológiai állapotának romlásáért, amely a morfium és a kokain fogyasztásának növekedéséhez vezetett (Balázs 1925).

KOKAIN ÉS TÖMEGKULTÚRA: FILM, ZENE ÉS TÁNC

A kokainfogyasztás növekedéséhez valószínűleg jelentősen hozzájárult az a fokozott érdeklődés is, amely a tömegkultúrában, és magában a sajtóban megmutatkozott a kokainnal kapcsolatban. A korban elterjedt volt az a magát mind a mai napig szívósan tartó elképzelés, hogy elegendő bemutatni, sőt, eltúlozva bemutatni a drogfogyasztás káros hatásait ahhoz, hogy elrettentsük a potenciális fogyasztókat a szer kipróbálásától (Beck 1998). Számos olyan kulturális produktum született, amelynek célja a drogfogyasztástól való elrettentés volt. Ezek gyakran azonban éppen az ellenkező hatást váltották ki: fokozták a kokain iránti érdeklődést. 1927 októberében például a Budapesti Színházban kezdték játszani a *Kokain* című darabot, amelyben a színpadi díszlet egy képkeretet ábrázolt, e mögött történt a cselekmény, amely a *„kokain képes, idegőrlő és romboló hatásait”* mutatta be a közönségnek a *„kokainellenes harc”* jegyében (Az Est 1927a).

A kor igazán nagy újítása azonban a film volt, amely ekkoriban vált komoly hatóerővel bíró iparággá. A 20-as években Hollywood évente már 800 filmet készített, és ekkoriban kezdtek el tudatosan filmcsillagokat te-

remteni, akik szuggesztív erővel bírtak a fiatalságra, és szerepmodellként szolgáltak számukra. A drogfogyasztó a világháború végére a filmek jellemző figurájává vált, bár ennek a figurának nem sok köze volt a valódi drogfogyasztókhoz, inkább azokhoz a sztereotípiákhoz, amelyek szó szerint az őrültség, az elmezavar szinonimájának tekintették a drogfogyasztást (Starks 2016). A filmek tehát minél szenzációsabban, minél megbotránkoztatóbban kívánták ábrázolni a kokainfogyasztókat. A sztárok drogos botrányai, a bűn és a bűnhődés, a nyilvános gyónás rituáléi kedvelt témát szolgáltattak a bulvársajtó számára. 1925 augusztusában a Népszava (1925a) beszámol arról, hogy Budapesten is „naponta zsúfolt házak mellett” játszsa a *Kamara-mozgó a Kokain* című 1922-ben készült brit filmet, amely kokainnal kereskedő gengszterek harcáról szól. Gardner E. Sullivan forgatókönyve alapján készített John Griffith Wray Emberi roncs (*Human Wreckage*) címmel szintén a kokainistáról készített filmet, amely egy Jimmy Brown nevű drogfüggő tragikus történetét meséli el. A film Wallace Reidnek, a híres filmszínésznek állított emléket, aki drogtúladagolásban halt meg 1923-ban.

Az Emberi roncs 1925-ben a hazai mozikba is eljutott. A Pesti Hírlap (1925a) szerint „a kokain ma legaktuálisabb kérdése Budapestnek is. A film a romboló szenvedélyek megátlását propagálja s hatalmas lelki szuggesztíót gyakorolt minden jelenetével”. Az Ujság (1925) beszámolója szerint azonban a film nálunk is buimeráng-hatással járt, hiszen a VI. kerületi rendőrfogalmazó, Vidor Dezső megfigyelte, „hogy a filmet leginkább azok a nők és férfiak nézik, akik mint szenvedélyes morfinisták ismeretesek. Ezek a demoralizált emberek lelki kéjjel gyönyörködnek a filmen és előadás közben zsebükből kokainos dobozt húzva elő, a sötétben, éppen úgy szippantják fel a mérget, mint ahogy a filmen látják. A szünet alatt – írja a fogalmazó jelentésében – mialatt a közönség többi része friss levegőt szívni kel fel a helyéről, ezek mintha szundikálnának, a helyükön maradnak továbbra is, meg sem rebbenek, észre sem veszik, amikor a padosorokból kiözönlők összevissza lökdösi őket”.

A tömegkultúra terén bekövetkező változásokhoz tartozott az is, hogy Budapest világvárosi színvonalú, nemzetközileg is elismert éjszakai élete ebben az időben kezdett újra magához térni a háború sokkjából. Ezt támasztja alá Pálosi Ervin (1927) a Budapest kriminalitását elemző tanulmányában. „Az 1920/24. években, dacára a nehezebb megélhetési viszonyoknak és a folyton súlyosodó gazdasági krízisnek, talán a háborúból visszatért férfi-lakosság idegkimerültségének reflexeképpen a mulatnivágyás nagy hulláma öntötte el a magyar társadalmat” – írja. „Az inflációs évek alatt engedélyezett összes nyilvános mutatóványok száma még a békeévekhez viszonyítva is 39,4% emelkedést tüntet fel. A különböző szórakozási nemek közül leginkább elszaporodtak a városligeti és kültelki mutatóványok, melyek a többi szórakozóhelytől eltérőleg a háborús évek folyamán is mintegy 50%-kal emelkedtek, a legutolsó években további 26,8% emelkedést tüntetnek fel. Rendkívül szaporodtak még a dal és szavalati előadások (255,8%), a bálók és táncestélyek (2005%). A kártyázási engedélyek 85,8%, záróra meghosszabbítások 83,6%, hangversenyek 160,3%, műlovardák 48,5% emelkedést mutatnak” (U.o.).

A VI. kerületben a „magyar Broadway” mulatói bekapcsolódtak a kor nemzetközi szórakoztató zenei, táncművészeti és színházi vérkeringésébe, világsztárokat hívtak meg játszani. A Színházi Élet 1924-ben beszámolt arról, hogy a budapesti színházak átvették a német kabarészínház új módszereit és témáit. Az Apolló-színház egyik új, a kokainról szóló darabjáról hozza fel példaként: „Rejtelmes és izgalmas fényhatások burkolják különös ködbe azt az óriási fantasztikus méretű karosszéket, melyben, mint exotikus virág valamely gigászi cserépből, fehérlik egy csupa-ideg női test. Ürmössy Anikó játssza el, vagy inkább éli át a közönség szemeláttára

egy kokainista modern nő borzongató és csiklandozó álmait. Gyönyörű verssorok zengenek, Erdődy Elek ihletett ritmusai, melyeket Losonczy Dezső muzsikája fest, színez és emel föl a meghatottság régióiba... Fritz Ödön, a kabaré új főrendezője, a nyugati, különösen a német kis színpadok művészetének eredményeit ülteti át a magyar kabaré talajába, amely dús humusz és éppen azért, már most is nagy eredményeket mutathat fel az új rendező első kísérlete” (Színházi Élet 1924).

Megérkezett Budapestre az igazi, lázadó *big band jazz*, ami felkavarta az ifjúság érzéseit (Jávorszky 2014). Mint szinte minden, a jazz kultúra is berlini és bécsi közvetítéssel érkezett Budapestre. A Németországban turnézó világsztárok ellátogattak Budapestre is, a magyar zenészek pedig gyakran léptek fel ott. 1925-ben a Nagymező utca mulatóiban fellépett az első *big band* formáció, Sam Wooding és a Chocolate Kiddies, megszólaltatva Duke Ellington slágereit, aki a korban legalább akkora sztár volt, mint később John Lennon. Egyik előadásukról Jemnitz Sándor (1925) az elragadtatás hangjain számol be a Népszavában: „Megindul a 'jazz'. Ritmusa kérlelhetetlen. Menetel és magával ragad mindent, amit mi régebben és ujabban 'melódia' címén ismertünk. Egymás mellett menetel a 'Lohengrin' és a 'Márta'; a 'Pillangókisasszony' és a 'Trubadúr'. Dallam, harmónia: közömbös. Él a ritmus, ez a fölkorba csoló, lázító, új világokat, új kultúrákat, korszakalkotó eltolódásokat megsejtető ritmus. Rabjai vagyunk. Kipirult orcával, csillogó szemekkel, ziháló mellel figyeljük. Tagjaink megremegnek és csodáljuk a ritmikus taglejtéseknek azt a kábító orgiáját, amely előttünk a színpadon végbemegy”.

Érdekes összehasonlítani Jemnitz beszámolóját a jazz zene fiatalokra gyakorolt hatásáról azokkal a leírásokkal, amelyek a kokain hatását részletezték: kábulat, remegés, kipirult arc, rabbá tesz. A hasonlóság több, mint véletlen. A kor alternatív, lázadó zenei irányzata, amely egyfajta ellenkultúraként feszült szembe a kor hivatalos, keresztyén-konzervatív, árvalányhajás és csárdásos kultúrájával, valószínűleg ugyanazokra a fiatalokra gyakorolt jelentős vonzerőt, akik nyitottak voltak a kokainfogyasztás nyújtotta élményekre is. Ráadásul a kokain mint stimuláns tipikus partidrog: hosszú ébrenlést és éberséget, eufórikus örömet, a gátlások oldását és mozgásigényt eredményez, tehát gyakorlatilag kitűnően kiegészíti ezt az éjszakai életformát (Gold and Miller 1997).

Az Est (1927b) újságírója a Chocolate Kiddies koncertjéről írott beszámolójában egyenesen a kokainhoz hasonlítja a charlestont, a 20-as évek második felében tetőződő új amerikai táncőrületet: „És charleston. Az ő idegük, az ő vérük, az ő szívük ritmusa. Bomlott, száguldó részeg öröm egy bomlott kultúra örökbefogadott eszeveszettségére, szalónba finomodott bűn, kokain szelid adófizetők számára ... charleston! Egy sündisznóképű vörös néger úgy röhög a lúdtalpával, mint a táncoló kígyó, sikoltó jazz, melyre felkorba csolódnak az idegeid és kényszer-egyezséget kérsz a törvényszéken, charleston, mellyel bambára és sápadtra táncolod az arcodat és veritékezel és hajnalban odadobod a tányérra az utolsó krajcárt a zsebedből”.

1928-ban fellépett Budapesten a charleston királynője, a legelső afro-amerikai popsztár, Josephine Baker. Az ő személye valóságos szimbolikus megtestesítője volt a 20-as évek tánczenei forradalmának, neve összeforrott az Art Decoval és a jazzel, frizurájával, szemérmetlen mozdulataival és grimaszaival valósággal transzba ejtette közönségét. Ő tette népszerűvé Európában a charlestont. Fellépésének már a híre is valóságos kultúrkampfhöz vezetett, Bécsben az érsek engesztelő misét rendelt el, Budapesten pedig a parlamenti ülésen konzervatív és liberális képviselők között éles vita bontakozott ki, miután az előbbieket Baker beutazásának megakadályozását követelték (Pesti Hírlap 1928a).

„Petrovác Gyula a keresztény erkölcs nevében tiltakozott az ellen a botrányos és erkölcstelen meztelenség ellen, amely Budapest színházaiban és mulatóhelyein orgiáit üli. Nyugatról áramló háborús jelenség, hogy a régi operett helyébe a revü és a régi operettprimadonnák helyébe a revü-görlök léptek, akiknek produkciói nem a művészet, hanem a meztelenség kultusza terén mozog. Ezek a produkciók se zeneileg, se művészileg nincsenek alátámasztva, tartalmukat semmi egyéb nem adja, mint a meztelen fellépés. Háborús jelenség az is, hogy a békében használt trikó kiveszett a színházakból, valaminthogy néger kultúra ültetődött ide át. Nyugaton ez még bizonyos decens formában jelentkezik, nálunk azonban azok a hibák és fogyatékoságok mutatkoznak, amelyeket külföldön kiküszöbölnek” (Uo.).

Petrovác azzal fenyegetett, hogy ha nem tiltják meg Baker beutazását, akkor tüntetést szervez ellene. A belügyminiszter vizsgálatot ígért, de végül Baker beutazását nem akadályozták meg, bár fellépését egy „erkölcsi bizottság” előtti próbabemutató eredményétől tették függővé. A Pesti Hírlap szerint (1928b) a Nyugati Pályaudvaron azonban végül nem tüntetők, hanem ünneplő tömeg várta a művésznőt, „valósággal életveszélyes volt a tolongás” (Pesti Hírlap 1928b). A Népszava (1928) szerint „a jó erkölcsök védelme címén nálunk ugyan igyekeztek Bakerből lehetően minél többet elrejtetni, de ő a pesti színpadon is megmaradt a meg nem hamisítható Josephine Bakernek. Forró, nagy sikere volt és a közönség vagy nyolcszor-tízszer kitapsolta a vasfüggönyön”.

Magyarországon is sokan oszthatták Pietro Mascagni olasz operaénekes véleményét, aki ezt nyilatkozta a Pesti Hírlapnak (1928c): „A jazz a mai kor zenei kokainja. Elkábit, izgat, de rombol”. Ugyanő a Magyarország (1926a) szemléje szerint kijelentette: „A modern saxofonnal szörnyűsebb hangszert el sem tudok képzelni. A hangja egyenesen felháborít. Azt mondják, hogy az új nemzedék szereti ezt a hangzavart. Nos, én meg azt mondom, hogy aki ezt mondja, az inzultust követ el a modern lélek ellen. A jazz korunk beteges megnyilvánulása és az egész világ kormányainak össze kellene fogniok s együttes erővel védekezniük a mételey ellen. A kokain és az ópiumcsempészek ellen nemzetközi rendszabályok vannak, miért nem lehet nemzetközi rendszabályokat életbe léptetni a jazz ellen, amely nem más, mint a lélek kokainja, vagy ha jobban tetszik ópiuma”.

Szóllósi Zsigmond (1926) író *Mámor nélkül* című glosszájában szintén összeköti a jazz és a kokain megjelenését, és közben rendkívül találó elemzést ad arról a korszellemről, amely összekapcsolta és kiváltotta mindkét jelenséget: „Európát pedig nem lehet győzni kokainnal, morfiummal, alkohollal, kártyával, tánccal, jazz-banddel! Ha megbüntetik azt, akit valamely tiltott narkotikumon értek, amint kiszabadul a börtönből, az első útján megint a barlangba rohan – elájulni. Ha húsz kártyatanyát fölrobbantottak, már negyven nyílik meg helyette. És táncol a leány, táncol a fiú, táncol a papa, a mama, táncol a nagymama és a nagypapa nemcsak estétől reggelig, hanem reggeltől is estig. Szédülni, szédülni, szédülni! Nem talán, ami van, mást látni, mint ami van és nem tudni azt, amit tud. És semmi szer se elég kábitó és semmi mámor se elég szédület, semmi pálinka se elég erős és semmi muzsika se elég hangos. Aki valamikor vizet ivott, most bort, aki bort, az most pálinkát, akiknek már a pálinka se használ, az vitriolt iszik, vagy húsz gramm veronált? ... Mi ez? A Jókedv felfokozódása? Erre aztán igazán semmi okunk, nemcsak nekünk nem, hanem még azoknak se, akiknek több lenne. A magyarázat csak egy: Nem jó most ébren lenni. Nem jó most – józannak lenni. Nem jó most világos szemmel nézni. Nem jó most – élni. Egy kis könnyű ködre, füstre, aranypárára, elfelejtkezésre mindig – jobb világban is – szüksége volt annak, aki mást is szeretett, mint sóhajtozni és se kedve, se ideje nem volt hozzá, hogy valahonnan mélyebbről

bányásson magának filozófiát. Narkotikum, ha nem is több, mint egy pohár bor, nem is szélesebb, mint egy forduló tánc és nem is súlyosabb, mint egy cigaretta lenge füstje, mindig kellett. De kokainra, morfiumra, baccharatra, nasivasira, jazz-bandre és négertánra nem volt szükség. Enélkül megvoltunk, mint a forgalmi adó, meg a kincstári haszonrészesedés nélkül. Most azonban egyik nélkül se lehetünk.”

A kokain a szépirodalom új hullámát is elérte és megihlette. Sok nyugatos költő a hasis-, az ópium- és a kokainmámort inkább csak olvasmányaiból ismerte és irodalmi elemként használta, akárcsak Baudelaire. Nem maradt fent bizonyíték arra, hogy Ady Endre mámoros párizsi éjszakai során egyebet is fogyasztott volna alkoholnál és veronálnál, bár a francia fővárosban ebben az időben viszonylag könnyen hozzájuthatott akár kokainhoz is. Voltak azonban olyan íróink és költőink, akik nem elégedtek meg a könyvekből szerzett tudással, de tiltott élvezetekre vágytak. A legismertebb példa Csáth Géza morfiumfüggősége. Unokatestvére, Kosztolányi Dezső írta róla: „A morfinizmus mindig okozat, és nem ok. Mikor ő ehhez a mérleghez nyúlt, öntudatlanul is tudta, hogy a kisebb veszélyt választja a nagyobb helyett. Menekülni próbált a melankólia elől, mely túlvilági-an-édes dallal zengett írásaiban” (Gróh 2017). Kosztolányiról pedig köztudott, hogy „már korán megkóstolta a kokain mámorát” (Szállási 1998). A kokain a költészetében is megjelent. Mindenki ismeri a következő sorokat: „Csodálkozol a kokainistán, s nem érted? Gondolkozzál az okain is tán – s megérted!”, illetve „Miért a kokain? Megvannak okaim”. 1928-as *Fohász* című versében pedig magát a verset hasonlítja a kokainhoz: „Voltál te nékem kamasz-dicsőség, szívdobogtató, vad kokain, mitől megbandzsult részeg pupillám”. Éjszakai életmódját ismerve nem meglepő, hogy Kosztolányira nem volt hatástalan a kokainmámor vonzereje, különösen kedvelte az egyéb stimuláns szereket is, így például nyakalta a feketekávét és erős dohányos volt (Szállási 1998).

A korabeli sajtóbeszámolókból levonható az a következtetés, hogy ami a hatvanas években a beat, a hetvenes években a rock és a punk volt (Bajzáth, Tóth és Rácz 2014), az volt a 20-as évek Budapestjén a jazz és a charleston, amely aztán a 30-as évek swing-őrületébe torkollott.

A KOKAIN FOGYASZTÓI ÉS TERJESZTŐI

Bár az újságok szalagcímei 1925-ben a kokain „rohamos terjedéséről” szóltak, a tudósításokból egy viszonylag szűk társadalmi rétegre korlátozódó, zárt közösséget alkotó kokainfogyasztó népesség képe rajzolódik ki előttünk. Ennek a népességnek a nagyságát nehéz pontosan megállapítani, hiszen akkoriban nem végeztek még olyan epidemiológiai vizsgálatokat, amelyek a drogfogyasztás prevalenciáját³ vizsgálták volna. Statisztikákkal csak azokról a fogyasztókról rendelkezünk, akik a rendészeti vagy az egészségügyi hatóságok látókörébe kerültek. A rendőrség által 1930-ban nyilvántartott kokainfogyasztók és-terjesztők száma 137 volt, és 1926 és 1930 között 288 személy ellen indult büntetőeljárás kábítószerrel való visszaélés miatt (Baranyai 1930). Mivel a kábítószeres bűncselekmények felderítettségi mutatói és a fogyasztás életprevalenciája között jelentős szakadék tátong a magas látencia miatt, a rendőrségi statisztikák nem szolgáltatnak szilárd támpontot a kokainfogyasztó népesség pontos számának meghatározásához.

A korabeli magyarországi statisztikákkal és a hasonló németországi becslésekkel (lásd a függelékben) egybevetve túlzásnak tűnik Hudovernig Károlynak, az Új Szent János Kórház igazgató főorvosának azon becslése,

³ Előfordulási gyakoriság a teljes népességben.

amely szerint 1926-ban ötvenezerre rúgott a narkotikumok élvezőinek száma – amely becslést aztán átvette és használta a rendőrség is (Magyarország 1926b, 1926c). Az általa vezetett kórház statisztikai adatai alapján azonban kétségtelenül növekvő tendenciát állapíthatunk meg a kezelésbe vett drogfüggők számában: 1913-ban még egyetlen drogfüggőt sem vettek kezelésbe, 1921-ben az összes beteg 3%-át, 1925-ben pedig már 5%-át tették ki (azaz: 1000 betegből 50 fő). Az egészségügyi és a bűnügyi adatok alapján, illetve a kokainszcéna izoláltsága miatt arra következtethetünk, hogy a kokainfogyasztás a fővárosi népesség egy viszonylag jól körülhatárolható csoportján kívül nem vált tömegesen elterjedté Magyarországon. Ahogy Baranyai Zoltán (1930) fogalmazott a Magyar Szemle szakfolyóiratban publikált tudományos cikkében, *„Magyarországon szerencsére még távol vagyunk attól, hogy a morfiummal, a kokainnal vagy más káros anyaggal való visszaélést igazi szociális bajaink vagy fajunkat tizedelő népbetegségeink közé kelljen sorolnunk. Ma körülbelül még csak a minden világvárosban ugyanazon társaság, a testileg-lelkileg lezüllött emberek terjesztik e divatot, csak ez az éjjeli életet élő, rendőrileg figyelt milieu a járvány fészke. De nem szabad bizakodnunk abban, hogy a magyar nép örökre immunizálva van ilyen veszedelem ellen”*.

Ez a népesség nagyrészt a budapesti belvárosi kerületekben koncentrált, elsősorban a VI. kerületben, ahol az éjszakai élet és a mulatóhelyek nagy része volt. Ennek az éjszakai életnek a jellegzetes figuráit találjuk az első kokainfogyasztók között is. A 8 Órai Újság (1925a) szerint a rendszeresen külföldön turnézó magyar, és Magyarországon turnézó német művészek hozták be Budapestre a kokaint, akik *„kettős életet élnek s nappal alig lehet felismerni egyszerű, sokszor kopottas ruhájukban az éjszaka fényes plasztronu elegáns frakkos táncosait. A legmesszebbmenő óvatosságot bizonyítja az is, hogy a kokainistáknak egymás között külön nevük van s aki ezt nem tudja, nem is igen juthat be közéjük”*. Az Újság (1926a) tudósítója egyenesen a kokainfogyasztók *„végzetes szolidaritásáról”* ír, amely megakadályozta a hatóságokat abban, hogy a felszámolják a terjesztést. Ugyanezen cikk szerint a kokainfogyasztók között találjuk az éjszakai élet *„páriáit, akik az éhségtől, betegségtől, éjszakázástól halálos fáradtan tántorogtak a járdán és szemükben valami szokatlan boldog extázis mutatta, hogy ők is a fehér bódulat papnői”*. A kokainfogyasztók leglátványosabb csoportját tehát a nehéz sorsú, alacsony társadalmi státuszú, a szórakoztatóiparban dolgozó emberek alkották.

Az éjszakai élet egyéb gyakori szereplői, így például a szexmunkások, táncosok és színészek is a kokainnal kapcsolatos sajtóbeszámolók rendszeres szereplői közé tartoztak. Varga Julianna regisztrált szexmunkás (korabeli szóhasználattal: kéjnő) például 1926-ban egy egész receptkönyvet szerzett be egy mentőorvostól, és közösen szerezték be az anyagot gyógyszerárakból (8 Órai Újság 1926a). Tragikus véget ért Kucska Emma története, akit szintén regisztrált kéjnőként tartottak nyilván. 1927-ben kokainterjesztésért előállították a VI. kerületi rendőrkapitányságon, ahol a cellában öngyilkosságot kísérelt meg, és életveszélyes állapotban szállították a kórházba (8 Órai újság 1927a). A kokain öngyilkossági célú használata egyébként igen gyakori a sajtó kokainnal kapcsolatos rövid hírei között. Bár a kokain egyébként nem a legkellemesebb és nem is a leghatékonyabb szer, ha valaki öngyilkos akar lenni, ilyen célú használatához valószínűleg nagyban hozzájárult a média által is gerjesztett felfogás, amely a kokainban *„fehér mérget”* látott.

Jellemző történet, hogy az éjszakai szórakozóhelyeken dolgozó táncos- és énekes-lányokat külföldről idelátogató vagyonos vendégek vezették be a kokainfogyasztásba. A Pesti Naplónak (Szűcs Nándor 1924) Elly

Ivonne művésznéven nyilatkozó táncoslány a következőképpen mesélte el a történetét: „Május hónap közepén történt. Bemutatkozott nekem egy fiatalember, Paul Mazurel Morgan. Itt lakott az egyik dunaparti szállodában. Prozolovszky orosz herceggel jártak hozzánk a mulatóba. Ez az úr udvarolni kezdett nekem és gyakran együtt mulattunk. Egy mulatság alkalmával, mikor már meglehetősen mennyiségű szeszt fogyasztottunk el, kijelentette, hogy nekünk, magyaroknak, fogalmunk sincs arról, mi a tulajdonképpeni kábító ital. Én semmire sem gondoltam és a herceg felé fordulva beszélgettem. Ezt az alkalmat Morgan arra használta föl, hogy kevés kokaint csöppentsen az előttem levő konyakos pohárba. Mikor a konyakot felhörpintettem, nem éreztem semmit, utána azonban jóleső bágyadtság vett erőt rajtam. Azután másodszor már magam kértem. Morgan mindig hozott. Sőt később már kérés nélkül kínálgatta nekem is, a többi nőknek is, akik itt voltak a helyiségben”.

Ehhez hasonló történetet mesélt el Uray Lily táncosnő egy évvel később: „Három hónappal ezelőtt még nem tudtam mi a kokain. Azután lejött a helyiségbe egy franciául beszélő úr, valami török embernek a titkára. Bementünk a szeparéba. Eleinte pezsgőztünk, majd később konyakot hozatott. Észrevettem, hogy konyakozás közben egy kis dobozt vett elő a zsebéből, amelyben olyanféle fehér por volt, mint az aszpirin. Egy csipetnyit orrához emelt és felszipantotta. Azután ismét merített egy adagot és engem is megkínált. Elhárítottam magamtól” (Szűcs Nándor 1925).

Gábor Ernő, a Teréz körúti Színpad színésze ellen a rendőrség kokaincsempészés vádjával indított eljárást, bár ő tagadta, hogy bárkinek is pénzért adott volna tovább kokaint (8 Órai Újság 1926b). Az ő esete elfogásának körülményei miatt is érdekes. A színészt Vidor Dezső rendőrfogalmazó, „a kokainisták réme” buktatta le, aki barátkozást színelve rávette, hogy vigye el a lakására, majd rászabadította a rendőröket (Pesti Hírlap 1926). Gábor később sajtópert indított Az Est ellen, amiért őt üzérkedéssel vádolták, szerinte ugyanis ő kizárólag fogyasztó volt, nem pedig terjesztő. Az újságírókat azonban felmentették (Az Est 1929a). Novák Irén színésznő kokain-túladagolásban halt meg, Az Est beszámolója szerint „szenvedélyes kokainélvező” volt, aki valószínűleg öngyilkossági szándékból nagyobb adagot fogyaszthatott a szerből (Az Est 1925a). A sajtót hetekig izgalomban tartotta az a bűnper is, amely Forgács Anna színésznő halálához kapcsolódott. Forgács kokainfogyasztásának részleteit hosszasan tárgyalták a sajtócikkek (pl. Az Est 1929b). 1929-ben Herczeg Jenő és Berczy Géza terézvárosi színészek kokainügyét tárgyalta a VI. kerületi előjáróság kihágás elleni osztálya, akik berlini vendégszerepléseik alkalmával szereztek be a kokaint (Az Est 1929c).

A gyógyszerészek, orvosok és fogorvosok különösen könnyen hozzáférhettek a kokainhoz, ezért számos esetben kihasználták a lehetőséget mint fogyasztók vagy terjesztők. A kokain népszerűségéhez az orvostársadalomban bizonyára hozzájárulhatott az is, hogy a 19. század végén orvosi csodaszernek tartották azt, és sokáig nem szembesültek a függőséget okozó tulajdonságaival. Ez hajlamosíthatott a mértéktelen fogyasztásra. A legtöbbször természetesen abból lett médiahir, ha valakinek tragikusan végződött a kokainfogyasztási karrierje. Így tudósított például a sajtó arról, hogy Dr. Ónody László, Ónody Adolf gépészprofesszor fia kokainfüggővé vált, felhagyott hivatásával, majd a Lipótmezőn végezte (8 Órai Újság 1926c). A VI. kerületben például a Nagymező utcában a rendőrség lecsapott egy fogorvosra, akinek belvárosi rendelője a kokainfogyasztók egyik központja volt (8 Órai Újság 1925c). Lebovits Zoltán gyógyszerészességét szabályszerűen kiállított megrendelőlapokat lopott, és ezzel szerezte be az orvosi kokaint (8 Órai Újság 1926d). 1927 áprilisában a rendőrség őrizetbe vette

Klein Árpád 46 éves gyógyszerészegédet, aki a lapértésülések szerint a VI. kerületi kokainárusításban játszott fontos szerepet (8 Órai Újság 1927b).

A kokain terjesztői között leginkább olyanokat találunk, akik kiterjedt ausztriai és németországi kapcsolatokkal rendelkeztek, bár a sajtó hírt adott egy balkáni, zágrábi terjesztői útvonalról is (Magyarország 1926c). Egy zsidó kereskedő hajóval csempészte a kokaint Bécsből Budapesten keresztül Bukarestbe, és táncos ismerősein keresztül terjesztette a szert szórakozóhelyeken (8 Órai Újság 1925d). Az egyik legelső kokainelosztási hálózat rendőrség által előállított feje, Sohár Elek vegyészmérnök korábban tejjellenőrként a kávéházakban ellenőrizte a tej minőségét, mielőtt szakmát váltott volna (Az Est 1925b). 1925 októberében a VI. kerületi rendőrség nyomozója, Csányi detektív és csapata egy beépített gyógyszerész segítségével lekapcsolta azt a Majoros Emil 29 éves kultúrmérnök és Dr. Boross Ervin 27 éves magánhivatalnok által irányított hálózatot, amely Bécsen keresztül csempészte a német kokaint Budapestre. A két csempész egy autó alvázába elhelyezett dobozba rejtette a drogot, az autót pedig egy sofőrrel hozatták át a határon, míg ők vonaton utaztak. A drogterjesztők tehát már abban az időben is alkalmaztak drogfutárokat a lebukás kockázatának csökkentésére (Az Est 1925c).

Voltak egészen elképesztő, filmvászonra kívánczó történetek is, így például 1925-ben egy szélhámos ortodox görög érseknek adta ki magát, aki az Athos hegyi zarándoklat álcája alatt szervezte a kokaincsempészt Bécs és Budapest között (8 Órai Újság 1925e). Egy másik, 1926-os esetben egy Madam Seraphine-ként bemutatkozó szélhámos próbált behálózni egy földbirtokost az előkelő budapesti szállókban, akinek kokaint kínált, míg a rendőrség végül toloncházba (fogház) szállította (8 Órai Újság 1926e és f). Inkább a rasszista városi legendák kategóriájába tartozik a felháborodott magyar kiskereskedő levele, aki a kínai hálózatot vádolta meg azzal, hogy „*nappal silány portékájukat, éjjel pedig kokaint árulnak*” – hiszen az egész levélből kiérződik a konkurenciával szemben érzett féltékenység (8 Órai Újság 1926g).

Bár az újságok híradásai elsősorban a kokainfogasztók legláthatóbb – és egyben legalacsonyabb társadalmi rangú és státuszú csoportjáról – adtak a leggyakrabban hírt, ez nem jelenti azt, hogy a kokainfogasztók körében ne lettek volna jelen a magasabb, „úri” társadalmi osztályok képviselői. Ezt általánosságban a sajtóbeszámolók is elismerik (Ujság 1926).

A KOKAINFOGYASZTÓK ELHATÁROLÁSA ÉS MEGBÉLYEGZÉSE

A korban a drogfüggőségről alkotott tudományos kép még kialakulatlan volt, és alapvetően két megközelítés küzdött egymással (Campbell 2007). A moralizáló attitűd a függőségben akaratgyengeséget, jellemhibát látott, egyfajta erkölcsi defektust, ami mint normaszegés, szigorú büntetést érdemel. A másik megközelítés a medikalizáló modell, amelyet az orvostársadalom egyre nagyobb hányada vallott, és amely szerint a drogfüggőség betegség, a függő pedig beteg, aki gyógykezelésre szorul. Bár kétségtelenül a második volt a kettő közül a humanistább, ez nem jelenti azt, hogy a medikalizáció szükségszerűen kevésbé megbélyegző lenne, mint a kriminalizáció (Room 2007). Akár morális tévelygőként, akár betegként ábrázolták is a kokainfogasztókat, a média-beszámolók kokainista-képére a szenzációhajhászás mellett a megbélyegző attitűd volt általánosan jellemző. A legtöbb tudósítás szerint a kokain, amelyet következetesen „*fehér mérlegnek*” neveztek, gyakorlatilag az emberi minőségétől, mivoltától és méltóságától fosztja meg az embereket. A kokainisták ábrázolásánál gyak-

ran alkalmaztak érzékletesen túlzó, a deformitást és a devianciát hangsúlyozó jelzőket, stilisztikai fordulatokat. „A kokainista, aki a klinika orvosi rendelőjében előttünk áll, sápadt arcú, horpadtmellű fiatalember. A szája félig tátva, a tekintete bárgyú, reszkető lábai meg-megrogynak, térdai összeverődnek, karjai esetlenül himbálóznak testének legkisebb moccanására. Kérdéseinkre értelmetlen dadogással válaszol. Nem tudja, mit akarunk tőle, csak a szunnyadó értelem fel-felvillanó reflexeként nyílik olykor halk, artikulátlan mormolásra a szája. Ilyenkor kicsit felveti a fejét és valami sajátságos bódulatban meregeti fénytelen szemeit” – festi le a kokainfogyasztót a Pesti Hírlap (1925c) tudósítója.

Az 1920-as évek média-beszámolóira, elrettentő célzattal, a kokain hatásainak démonizálása volt jellemző, illetve a biológiai redukcionizmus: a függőség és leépülés kialakulása ebben a kontextusban pusztán szükségszerű neurobiológiai folyamat, a fogyasztó személyisége, élethelyzete keveset számít. Szinte egyszer sem mutattak be rekreációs, mértékletes fogyasztást, a média ingerküszöbét szinte kizárólag a kontrollvesztett, tragédiában végződő esetek érték el. Ez természetesen érthető, hiszen nincs különösebb hírértéke annak, ha például Kovács Géza könyvelő havi rendszerességgel kokaint fogyaszt egy mulatóban, és egyébként pedig éli a könyvelők megszokott hétköznapjait. A legtöbb eset csak akkor került nyilvánosságra, amikor valamilyen problémát generált, illetve valamilyen hatósági reakciót, konfliktust váltott ki.

A Pesti Napló újságírója megszólaltatott azonban olyan (névtelenül nyilatkozó) ideggyógyász szakembert is, aki rámutatott a drogfogyasztási minták és a személyiségjegyek összefüggésére, illetve arra, hogy bizonyos emberek nem válnak szükségszerűen függővé a kokaintól:

„ – Minden ember morfinistává válik, aki egyszer morfiumot szedett?

– Nem, – válaszolta a professzor – mert a morfinizmus és a kokainizmus teljesen egyéni diszpozíció dolga. Hosszú praxisom folyamán nagyon gyakran előfordult, hogy betegeket morfiummal és kokainnal kezeltem és ez semmiféle káros nyomot nem hagyott maga után. Vannak viszont olyan diszpozíciós egyének, akiknek csak egyszer kell a kokaint, vagy morfiumot megízlelniük és soha többé nem tudnak leszokni erről a veszedelmes élvezetről. A morfium- és kokainélvezők legnagyobb része úgynevezett pszichopatologikus egyén, akiknél a morfium és kokain csak bizonyos irányban való levezető csatornát jelent, mert hiszen ugyanígy tudnák túlfeszültségüket más méreggel, alkohollal vagy nikotinnal levezetni. Ezzel kapcsolatban a tapasztalat azt mutatja, hogy azok az egyének, akik morfiumot vagy kokaint élveznek, minden méreggel szemben ezt a túlzottságot tanúsítják, túl sokat dohányoznak, vagy alkoholizálnak” (Pesti Napló 1925a).

A média-beszámoló leghitelesebbnek elfogadott forrásai – mind a mai napig – azok a szakemberek, akik valamilyen hatósági reakció kapcsán találkoznak drogfogyasztókkal, mint amilyen egy bűncselekmény felderítése vagy egészségügyi vészhelyzet elhárítása, esetleg függőség vagy komorbiditás (a függőséggel együttjáró pszichiátrai betegségtársulás) kezelése. Ezek a szakemberek kétségtelenül nagy tapasztalattal és tudással rendelkeznek, ez a tudás azonban korlátozott. A rendőr, a toxikológus és a pszichiáter a drogfogyasztók legproblémásabb rétegével kerül kapcsolatba, akik azonban nem képviselik a teljes drogfogyasztó népesség reprezentatív mintáját. Ezt a szakemberek azonban gyakran figyelmen kívül hagyják, amikor szakmai tapasztalataikat kiterjesztik a teljes népességre.

Jellemző példa Oláh Gusztáv, az Elmevédelmi Liga magyar osztályának elnöke, aki a Lipótmezei elme-gyógyintézet igazgatója volt a 20-as évek közepén. A Pesti Hírlapnak (1925c) adott interjújában kifejti, hogy „a kokainizmus bizonyos idő múlva egy természetes processus folyamányaképpen átjátszódik az elmezavarba, de milyen fizikai leromlással párosulva”.⁴ Alex Comfort (1967) a *Szorongáskeltők (The Anxiety Makers)* című művében mutatja be azt a folyamatot, ahogyan az orvosi hivatás gyakorlói hozzájárulnak bizonyos „abúzív” viselkedésformák megbélyegzéséhez: volt idő, amikor a maszturbációt pszichózis-keltő abúzusnak tartották és különféle kegyetlen eszközökkel próbálták megakadályozni, hogy a fiatalok a nemi szerveikhez férjenek. Hasonló téves elképzelés volt a kokain fogyasztása és a szexuális orientáció közötti kauzális kapcsolat tételezése: az Orvostudományi Szemle 1928. márciusában szemlélte Hartmann *Kokainismus und Homosexualität* című könyvét, amely szerint a rendszeres kokainfogyasztás megváltoztatja a szexuális orientációt (Orvostudományi Szemle 1928). Ezt az elméletet adta elő Freud barátja és kollégája, a magyarországi pszichoanalízis megteremtője, Ferenczi Sándor is az Esti Kurírnak (1925) adott interjújában. A kollégája által egykor istenített szerről kijelenti, hogy az elmebetegség és homoszexualitás kialakulásához vezet „különben normális embereknél”.

A kokainfogyasztókról alkotott stigmatizáló, démonizáló kép is hozzájárult ezeknek az embereknek a társadalmi kirekesztéséhez, amely aztán további egészségügyi és szociális problémákhoz vezetett (pl. munkanélküliség, hajléktalanság). A deviánsnak bélyegzett viselkedésformákkal kapcsolatos kezdeti sztereotípiák és stigmák könnyen önbeteljesítővé válnak. A társadalom margóján való létezés pedig önmagában is igen káros hatásokkal járt és testi-lelki leépüléshez vezethetett, ezt pedig aztán ismét a kokainfogyasztás tünetének rőt-ták fel. És minél megbélyegzőbb kép alakult ki a kokainfogyasztókról, annál jobban igazoltnak láthatták akár a legdrasztikusabb hatósági intézkedéseket is velük szemben: hogy a szabadságuktól vagy akár az életüktől való megfosztást, csak hogy ezt a „gonoszt” visszaszorítsák. A Pesti Hírlap (1925c) fentebb idézett tudósítását például, amelyben olyan érzékletesen ecsetelték a kokainfüggőség borzalmas hatásait, a következő sorokkal zárta az újságíró: „A probléma megoldása magától kínálkozik. A kokain ö! Ehhez kell tehát mérni azokat a megtorló rendelkezéseket is, amelyeket a kormánynak a leleplezett csempészekkel szemben haladéktalanul alkalmaznia” (Pesti Hírlap 1925c).

A büntetés mint megoldás más cikkekben is visszaköszön: „Beszéltem egyszer egy kis kokainista nővel, akit ott előttem fenytett meg az apja nem is szóval, hanem – tettel. Úgy hallom, többé gondolni se mert a 'koki'-ra. Amennyire bűn gyermeket, állatot verni, úgy hiszem, a kokainért lihegőket így kellene és lehetne leszoktatni. Nemkülönb a kokain-csempészeket” – írja a Pesti Hírlap cikkét S.Z. (1927) néven szignáló szerzője.

Ugyanezen lap másik szerzője nála sokkal humanistábban ítélte meg a kokainfogyasztókat és a megoldást is. Szűcs Nándor kokainfogyasztó artitalányokról szóló cikkét a következőképpen zárta: „Szerencse, hogy ennek a két fiatal leánynak a táncszenvedélye és az artistapálya iránti szeretete talán még kokainszenvedélyüknél is nagyobb, úgyhogy ez a szenvedély le tudja győzni a másikat. Talán így kellene gyógyítani a többi kokainistát is” (Szűcs Nándor 1925). Ritka kivételt képez a Népszava (1923) cikke, amely rámutat a kokainfogyasztás rendőri

4 Napjainkban a szakirodalom már jóval óvatosabban kezeli a kapcsolatot a pszichoaktív szerhasználat és a pszichiátriai betegségek között, a korreláció nem mindig kauzalitás. Bár bizonyára számos kokainfüggő szenved komorbiditástól, nem feltétlenül a kokainfogyasztás okozta azt – gyakran éppen a már meglévő és lappangó pszichiátriai betegségek hajlamosítanak problémás szerhasználatra.

megoldásának korlátaira: „E kivonatos riport megvonja a formáit, mekkora tömegeket sodorhat magával a csábos téboly, amitől lehet megriadni, fölötte pálcát törni, ellene a hatóságokat sürgetni, de mindez nem változtat a fölismerésen, hogy az emberek még a romlásuk árán is keresik az illúziókat, amik kimentenék őket a mai élet valóságából. Az összedöntött, elviselhetetlen világ helyett a víziók világa kívánatosabb és ha azon koldul is az emberek idegzete, inkább így, a mákony kéjével várják a pusztulást, mint amúgy, a folyton rémülő józansággal. Nagy kérdés, hogy a rendőri tilalom, rendőri erély elintézheti-e ezt a problémát? Azt hisszük, a legtudósabb medicina mégis csak az lenne, ha az embereknek visszaadnák a megölt életet...”.

A KOKAINFOGYASZTÁS SZÍNTEREI

A 20-as évek közepén a kokain fogyasztása elsősorban budapesti éjszakai szórakozóhelyekre koncentrált, az újságok híradásai leginkább a VI. kerületi „kokainnegyed” (Az Est 1929a), a Nagymező utca, Ó utca, Hajós utca, Mozsár utca, Hársfa utca, Zichy utca és környéke klubjait, mulatóit említették, illetve magánlakásokon kialakított „kokainbarlangokat”. Ezek a kokainbarlangok gyakran egy terjesztőcsapat köré épültek. Ilyen volt például az Ó utca 26. számú ház egyik magánlakása, ahol Sohár Elek árusította az általa csempészett kokaint. Miután a rendőrség bejelentést kapott a „különféle kávémérésekben és kocsmákban tanyázó” társaságról, 1925. augusztus 7-én rajtaütött Sohár lakásán, ahol „nagyobb kokain-élvező társaságot” találtak, köztük több fiatalkorút, és „nagyobb mennyiségű kokaint” foglaltak le (8 Órai Újság 1925f). Tudunk olyan vendéglőről is, ahol külön kis helyiséget alakítottak ki a kokainfogyasztók számára (Magyarország 1927).

A Pesti Napló (Szűcs Nándor 1924) beszámolója szerint a kokainfogyasztás a szórakozóhelyeken félig rejtetten, félig nyíltan folyt: a fogyasztók bizonyos jelek („a jobb kézfej hüvelyk- és mutatóujjának összefutó helyét tartják az orruk alá”) segítségével üzenték meg egymásnak, hogy új adagra volt szükségük. „Egyes helyeken a késő éjjeli és a hajnali órákban formális kokaintőzsde alakult, ahol a beavatottak és ismerősök megfelelő vételár mellett vásárolták többgramos adagokban a mérget. Az ő körükben ismerős ügynökök megjelentek egypár kávéházban, asztalról asztalra járva adogatták el a mérget, amit a lányok készpénzzel fizettek ki”.

A kokainfogyasztás jellegzetes színterei voltak bizonyos szállók is, ahol az éjszakai életben dolgozó művészek jellemzően megszálltak. Egy 1925-ös cikk például „kokain-szeánszokról” számol be az Excelsior Szállóban (Pesti Hírlap 1925a). A cikk szerint az itt élő táncoslányok gyakran rosszul lettek a túlzott kokainfogyasztástól, így a mentők gyakori vendégeik voltak. A kokainból adtak a szálló személyzetének is, például egy londonernek és egy szobalánynak, akik utána azt állították, hogy soha még ilyen boldognak nem érezték magukat, mint a kokain hatása alatt. 1925 júniusában innen szállították el a mentők súlyos kokainmérgezéssel Keleti Gabriella artistanőt, aki a kórházban életét veszítette (Az Est 1926).

A 20-as évek végére a szigorú rendőri intézkedések, sorozatos razziák következtében nem tűnt el a kokain a pesti utcákról – az újságcikkekben arra lehet következtetni, hogy a tilalom következtében azonban a kokainpiac egyre rejtőzködőbbé és decentralizáltabbá vált. A Magyarország tudósítója például 1927. január 26-án arról számolt be, hogy sorra látogatta a VI. kerület korábban felkapott kokainos lebujaikat, de ott már nem találta nyomát a kokainfogyasztásnak (Magyarország 1927). Míg a 20-as évek közepén gyakran nyíltan árulták a szert bizonyos csoportok az éjszakai élet reprezentatív mulatóhelyein, az ilyen nyílt árusítás később

megszűnt, és a fogyasztás helyszínei áthelyeződtek a magánlakásokba, magánklubokba. „A rendőrség állandó razzizása és szigorú ellenőrzése érezteti is hatását, mert a kokain-terjesztés nagy része már nem történik olyan nyíltan és bátran, mint azelőtt és csak mintegy tizenöt-husz főből álló jól ismert társaság az, amely az éjszakai lebujsok tájékán árulja a kokaint. Sajnos, az árusítás nehezebbé tételével a kokainörület nem szűnt meg, mert mióta a rendőrség állandóan hajszolja őket, azóta nehezen hozzáférhető magánlakásokba és találkahelyekre vonult vissza a kokain” – írja 1930. október 26-án Kovács Andor az Ujságban (1930). Az Est 1929-es (1929a) beszámolója szerint pedig a kokain-szcéna szereplői a szigorú rendőri ellenőrzés alá vont VI. kerületből áttették székhelyüket a VII. és a VIII. kerületbe. A Népszava 1930. június 3.-i cikke józsefvárosi kokainterjesztők elfogásáról ad hírt, akik a helyi szexmunkások körében terjesztették a szert. Sőt, a kokainterjesztés eljutott a fővárosból vidékre, így Debrecenbe is (Az Est 1929e).

Az ilyen rejtett kokainbarlangokra a hatóságok ritkábban bukkantak rá – többnyire akkor, ha sikerült valakit beépíteniük, vagy ha valaki rosszul lett és meghalt. Ez utóbbi csoportba tartozott Kövess Jenő báró nagy szenzációt kiváltó halálesete, aki 1929-ben kokainmérgezés tüneteivel került kórházba, majd ott tüdőgyulladást kapott és hamarosan meghalt. A nyomozás során kiderült, hogy a báró rendszeres látogatója volt egy terézvárosi kokaintanyának a Zichy Jenő utcában. A rendőrség összesen tíz személyt (6 nőt és 4 férfit) állított elő, akik a gyanú szerint együtt fogyasztottak Kövess báróval. Ügyükben az ún. csavargóbíróóság döntött, többüket több hónapos fogházbüntetésre ítélte (8 Órai Újság 1929). Gábor Ernő színész a Hársfa utcában, az Unió Szállóban tartott fent egy hasonló, rejtett kokainbarlangot, amelyet a rendőrség 1928 januárjában leplezett le. Vásárlói közé főleg artistanők és táncoslányok tartoztak, akik két-három pengőért vásárolták a kokain-adagokat Gábortól (Az Est 1928a).

FEKETEPIACI KOKAIN: MINŐSÉG ÉS ÁR

A 8 Órai Újság (1925a) szerint egy kilogramm kokain legális piaci ára 1925-ben 12 millió korona volt, míg a feketepiaci ára 60–100 millió korona. A kettő közötti árrés tehát majdnem tízszeres is lehetett, így a nagybani terjesztők igen tetemes profitra tehettek szert. 1927 márciusában a kokain bécsi árát 14 millió koronára tették, ezt Budapesten már 50 millió koronáért adták el, ezt mind a 8 Órai Újság (1927b), mind Az Est megerősítette. Ez utóbbi szerint egy „adag” (az adag pontos meghatározását nem adják meg) kokainhoz 50–100 ezer koronáért lehetett hozzájutni Budapesten 1927 márciusában. A Népszava (1925b) tudósítása szerint 1925-ben akár 50 ezer koronát is kifizettek egy gramm kokainért. Ezt megerősíti a Pesti Napló (1925b) is. 50 ezer korona 1925-ben körülbelül két darab két kilogrammos kenyér árának felelt meg (Szántó 1983:24). 1928-ban, a pengő bevezetése után a kokain adagját 2–3 pengőért árulták (Az Est 1928b).

A német gyógyszeriparból kicsempészett kokain gyakran felütött, szennyezett formában, aszpirinnel keverve jutott el a budapesti fogyasztóhoz (Pesti Hírlap 1927). A felütésnek megvolt az a kockázata, hogy ha túlzásba vitték, akkor a fogyasztó könnyen rájöhetett a turpisságra, ugyanis a felütött szer fej- és fülzúgást okozott, és jobban felsebezte az orr nyálkahártyáját (8 Órai Újság 1925a).

A 8 Órai Újság (1925g) cikke szerint a kokainterjesztők naponta akár több százezer, havonta akár több millió koronás nyereséget zsebeltek be. 1925-ben a magyarországi gyógyszertárakban a legnagyobb orvosi ki-

szerelésű, tíz centigrammos kokain ára 14 ezer korona volt, ugyanezt a feketepiacon a kisterjesztőknek 40–50 ezer koronás áron adták el.

A kokaint üvegcsében árulták, folyadék formában, de gyakran előfordult por formában is, amelyet kis szelencékben hordtak maguknál a fogyasztók, hogy egy szipka segítségével bárhol könnyen orrba szippanthassák, mint a tubákot: *„Úgy tudom, hogy a kokaint tabákos szelencékben, por alakjában hozzák a csempészek forgalomba. Én magam megfigyeltem a villamoson egy szemlátomást bágyadtnak látszó, jól öltözött hölgyet, akire egy orvostársam hívta fel a figyelmemet. A hölgy elővett a retiküljéből egy kis szelencét és felszippantotta a kokaint. Röviddel utóbb felvillantak a szemei és éberül felfokozott érdeklődéssel tekintgetett maga körül”* (Pesti Hírlap 1925b).

A KOKAIN JOGI SZABÁLYOZÁSA ÉS A HATÓSÁGI REAKCIÓK

A sajtó által generált morális pánik jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az állam is egyre problémásabbnak tekintette a kokainfogyasztást, és egyre szigorúbb represszív eszközöket alkalmazott vele szemben. A kábítószer-ek orvosi engedély nélküli birtoklása már a vizsgált korszak kezdetétől kihágásnak minősült a közegészségügyi törvény, az 1876. évi XIV. törvény 26. §-a alapján. A kihágás pénzbírsággal vagy 4 napig terjedő fogsággal volt büntetendő. Az akkori büntető törvénykönyv (Csemegi-kódex) a bűncselekmények három kategóriáját ismerte, ezek közül a büntett volt a legsúlyosabb, a vétség a közepesen súlyos, és a kihágás a legkevésbé súlyos bűncselekményeket jelölte.

Az 1912-es hágai egyezmény ratifikálását a Párizs környéki békeegyezményeknek is részévé tették. Így a trianoni békeszerződés 230. cikkelye kimondja, hogy az aláíró országok kötelesek életbe léptetni a hágai egyezményt, és legkésőbb a trianoni szerződés életbe lépésétől számított 12 hónapon belül a szükséges törvényi intézkedéseket megtenni. A hágai egyezmény ratifikálására végül az 1924. évi 7430. M. E. rendelettel került sor, amely kriminalizálta a morfium, az ópium és a kokain engedély nélküli importját, előállítását, termelését, feldolgozását, megszerzését, eladását és forgalomba hozatalát. A törvény ezeket a cselekedeteket kihágásnak minősítette, ez 15 napi elzárással és egymillió koronáig terjedő pénzbüntetéssel volt büntetendő. Az elzárás toloncházban történt, és közigazgatási eljárás keretében szabták ki az illetékes hatóságok (rendőrbírószág).

A hatóságok előszeretettel alkalmazták a Btk. 309. §-át is az elkövetőkkel szemben: *„Aki azon szándékkal, hogy másnak egészségét megrontsa, mérget vagy más ártalmas szert ad be, vagy bármi más módon alkalmaz: öt évig terjedhető börtönnel büntetendő; ha pedig a szer életveszélyes, de ölési szándék nélkül adatott be, vagy alkalmaztatott: a büntetés három évtől öt évig terjedhető fegyház leend”* (Magyarország 1925). A kokainterjesztéssel vádolt személyeket gyakran más bűncselekmények elkövetésével is megvádolták és elítélték (lopás, csalás, hamisítás, közveszélyes munkakerülés).

A rendőrségen és a toloncházban a gyanúsítottat/vádlottat/elítéltet a származásának, társadalmi helyzetének „megfelelő” elbánásban részesítették. A munkás- vagy parasztszármazásúak esetében gyakori volt a verés, az „úriemberek” esetében ritka. A toloncházban való elhelyezésük körülményei is eltérőek voltak. A Mosonyi utcai toloncházban például egyaránt voltak 20–30 főt befogadó zsúfolt termek és 2–4 fő befogadására alkalmas „polgári szobák” is (Magyarország 1931). Viszonylag kevés információt közölt a sajtó a kokainnal kap-

csolatos kihágásokért fogvatartottak helyzetéről, az egyik ilyen ritka beszámoló a 8 Órai Újság (1925h) cikkéből származik, amely szerint „*a toloncházban nyugodtan viselkednek, nincsenek 'rohamaik', nem követelik a gyilkos mérget erőszakkal, nem akarnak meghalni érte, pedig valamennyi szenvedélyes kokainista és morfinista*”.

A Szózat tudósítója 1925 novemberében járt a Mosonyi utcai toloncházban, ahol „*a nagyváros minden szennye leüledik*”, és ahol egy kokainfogyasztó fogvatartottal, Markovits Andorral is interjút készített. Ebből kiderül, hogy a kokain elvonási tünetekkel küzdő fogvatartottakat a kórházban helyezték el. A beszámoló szerint a toloncházban pedáns tisztaság és rend uralkodott, ami Nagy Károly főkapitány-helyettesnek köszönhető, aki „*a kommunizmus alatt lezüllesztett intézményből*” európai színvonalú intézményt teremtett, amelynek „*csak Hollandiában van párja*” (Szózat 1925).

A sajtó már a budapesti kokainláz kezdetén, tehát 1925 márciusában arról számolt be, hogy a rendőrség „*széles körű nyomozást*” folytat a kokaincsempészek leleplezésére, de „*eddig még pozitív eredményt nem tudtak elérni*” (8 Órai Újság 1925a). A következő hónapokban azonban szaporodni kezdtek azok a sajtóbeszámolók, amelyek a kokaincsempészek, illetve -fogyasztók előállításáról számoltak be. Bár a sajtó ritkán adott teljes képet a nyomozásról, leggyakrabban a lakossági bejelentéseket jelölték meg a rendőri intézkedés okaként. 1926-ban a kokaincsempészt a rendőrség már olyan súlyos problémaként azonosította, hogy egy külön detektívcsoport hoztak létre dr. Stéhly Lajos rendőrkapitány vezetésével a terjesztői hálózatok felszámolására (8 Órai Újság 1926j).

1926 decemberében az állami reakció a következő szintre lépett, amikor a Belügyminisztérium – a Népjóléti Minisztérium kérésére – külön osztályt állított fel a kokainkereskedelem felszámolására (Az Est 1925c). A Belügyminisztérium ezen osztályát „*Kábítószereket Ellenőrző Szervnek*” nevezték, feladata volt a hazai kábítószer-forgalom ellenőrzése, a kábítószer ipari felhasználásának engedélyezése iránt benyújtott kérelmek elbírálása, az engedélyek nyilvántartása, behozatali és kiviteli engedélyek megadása (Schuler 1927). A rendőrség pontos fényképes nyilvántartást vezetett mindazokról a kokainfogyasztókról és -terjesztőkről, akik a látókörébe kerültek. Az Est (1927d) szerint „*éppen olyan módon, mint ahogyan a betegeshajlamú férfiakról*”, tehát a saját nemükkel szexuális kapcsolatot folytató férfiakkól. A férfiak közötti homoszexuális cselekmények ekkor még bűncselekménynek számítottak (Takács–P.Tóth 2016).

A minisztérium elhatározta a kokainfogyasztók rendőri felügyelet alá helyezését és a kokainüzérek kitiltását a fővárosból – ugyanis az volt az általános vélekedés, hogy a rendőrség a túlságosan enyhe jogszabályi környezet miatt nem tud kellő eréllyel fellépni a kokainkereskedelem ellen (8 Órai Újság 1927b). A következő időszakban több esetben is sor került a kokain terjesztésével vádolt személyek Budapestről történő kitiltására. 1927. május 8-án például kilenc nőt és harminc férfit tiltott ki Budapest területéről a rendőri hatóság a kokainnal kapcsolatos tiltó jogszabályok megsértése miatt, emellett többüket súlyos pénzbüntetéssel és elzárással is sújtotta (8 Órai Újság 1927d). A rendőri felügyelet alá helyezett kokainfogyasztónak pedig a nap bizonyos órájában, főképp este 9-kor lakásában kellett tartózkodnia, ahol a rendőrök ellenőrizték, nyilvános helyen, mulatóban nem jelenhetett meg, és amennyiben ezt megszegte, akkor büntetését elzárásra változtatták (Az Est 1927c). Baranyai Zoltán (1930) a Magyar Szemlében azt írja, hogy 1926 és 1930 között 137 személyt tartott nyilván a rendőrség kábítószer-élvezőként, és 288 személyt juttatott a bíróságok kezére.

A Belügyminisztérium rendeletei is érintették a kérdést. A Belügyminiszter 1927. évi 151000. számú rendelete, bár közvetlen utalást nem tesz a kokainra, a „külföldről beszüremkedő káros befolyások” ellen kívánta megvédeni az „ifjúság testi és lelki épségét”, és elrendelte a szórakozóhelyek folyamatos monitorozását és „a jó erkölcsbe ütköző” cselekedetek tilalmát. Az 1927. évi 160.100/1926. számú körrendelet 27. §. (7) bekezdése pedig megtiltotta a kéjnők számára, hogy orvosi rendelet nélkül kokaint tartsanak maguknál. A Belügyminisztérium külön nyomozócsoportja elsősorban a szexmunkások körében fejtett ki nyomozati tevékenységet, a kokainfogyasztáson kapott nőket előállították, közülük többeket több hónapi elzárásra, illetve a fővárosból való kitiltásra ítélték (Az Est 1927e), ami ezeknek a nőknek – és gyermekeiknek – valószínűleg a megélhetésük elvesztését jelentette. Ez összhangban állt a korabeli prostitúció-szabályozás patriarchális szemléletével, amely a szexmunkásokban veszélyes, deviáns csoportot látott, velük szemben a klient és a társadalmat védte, és nem vette figyelembe, hogy ezek a gyakran szerencsétlen sorsú nők azok, akik a legveszélyeztetettebbek, és akik a leggyakrabban válnak bűncselekmény áldozatává. A szigorúbb kokain-kontroll gyakorlatilag egy újabb eszközt adott az állam számára, hogy ezt a marginalizált népet fegyelmezze.

A korra jellemző volt az a felfogás, hogy a kokainpiac kizárólag kínálatcsökkentő eszközökkel záros határidőn belül megszüntethető – tehát a terjesztők kézre kerítésével a kokain forrását sikerül elzárni, mint valamilyen csapot, így a fogyasztók szer nélkül maradnak. Ez a ma már naivnak minősülő felfogás tükröződött a rendőrségi razziákról szóló lelkes beszámolóiban. Miután azonban ezek a razziák nem értek el tartós eredményt, és a felszámolt terjesztői hálózatok helyébe újak léptek, a sajtó az eredménytelenségért az enyhe jogszabályi környezetet hibáztatta. „A főkapitányság egyre-másra tartja a kokain-razziákat, radikális módon azonban nem lehet a veszedelmes fehér mérge terjesztői ellen föllépni, mert az elfogott kokainistákat, törvényes rendelkezés hiányában legfeljebb néhány százezer koronás pénzbüntetés után szabadon kell bocsátani” – írja például Az Est (1927f).

1929 januárjában a már említett Kövess Jenő báró halálesete újra felborzolta a kedélyeket és a kokainra irányította a közvélemény figyelmét, a rendőrség pedig ismét nyomás alá került, hogy számolja fel a kokainkereskedelmet. A kor hierarchikus társadalmi berendezkedését ismerve nem meglepő, hogy egy a magasabb társadalmi osztályokból származó áldozat jóval erőteljesebb reakcióra ösztökélte a hatóságokat, mint azok az utcalányok, akiknek a halála még egy mínuszos hírt sem kapott a sajtóban. A rendőrség nagyszabású razziát tartott a „főváros kokainista negyedében”, illetve a VII. és a VIII. kerület „bűntanyáin”. Összesen 40 személyt állítottak elő. Az Est (1929d) beszámolójában ekkor már megjelenik a kétely azzal kapcsolatban, hogy vajon mennyire hatékony eszköz a rendőrségi razzia a kokain-fogyasztás felszámolására: „A rendőrség tudja, – a múltak tapasztalataiból kiindulva – hogy hosszú időre nem adnak kielégítő eredményt ezek a razziák, de rövidebb időre mégis féken tartják a veszedelmes embereket, féken tartják a kokainistákat, a méreggel üzérkedőket”.

Magyarország a nemzetközi fórumokon a nemzetközi kábítószer-kereskedelem visszaszorításának szószólója volt, hiszen Németországgal szemben nem állított elő kokaint, így a kereskedelemhez nem fűződött üzleti érdeke. Így a magyar diplomácia a Népszövetség ülésein is az amerikai javaslat mögött állt, amely limitálta volna az egyes országok drogtermelését. 1928-ban kezdte meg működését a Kabay János által szabadalmaztatott, forradalmian új eljárást alkalmazó büdszentmihályi Alkaloida gyár, ennek termelése azonban belefért

volna az amerikai javaslatban az orvosi célú gyártás számára előírt keretbe. Az amerikai javaslatot azonban a drogkereskedelemben érdekelt nagyhatalmak megbuktatták, az elfogadott egyezmény végül jóval gyengébb ellenőrzést írt elő. Gróf Apponyi Albertné a Népszövetség 1929. évi közgyűlésén hozzá is szólt ehhez a kérdéshez. Elmondta, hogy addig, míg a bódítószerek gyártása nincs korlátozva, a velük való, meg nem engedett üzérkedést lehetetlen megszüntetni. Ezért reméli, hogy előveszik az amerikai tervezetet, és a limitálást valamely formában mielőbb megvalósítják (Baranyai 1930).

Az 1925-ös genfi kábítószer-egyezmény kapóra jött a hazai hatóságoknak, amelyek addigra már maguk is a hazai jogszabályok szigorítását tervezték. Az egyezmény minél előbbi törvénybe iktatását a Magyar Nőegyesületek Szövetsége is kérte a belügyminisztertől (Az Est 1929f). Az egyezmény hazai ratifikálására azonban csak az 1930. évi XXXVII. törvényben került sor. A törvény 3.§-a kihágásból büntetté minősítette a kábítószerek engedély nélküli tartását, raktározását, országba való behozatalát, onnan való kivitelét, terjesztését és gyártását, amelyet 6 hónap fogházzal rendelt büntetni. A visszaeső bűnelkövetők esetében a törvény két év börtönbüntetést szabott ki.

EGÉSZSÉGÜGYI ÉS SZOCIÁLIS REAKCIÓK

Az orvosi szakirodalomban az 1920-as évek előtt a kokain elsősorban annak helyi érzéstelenítésben betöltött szerepe miatt jelenik meg. A 20-as évek második felében ez a kép megváltozik, és egyre gyakrabban esik szó a kokainról mint problémás, függőséget okozó szerről. Dr. Vámosy Zoltán már említett, *Élvezeti szereink méreghatása* című, 1928-ban publikált cikke az egyik első átfogó tanulmány a Magyarországon fogyasztott tudatmódosító szerek egészségügyi hatásainak felméréséről (Vámosy 1928).

A kokainfüggők kezelése az ideg- és elmeegógyintézetekben történt. A két legnagyobb intézmény az 1868-ban alapított Budapest-Lipótmezei m. kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet (OPNI emlékoldal) és az 1884-ben alapított Budapest-Angyalföldi m. kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet. E két állami elmeegógyintézet mellett számos más kórház is létesített ideg- és elmeosztályokat. Ezekben mind kezelhettek a – korabeli szóhasználatlal élve – „*méregszomjas*” beteget.

A drogfüggőség kezelésének, a drogfüggők ellátásnak kérdése nagyon ritkán merül fel a média-beszámolóknak, hiszen a kokainnal kapcsolatos legtöbb sajtóbeszámoló mínuszos rendőrségi hír, esetenként a saftos részleteken csámcsogó bulvárhír volt. A kor újságíróinak jelentős része kizárólag rendészeti problémát látott a kokain-jelenségben, a függőséget a jellem és akarat hiányosságának tartották, és ritkán jelenik meg, hogy a függőség kezelhető betegség vagy menedzselhető viselkedési minta is lehet. A Pesti Napló egyik beszámolója azon ritka kivételek egyike, amelyben megszólaltatnak egy olyan kokainfüggőt, aki a felépülés útjára lépett és az Új Szent János kórházban detoxikálták. „*Különösen ez az utóbbi fontos, a fehérmérgek áldozatait illetőleg, mert általánosságban az a hiedelem, hogy a kokain vagy morfium szenvedélyből nem lehet meggyógyulni. Pedig lehet, hiszen ő maga mondja, a főváros egyik legismertebb és még hat hónappal ezelőtt a sír szélén álló kokainistája és morfinistája; Reiner Miklós banktisztviselő*” – írja a témáról többször író Szűcs Nándor (1924) a Pesti Napló hasábjain.

Jellemző volt egyfajta csodavárás a drogfüggőséget kezelő csodagyógyszerre, amely gyorsan és egyszerűen megszünteti a drogfüggőséget. A 20-as években vált divattá az a tudományos bizonyítékokat nélkülöző autoimmun-teória, amely szerint a drogfüggőség nem más, mint egy fertőző betegség, amelynek során a szervezetbe került toxinok autoimmun reakciót váltanak ki (Campbell 2007:18). Ennek nyomán különféle „antitoxikus” gyógyszercsoportokat alakítottak ki, amelyek közül a leghírhedtebbé az ún. Narcosan vált, amely különféle proteinekből és vitaminokból álló keverék volt, ami több halálesetet is okozott. A kezelésnek ezt az új „forradalmi” módszerét a magyar sajtó is felkapta, Az Est (1927g) például 1927. január elsejei számában címlapon közölt kétoldalas beszámolót a „csodaszerről”, ami „az összes kábítószernek az orvossága”, és „új embert csinál a testileg, lelkileg tönkrement alkoholistából”. Miután több kutató is bizonyította, hogy a Narcosan kezelés sikeressége mögött álló fantasztikus statisztikák légből kapottak, ez a „terápia” is eltűnt a történelem süllyesztőjében.

A kokainisták voltak az egyik vásárlói célcsoportja a Ferenc József keserűvíznek is. A reklám szerint „mindazon mérgezési esetek leküzdésénél, melyeket romlott élelmiszerek, valamint túlsók ivás és dohányzás, vagy morfium és kokain élvezete idéz elő, a természetes 'Ferenc József' keserűvíz használata fontos segédeszközt képez” (Az Est 1927i).

A drogfüggők ambuláns ellátása – szenvedélybetegek nappali ellátása, az alacsonyküszöbű szolgáltatások, az utcai megkeresés – a 20-as években még nem létezett. Nem léteztek drogambulanciák, a kokainfüggőknek kizárólag kórházi kezelésre volt lehetősége valamelyik tömegintézményben (ha tehető volt, akkor egy kisebb magánintézményben). Ez természetesen igen megnehezítette a kokainfüggők korai kezelésbe jutását, a legtöbb függő már a drogkarrierje előrehaladott fázisában került kapcsolatba az ellátórendszerrel. Ezt a problémát felismerte Dr. Oláh Gusztáv, a Lipótmezei elmeorvosi intézet (a későbbi OPNI) igazgatója is, aki a Pesti Hírlapnak (1925c) adott nyilatkozatában kitért arra, hogy új alapokra kellene helyezni a pszichiátriai ellátást. Olyanra, ami „teljesen mellőzi a bürokratikus és bírói eljárásokat” és megszünteti az elmeorvosi intézetek „tébolyda jellegét”, hogy destigmatizálja a pszichiátriai betegségeket. Kezdeményezésére „alacsonyküszöbű” tanácsadó irodát hoztak létre a kórházban: „A jövő héten a mi intézetünk kapujára is kiszögezzük egy táblát, amelyen közöljük mindenkivel, akit illet, hogy kedély- és idegbetegeknek ingyenes hibaigazítást és tanácsot adunk. Remélem ez is hozzájárul majd ahhoz, hogy a kokainisták minél nagyobb számban igénybe vegyék a segítségünket. Biztosítjuk őket legteljesebb diszkréciókról és meg lehetnek győződve arról is, hogy nem marad rajtuk felgyógyulásuk után semmiféle formában az elmeorvosi intézeti bélyeg”. Oláh utóda, Dr. Fabinyi Rudolf továbbítte a pszichiátriai betegek a közösségben történő, nyílt, szociális és egészségügyi kezelésének eszméjét, és 1926-ban kiszervezte az Oláh által alapított irodát az intézeten kívülre, két vöröskeresztes nővér alkalmazásával. Egészen a 30-as évekig kellett várni, amíg országos szinten is elkezdtek az ún. lelki gondozóállomások kiépítését (Budapesti Statisztikai Közlemények 1927).

ÖSSZEFOGLALÁS

Már Durkheim (2003) leírta a századfordulón azt a jelenséget, hogy a gyors társadalmi változások hatására a társadalmi normák meggyengülnek, a deviáns cselekedetek gyakorisága nő. Az első világháborút, a forradalmi és ellenforradalmi megrázkódtatásokat, az ország területi egységének megbomlását és a gazdasági összeomlást átvészelő Magyarországon a kokainfogyasztás mint deviancia tömeges elterjedését ezekre a megrázkódtatásokra vezették vissza. Az 1920-as évek kokain-epidémiája azonban a valós közegészségügyi-bűnügyi súlyán jócskán túlmutató szerepet kapott a korabeli Magyarország nyilvánosságában. A kor médiafogyasztója egy sajtósági szociális prizmán keresztül átszűrődő torzképet látott erről a jelenségről. Bár a fogyasztók számának növekedése kétségkívül reális közegészségügyi és szociális kockázatokat jelentett, az ezektől való eltúlzott félelemben egy jóval mélyebb egzisztenciális szorongás nyilvánult meg. A sajtóbeszámolóiban a kokainfogyasztás terjedése a társadalom morális értékrendjének teljes fellazulásával fenyegetett – a kokainistában a modern, gyökértelen, kozmopolita és hedonista embertípust, életstílust kárhoztatták.

A morális pánik kialakulásában három szereplő kölcsönhatása játszott szerepet: a sajtó, amely a jelenségnek túlzott figyelmet biztosított és felnagyította azt, a közvélemény, amely fokozott érdeklődést tanúsított és gyors megoldást követelt, és a jogalkalmazó hatóságok, amelyek ennek megfelelően túlreagálták a jelenséget. A sajtóhíradásokon keresztül bemutattuk, miként vált a jogalkalmazó hatóságok munkája szervezetettebbé, és miként lépett egyre magasabb szintre az alkalmazott represszív eszközök súlyossága tekintetében, ami megfeleltethető Stanley Cohen (1973:86) a diffúzió és az eskaláció kifejezésekkel leírt folyamatnak.

Lényeges különbség a Cohen által leírt, a 60-as évek nagyvárosi fiatal „huligánjaival” szemben megnyilvánuló morális pánik jelenség és a 20-as évek kokain-láza között, hogy a 20-as évek Budapesten a generációk közötti konfliktus (felnőttek–fiatalok) nem jelenik meg hangsúlyosan. A média által azonosított devianst elsősorban életmódja és nem életkora különbözteti meg a normakövető állampolgárok csoportjától. A morális pánik mindazonáltal ebben az esetben is a Cohen által leírt fázisokat követte:

1. A kokainfogyasztók mint a társadalmi normákra fenyegetést jelentő csoport azonosítása a médiában (az 1923–24-es időszak cikkeiben).
2. A fenyegetés könnyen felismerhető szimbolikus formát kap: a kokaint a méreggel, a kokainfogyasztást az örüllettel, a fogyasztót a bűnözővel párhuzamba állító sztereotípiák elhíntése (színes beszámolók a budapesti mulatókból).
3. Az élénken ábrázolt fenyegetés felháborodást vált ki a társadalomból.
4. A társadalmi felháborodás hatósági reakciókat vált ki – ez nyomon követhető a jogalkalmazó hatóságok egyre szigorodó kontroll-tevékenységén.
5. A szigor visszahat a deviáns csoport tagjaira: a kokainfogyasztók a társadalmi kirekesztés miatt gyakran elveszítik az egzisztenciájukat, mint láthattuk, az egyik szankció éppen a fővárosból való kitoloncolás volt.

A 20-as évek kokainfogyasztási hulláma az első országos szintű kábítószer-fogyasztással kapcsolatos morális pánikjelenséget váltotta ki Magyarországon – de nem az utolsót. A 70-es évek végén a hippikkel, majd a 80-as években a punkokkal és alternatív fiatalokkal, a 90-es években a raverekkel, majd a goa és a techno szubkultúrákkal szemben generált morális pánikok igen hasonló lefolyásúak és hatásúak voltak. Bár egyetlen dön-

téshozó sem ismerné ezt el, a tömegmédiá által generált morális pánikoknak mind a mai napig jóval nagyobb szerepük van a drogpolitikával kapcsolatos döntések meghozatalában, mint a tudományos diskurzusoknak. Ezeknek a folyamatoknak, kölcsönhatásoknak a megértése kulcsfontosságú a drogjelenség és a drogpolitika befolyásolása szempontjából.

HIVATKOZÁSOK

- 8 Órai Újság (1923) Pestre is megérkezett a kokain-szenvedély. *8 Órai Újság*, december 6, 5.
- 8 Órai Újság (1925a) Budapesten rohamosan terjed a kokain-szenvedély. *8 Órai Újság*, március 22, 7.
- 8 Órai Újság (1925b) A morfium, a kokain és az ópium áldozatai. Százszámra hamisítják a morfium és kokain orvosi receptjeit. *8 Órai Újság*, augusztus 9, 14.
- 8 Órai Újság (1925c) Kokaincsempészes miatt eljárás indult egy fogorvos ellen. *8 Órai Újság*, július 5, 6.
- 8 Órai Újság (1925d) Újabb kokaincsempész bandát lepleztek le. *8 Órai Újság*, október 11, 9.
- 8 Órai Újság (1925e) Nemzetközi szélhámosok, kokaincsempészek egy görög-ortodox érsek palástja mögött. *8 Órai Újság*, november 25, 3.
- 8 Órai Újság (1925f) Hurokra került kokain-csempészek. *8 Órai Újság*, augusztus 7, 5.
- 8 Órai Újság (1925g) A morfium, a kokain és az ópium áldozatai. Százszámra hamisítják a morfium és kokain orvosi receptjeit. *8 Órai Újság*, augusztus 9, 14.
- 8 Órai Újság (1925h) A morfium, a kokain és az ópium áldozatai. *8 Órai Újság*, augusztus 9, 14.
- 8 Órai Újság (1926a) Tette értek egy nőt, aki hamisított orvosi recepttel akart kokaint vásárolni. *8 Órai Újság*, szeptember 4, 2.
- 8 Órai Újság (1926b) Gábor Ernő színészt kokaincsempészes miatt őrizetbe vették. *8 Órai Újság*, november 10, 6.b
- 8 Órai Újság (1926c) Könnyelműség és kokainszenvedély a halálba vitte dr. Ónody Lászlót. *8 Órai Újság*, január 22, 6.
- 8 Órai Újság (1926d) A leleplezett kokaincsempészek. *8 Órai Újság*, szeptember 22, 8.
- 8 Órai Újság (1926e) A titokzatos Madame Seraphine tündöklése és bukása. *8 Órai Újság*, november 16, 3.
- 8 Órai Újság (1926f) Hochhauser Izsónét, úgyis mint Madame Seraphimet előállították. *8 Órai Újság*, november 26, 3.
- 8 Órai Újság (1926g) A kínai házalók. *8 Órai Újság*, május 12, 10.
- 8 Órai Újság (1926i) A rendőrség kiirtja az elharapózott kokain-szenvedélyt. *8 Órai Újság*, december 28, 8.
- 8 Órai újság (1927a) Öngyilkosságot kísérelt meg a rendőrségi cellában egy kokaincsempésznő. *8 Órai Újság*, március 15, 5.
- 8 Órai Újság (1927b) Őrizetbe vették a budapesti kokaincsempészek vezérét. *8 Órai Újság*, február 12, 5.
- 8 Órai Újság (1927c) Elfogtak egy veszedelmes kokainüzért, aki maga is a kokain rabja. *8 Órai Újság*, március 2, 10.
- 8 Órai Újság (1927d) Kokaincsempészesért kilenc nőt és 30 férfit örökre kitiltottak a főváros területéről. *8 Órai Újság*, május 8, 5.
- 8 Órai Újság (1929) Egy kokainüzért négyhónapi fogházra ítélték és azonnal letartóztattak. *8 Órai Újság*, július 18, 5.
- Bajzáth S. – Tóth E. – Rácz J. (2014) *Repülök gyógyszerrel. A kábítószerelés története a szocialista Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Balázs J. (1925) Hudovemig orvostanár a lelkibetegségekről és a morfinizmusról. *Szózat*, október 21, 5.
- Baranyai Z. (1930) Morfiománia, kokaionmánia. *Magyar Szemle*, 1–4, 108.
- Beck, J. (1998) 100 Years of "Just Say No" Versus "Just Say Know": Reevaluating Drug Education Goals for the Coming Century. *Evaluation Review*, 1, 15–45. <https://doi.org/10.1177/0193841x9802200102>
- Berrige, V. (2013) *Demons: Our Changing Attitudes To Alcohol, Tobacco & Drugs*. Oxford: Oxford University Press, 115. <https://doi.org/10.1108/dat-03-2015-0009>
- Bewley-Taylor, D. (2001) *United States and International Drug Control, 1909–1997*. London: Continuum.
- Briesen, D. (2005) *Drogenkonsum und Drogenpolitik in Deutschland und den USA: Ein historischer Vergleich*. Frankfurt am Main <https://doi.org/10.1007/978-3-322-95890-7>
- Buxton, J. (2006) *The political economy of narcotics: Production, consumption and global markets*. Zedbooks: London.
- Campbell, N. D. (2007) *Discovering Addiction: The Science and Politics of Substance Abuse Research*. Ann Arbor: University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.269246>
- Cohen, S. (1973) *Folk Devils and Moral Panics*. St Albans: Paladin. <https://doi.org/10.4324/9780203828250>
- Comfort, A. (1967) *The Anxiety Makers*. Nelson: London.
- Dillehay, T. D. et al. (2001) Early Holocene Coca Chewing In Northern Peru. *Antiquity*, 326, 939–953. <https://doi.org/10.1017/s0003598x00067004>
- Durkheim, E. (2003) *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.

- Az Est (1923) Titkos kokain- és morhium-börzék. *Az Est*, szeptember 16, 4.
- Az Est (1925a) Öngyilkos színésznő. *Az Est*, június 18, 11.
- Az Est (1925b) Szigorú rendszabályok a kokain-árusok ellen. *Az Est*, augusztus 7, 6.
- Az Est (1925c) Leleplezték a kokain-csempészek külföldi összeköttetéseit. *Az Est*, október 17, 6.
- Az Est (1926) A kokain áldozata. *Az Est*, június 11, 10.
- Az Est (1927a) Október 7-én kezdődik a kokain elleni harc a Budapesti Színházban. *Az Est*, október 1, 13.
- Az Est (1927b) Négerek. Charleston. *Az Est*, február 16, 10.
- Az Est (1927c) Elfogták a legveszedelmesebb budapesti kokainüzért. *Az Est*, március 2, 6.
- Az Est (1927d) Szigorú rendszabályok a kokain rabjai ellen. *Az Est*, március 2, 6.
- Az Est (1927e) Kilenc nőt és harminc férfit sújtottak a legmagasabb büntetéssel kokainkereskedés miatt. *Az Est*, május 3, 3.
- Az Est (1927f) Elfogtak hét kokainüzért. *Az Est*, január 30, 16.
- Az Est (1927g) Az alkohol, nikotin, morhium és a kokain áldozatait gyógyítani lehet. *Az Est*, január 1, 1.
- Az Est (1927i) Mindazon mérgezési esetek... *Az Est*, május 10, 9.
- Az Est (1928a) Kokainüzérkedésért tizenöt napi fogház és 80 pengő pénzbüntetés. *Az Est*, január 20, 6.
- Az Est (1928b) A rendőrség tetten ért két kokainüzért. *Az Est*, május 20, 16.
- Az Est (1929a) Felmentettek két újságíró, akik Gábor Ernő volt színészt kokain-üzérkedéssel vádolták. *Az Est*, március 10, 6.
- Az Est (1929b) Erdélyi Béla sírva fakadt a tárgyaláson. *Az Est*, január 4, 1-3.
- Az Est (1929c) Két pesti színész kokain-tárgyalása. *Az Est*, június 19, 1.
- Az Est (1929d) Nagy 'kocsz' razzia volt az éjjel. *Az Est*, január 27, 8.
- Az Est (1929e) Erélyesen nyomoz a debreceni rendőrség a debreceni kokain-üzelmek után. *Az Est*, február 17, 9.
- Az Est (1929f) A Magyar Nőegyesületek Szövetsége a kábítószer ellen. *Az Est*, március 19, 10.
- Esti Kurír (1925) A lélekelemzést legújabbán aktív technikával gyorsítják a pszichoanalitikusok. *Esti Kurír*, december 25, 20.
- Filler, L. (1976) *The Muckrakers: New and Enlarged Edition of Crusaders for American Liberalism*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Fodor L. (1924) Banán és kokain. *Magyarország*, november 13, 6.
- Gold, M.S. – Miller, N.S. (1997) Cocaine (and crack): neurobiology. In Lowinson JH, Ruiz P (szerk.) *Substance abuse. A comprehensive textbook*. Third edition, New York: The American Psychiatric Press.
- Goode, E. and Ben-Yehuda, N. (1994) *Moral Panics: The Social Constructions of Deviance*. Oxford: Blackweel.
<https://doi.org/10.1093/sf/75.4.1514>
- Gootenberg, P. (1999) (szerk.) *Cocaine: Global Histories*. New York: Routledge.
- Gróh G. (2017) Az élet maga... *Magyar Szemle*, XXVI. 9–10. URL: http://www.magjarszemle.hu/cikk/20060815_az_elet_maga
- Helfand, W. H. (1980) Vin Mariani. *Pharmacy in History*, 22, 11–19.
- Hoffmann, A. (2012) *Drogenkonsum und -kontrolle: Zur Etablierung eines sozialen Problems im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. Perspektiven Kritischer Sozialer Arbeit*. Berlin: Vs Verlag, 93–94. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-94045-8>
- Jávorszky B. (2014) *A magyar jazz története*. Budapest: Kossuth.
- Jemnitz S. (1925) Chocolate Kiddies. *Népszava*, november 3, 9.
- Jill, J. (1996) *Hep-Cats, Narcs, and Pipe Dreams: A History of America's Romance with Illegal Drugs*. New York: Scribner, 1996.
<https://doi.org/10.1097/00005053-199805000-00017>
- Kitzinger D. (2000) A morális pánik elmélete. *Replika*, 40,24.
- Lewy, J. (2008) The Drug Policy of the Third Reich. *Social History of Alcohol and Drugs*, 2, 145.
- Lénárt A. (1925) Bűn, vér, forró élet és halál. *Szózat*, március 1, 11.
- Magyarország (1923) Kokain-divat Budapesten. *Magyarország*, április 26, 6.
- Magyarország (1925) Kokaint gyémántért. *Magyarország*, október 7, 7.

- Magyarország (1926a) Mascagni: a jazz a lélek ópiuma. *Magyarország*, július 19, 8.
- Magyarország (1926b) Ötvenezer morfinista van Budapesten. *Magyarország*, július 23, 4.
- Magyarország (1926c) A budapesti kokainisták Zágráb felől kapják a fehér mérget. *Magyarország*, augusztus 8, 4.
- Magyarország (1927) Nincs kokó! *Magyarország*, január 26, 2.
- Magyarország (1931) A börtön pokla és a szabadság mennyországja között. *Magyarország*, július 5, 13.
- Musto, D. (1999) *The American Disease: Origins of Narcotic Control*. Oxford: Oxford University Press.
- Nadelmann, E. (2006) *Policing the Globe*. Oxford University Press: Oxford.
- Népszava (1923) Illúzió. *Népszava*, március 1, 5.
- Népszava (1925a) Mozi. *Népszava*, augusztus 22, 14.
- Népszava (1925b) Kokainnal üzérkedtek. *Népszava*, augusztus 6, 7.
- Népszava (1928) Josephine Baker a Royal-Orpheumban. *Népszava*, május 3, 13.
- Népszava (1930) Elfogott kokainüzérek. *Népszava*, június 3, 12.
- Nordau, M. (1993) *Degeneration*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Ogren, K. J. (1989) *The Jazz Revolution. Twenties America & the Meaning of Jazz*. Oxford: Oxford University Press. OPNI emlékdal, <https://sites.google.com/site/opniweb/home>.
- Orvostudományi Szemle (1928) H. Hartmann: Kokainizmus és homoszexualitás. *Orvostudományi Szemle*, március 1, 215.
- Pálosi E. (1927) Budapest kriminalitása és mortalitása az 1900-1925 években. *Budapest Statisztikai Közlemények*, 3, 104.
- Pendergrast, M. (1993) *For God, Country, and Coca-Cola: The Unauthorized History of the Great American Soft-Drink and the Company that Makes It*, New York: Scribner, 1993, 1–4. <https://doi.org/10.2307/1251921>
- Pesti Hírlap (1925a) Wallace Reid a kokain áldozata. *Pesti Hírlap*, augusztus 19, 11.
- Pesti Hírlap (1925b) Oláh Gusztáv tanár, az Elmevédelmi Liga magyar osztályának elnöke, a kokainistáról. *Pesti Hírlap*, január 18, 5.
- Pesti Hírlap (1926) A rendőri fogalmazó véletlen találkozása a kokaincsempésző színésszel. *Pesti Hírlap*, november 16, 9.
- Pesti Hírlap (1927) Harc a kokain ellen. *Pesti Hírlap*, január 20, 6.
- Pesti Hírlap (1928a) Tiltakozás Josephine Baker fellépése és az operettrevük ellen. *Pesti Hírlap*, április 16, 8.
- Pesti Hírlap (1928b) Josephine Baker Budapesten. *Pesti Hírlap*, április 24, 13.
- Pesti Hírlap (1928c) Mascagni a jazz ellen. *Pesti Hírlap*, május 31, 14.
- Pesti Napló (1925a) A fehér méreg. *Pesti Napló*, augusztus 17, 9.
- Pesti Napló (1925b) Kézrekerültek a titkos kokainárusok. *Pesti Napló*, augusztus 6, 7.
- Pünkösti A. (1924) Ófelsége, a kokain. *Az Ujság*, november 30, 5.
- Room, R. (2007) Az alkohol- és droghasználathoz kapcsolódó stigma és szociális egyenlőtlenségek. Ford. Sárosi Péter. *Addiktológia: addictologia hungarica*, 3, 232–254.
- Sárosi, P. (2007) Egy nemes kísérlet kudarca: Az amerikai alkoholtilalom. *Beszélő*, 2, 39–57.
- Schleich, K. L. (1921) Kokainizmus. *Das Tagebuch* (1921.10.29.), 1311–1315.
- Schuler D. (1927) Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 90, 218.
- Somló I. (1924) A siberek inváziója után a kábítószeres rémuralma Berlinben. *Ujság*, október 4, 6.
- Starks, M. (2016) *Cocaine Fiends and Reefer Madness. History of Drugs in the Movies 1894–1978*. Berkeley: Ronin. <https://doi.org/10.2307/3697315>
- Streissguth, T. (2007) *Roaring Twenties*. New York: Facts On Files.
- S.Z. (1927) Kokain. *Pesti Hírlap*, július 16, 4.
- Szállási Á. (1998) Kosztolányi Dezső (1885–1936), az orvosok és betegsége. URL: http://mek.oszk.hu/05400/05439/pdf/Szallasi_Kosztolanyi.pdf
- Szántó F. (1981) Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken. *História*, 1, 24–25.

- Színházi Élet (1924) Kokainbarlang egy budapesti színházban. *Színházi Élet*, 4, 22.
- Szózat (1925) Nagy Károly főkapitány- helyettes európai nívójúra emelte a toloncházat. *Szózat*, november 14, 4.
- Szóllósi Zs. (1926) Mámor nélkül. *Ujság*, január 17, 6.
- Szűcs Nándor (1924) Budapest éjjeli életébe bevonult a kokain. *Pesti Hírlap*, november 16, 7.
- Szűcs Nándor (1925) Gyilkol a fehér mérge. *Pesti Napló*, május 10, 13.
- Tábori K. (1923) Különös bűntettek. *Tolnai Világlapja*, július 11, 17.
- Takács J. – P.Tóth T. (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 6(2): 207–223.
- The International Opium Convention, signed at the Hague, January 23, 1912, and subsequent relative papers (1912).
- Ujság (1925) Rónainé üzleteinek közvetítője elmondja, hogyan keveredett bele a hirhedt csalási ügybe. *Ujság*, szeptember 4, 8.
- Ujság (1926a) Egy veszedelmes kalandor terjesztette Budapesten a fehér mérget. *Ujság*, augusztus 26, 3.
- Ujság (1930) Börtönnel és fogházzal sújtja az új a kokainistákat. *Ujság*, október 26, 33.
- Vámossy Z. (1928) Élvezeti szereink méreghatása. *Természettudományi Közlöny*, 60, 466.
- Weiszberg Zs. (1887) A legújabb divatú mérge. *Természettudományi Közlöny*, 87, 76–79.
- Wissler, A. (1931) *Die Opiumfrage*. Berlin.
- Young, J. (2009) Moral Panic: Its Origins in Resistance, Resentment and the Translation of Fantasy into Reality. *British Journal of Criminology*, 49, 13. <https://doi.org/10.1093/bjc/azn074>
- Ziemann, B. (2010) Weimar Was Weimar: Politics, Culture and the Emplotment of the German Republic. *German History*, 28, 542–71.
- Zinberg, N. (2005) Függség és kontroll. Drog, egyén és társadalom. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

FÜGGELÉK

A KOKAIN FELFEDEZÉSE ÉS HASZNÁLATÁNAK ELTERJEDÉSE

A kokaint a koka-cserjéből állítják elő. Az *Erythroxylaceae* családba tartozó növény, az Andok keleti magashegyi lejtőin őshonos. Levelei tartalmazzák a kokain alkaloidát, amely enyhe élénkítő, éhségcsillapító, helyi érzéstelenítő és fájdalomcsillapító hatásaiért felelős. Ezek a hatások több ezer éve ismertek az őslakók számára, régészeti leletek tanúskodnak arról, hogy már nyolcezer évvel ezelőtt is létezett a koka-levél rágásának szokása. A koka-rágás illetve a koka-tea fogyasztása számos őshonos civilizációban szakrális, rituális jelentőséget kapott, így például az Inka Birodalomban, amelynek régészeti hagyatékában számos emlékét megtaláljuk, például a koka-levelet rágó embereket, az ún. *cocquero*-kat ábrázoló szobrocskákat (Tom D. Dillehay et al. 2001).

Bár a koka hatásai ismertek voltak a nyugati tudomány számára, a hatásokért felelős kokain alkaloidát először a német Friedrich Gaedcke tudta izolálni 1855-ben. A kokain laboratóriumi előállításának folyamatát egy másik német vegyész, Albert Niemann fejlesztette ki 1860-ban egy PhD kutatás keretében. A kokain iránti orvosi érdeklődés a következő években exponenciálisan megnőtt, miután Karl Köller bécsi orvos először publikált annak helyi érzéstelenítésben betöltött kitűnő szerepéről, különösen olyan műtétek esetén, ahol az altatás lehetetlen volt (pl. szemműtét). Köller kollégája, Sigmund Freud 1884-ben jelentette meg híres művét (*Über Coca*), amely jelentősen hozzájárult a kokain népszerűségéhez. Jól jellemzi a megnövekedett tudományos érdeklődést, hogy 1885-ben a *British Medical Journal* egyetlen kötetében 67 cikket publikáltak ebben a témában (Berrige 2013:115).

Mivel a koka-cserje kizárólag speciális környezetben terem meg (párás, meleg magashegyi környezet), ezenkívül igen nagy mennyiségű levélre van szükség a kokain előállításához, a koka-termesztés Európában nem terjedt el. A növekvő kereslet kielégítésére a megnövekedett dél-amerikai koka-termesztés sem volt elegendő, ezért hamarosan a hollandok meghonosították a koka-cserjét jávai gyarmataikon is. Az európai kokainpiacot elsősorban a német cégek látták el, közülük is kiemelkedett a darmstadti központú Merck, amely 1862 óta foglalkozott kokaingyártással, és Peruból importálta a kokalevelet, majd 1887 után a nyers kokainpasztát (az ő általuk gyártott kokaint vásárolta Freud is). Míg a Merck 1880-ban csupán 50 gramm kokaint állított elő, 1890-ben már 557 kilogrammot, 1900-ban pedig 1564 kilogrammot (Gootenberg 1999:85).

Élelmes vállalkozók borból és koka-levélből készült, alacsony alkohol- és kokaintartalmú üdítőitalokat fejlesztettek ki, így például az olasz Angelo Mariani a *Vin Mariani* nevű italt, amelynek népszerűségére jellemző, hogy Viktória királynő és XIII. Leó pápa is a vásárlói közé tartozott (Helfand 1980). Ha valaki kokaint és alkoholt egyszerre fogyaszt, az a szervezetében átalakul kokaetilénné, amely növeli az eufórikus hatásokat, de egyben könnyebb túladagolni is – ezért ezek az italok viszonylag kevés kokaint tartalmaztak. A *Vin Mariani* ihlette meg az amerikai Pemberton Coca-Coláját is, amely egészen az alkohol Georgia államban történő betiltásáig alkoholt, az 1906-os *Food And Drug Act* hatályba lépéséig pedig kokaint tartalmazott, amit később cukorsziruppal helyettesítettek (Pendergrast 1993).

Az ópium és a kokain fogyasztásával kapcsolatos attitűdöket erősen befolyásolta a rasszizmus. A kokain fogyasztását például az Egyesült Államokban jellemzően az afro-amerikaiakhoz társították: a közhit szerint a

„kokainista néger” fehér nőket erőszakol meg és fehér rendőröket gyilkol. A déli rendőrörsök körében olyan erősen élt a mítosz, hogy a .32 kaliberű pisztolygolyók helyett .38 kaliberű lövedékeket vezettek be, mert a (természetesen hamis) hiedelem szerint a kokain hatására a feketék ellenállóvá váltak a kisebb lövedékekkel szemben. De vajon volt-e valóságalapja annak, hogy a feketék több kokaint fogyasztottak, mint a fehérek? Any nyiban lehetett, hogy az USA egyes államaiban (*dry states*) ekkoriban már betiltották az alkohol forgalmazását. A tilalom persze nem működött tökéletesen, hiszen a vagyonos fehér középosztály könnyedén beszerezhetette a szeszt más államokból. A jórészt szegényebb sorú feketék azonban gyakran kokainnal helyettesítették a számukra kevésbé hozzáférhető alkoholt. David Musto, az amerikai drogkontroll-politikák történetírója szerint a kokainfogyasztás feketék körében való elterjedtsége azonban jóval alatta maradt annak, amit a bulvármédia nekik tulajdonított. 1909 és 1914 között például egy georgia-i elmegyógyintézetben több mint kétezer esetben vettek fel fekete páciens, de kizárólag két olyan akadt köztük, akiknek kokain-problémái voltak. A feketék körében elharapózott kokainfogyasztás az egyik első droggal kapcsolatos morális pánikjelenség volt Amerikában (Musto 1999:6–8).

A deviáns társadalmi jelenségek morális kontextusba helyezése és így társadalmi veszélyként való azonosítása a 20. század elején a progresszív éra újságíróinak (*muckrackers*) jellemző eszköze volt (Filler 1976). Az alkoholfogyasztás, a drogfogyasztás, a prostitúció és a gyermekabúzus kedvelt témái voltak a mai oknyomozó újságírók elődeinek, akik cikkeikkel többnyire tudatosan próbáltak a közvélemény erkölcsi érzékére hatni, és egyfajta „keresztes hadjáratot” indítani a devianciák felszámolására. A korban még élénken élt az a pozitivista, progresszív elképzelés, hogy a deviáns társadalmi jelenségek a tudomány és a technika, illetve a társadalom és a jog fejlődésével teljesen kiküszöbölhetőek. A rabszolgaság és a prostitúció abolíciójára, az alkohol és a kábítószeresek prohibíciójára irányuló társadalmi mozgalmak mind közös gyökerekből eredtek, és nagy szerepet játszottak a nemzetközi egyezmények és kontroll-rendszerek kialakulásában. Ezek a rendszerek bizonyos társadalmi jelenségek esetében eredményesebbnek bizonyultak (pl. rabszolgaság és kalózkodás), míg más jelenségek esetében (szexmunka és drogfogyasztás) kudarcot vallottak (Nadelmann 2006). A progresszív prohibicionista politikák közül a leglátványosabb kudarcot az amerikai szövetségi alkoholtilalom vallotta (Sárosi 2007).

A média által gerjesztett morális pániknak jelentős szerepe volt abban, hogy az 1910-es és az 1920-as években az Egyesült Államokban a drogfüggőséget alapvetően az orvostudomány hatókörébe utalókkal szemben felülkerekedtek azok, akik szerint ezt a problémát kizárólag a kínálat megszüntetésével, tehát büntetőjogi eszközökkel lehet hatékonyan megoldani. Wilson elnök progresszív, a központi szövetségi szabályozásban hívő kormánya 1914-ben átvitte a Kongresszuson és a Szenátuson a Harrison Törvényt, amely megnehezítette a hozzáférést az ópiumhoz és a kokainhoz. Ezzel az USA vált a világ első olyan nemzetállamává, amely jelentősen korlátozta az orvosok azon jogát, hogy gyógyszereket írjanak fel a pácienseik számára. 1919-ben pedig kezdetét vette a szövetségi alkoholtilalom, amellyel párhuzamosan a szövetségi állam megpróbált leszámolni a drogfüggőség jelenségével is. Mindkét kísérlet súlyos kudarcot vallott (Sárosi 2007). A 20-as években az amerikai kormány sorra bezáratta azokat a klinikákat, amelyek fenntartó kezelést kínáltak a drogfüggőknek, és büntető-eljárást kezdeményezett azon gyógyszerészek, orvosok ellen, akik ebből a célból írtak fel pácienseiknek szert. Eluralkodott az a szemlélet, amely szerint a drogfüggőség viszonylag gyorsan és hatékonyan kezelhető, teljes megvonással és a drogterjesztő hálózatok és a drogtermelés felszámolásával (Musto 1999:151–182).

Az Egyesült Államok jelentős szerepet játszott az ópium és a kokain nemzetközi kontrolljának kialakításában is. 1912-ben Hágában az Egyesült Államok kezdeményezésére elfogadták az első nemzetközi ópiumegyezményt (*The International Opium Convention*). Az Egyesült Államok számára a nemzetközi drogkontroll melletti kampány egy olyan diplomáciai manőver volt, amely jóval túlmutatott a kábítószereken. Lehetőséget adott arra, hogy az USA a drogkereskedelemben érintett európai gyarmatosító hatalmakkal szemben pozicionálja magát, és erősítse saját befolyását (Bewley-Taylor 2001). Az egyezmény 6 fejezetből és 25 cikkből állt. Ez volt az első olyan nemzetközi egyezmény, amely problémás szerként nevesítette a kokaint. A hágai egyezmény minden 0,1%-nál nagyobb kokaintartalmú termékre vonatkozott, és úgy rendelkezett, hogy az aláíró országokban a kokaint kizárólag azok az erre állami engedéllyel rendelkező személyek állíthatják elő és terjeszthetik, akiknek szigorú nyilvántartást kell vezetniük erről. Megtiltotta a szer engedély nélküli exportját és importját, és előírta, hogy „a szerződő felek vizsgálják meg olyan törvények, jogszabályok alkotásának a lehetőségét, amelyek bűncselekménnyé nyilvánítják” a kokain engedély nélküli birtoklását (*The International Opium Convention*, Article 11).

Az amerikai narkodiplomáciai törekvések eredményeként az 1920-as években a nemzetközi közösség számára a kokain egykori csodagyógyszerből problémás, függőséget okozó kábítószerre vált (Gootenberg 1999). 1925-ben a Népszövetség genfi munkacsoportja tárgyalta a következő nagy nemzetközi kábítószer-egyezmény létrehozását, amelyet a következő évben fogadtak el. Ekkor még megfeneklettek az amerikai prohibicionista törekvések az európai hatalmak ellenállásán, így nem sikerült bevezetni a kokaintermelés szigorú korlátozását. Az egyezmény mégis szigorítást jelentett Hágához képest, először hozott létre központi statisztikai ellenőrzőrendszert és szervet. A nemzetközi drogkontroll-tevékenység felélénkülése az egyes országokban is növekvő hatósági- és médiafigyelem középpontjába helyezte ezt a szert. Ahogyan Julia Buxton (2006) rámutat könyvében, az európai államok ebben az évtizedben fedezték fel, hogy az állampolgárok egészségének és jólétének fejlesztése állami feladat – ekkoriban született meg a jóléti állam koncepciója, és ennek a tudatmódosító szerek fölötti ellenőrzés is része volt.

A „viharos 20-as évek” (*roaring twenties*) a modern fogyasztási termékek gyártásának rohamos fejlődését hozta el, virágzott a filmipar, az autóipar és a vegyipar. Tömegcikké vált a rádió, gomba módra szaporodtak a mozik, és az évtized második felétől a hangosfilmek is elterjedtek. Drámai változásokon ment át a társadalom is, így előrehaladt a nők emancipációja. A 20-as évek fiatal, rövidszoknyás, rövid hajú lányai (*flappers*) helyet követeltek maguknak a politikai, a társadalmi és a kulturális élet számos olyan színterén, ahonnan korábban ki voltak rekesztve. Átalakultak a nemi és intergenerációs szerepek és viszonyok. Létrejötték a kisebbségi és ifjúsági (ellen)kultúra mozgalmi, amelyek a hivatalos, (felnőtt, fehér stb.) világgal szemben határozták meg magukat, saját művészettel, irodalommal és zenével. Ez utóbbihoz tartozott az afro-amerikai eredetű jazz tánczenei forradalma, ami az alkoholtilalom korát élő, szegregált Amerikából kiindulva végigdübörgött Európán (Streissguth 2007, Ogren 1989).

Mindezek a folyamatok rendkívül termékeny táptalajt biztosítottak a nagyvárosi kokainfogyasztás számára. A kokain egy olyan stimuláns szer, amelynek a hatására a fogyasztók nagyobb magabiztosságról, a szociális gátlások lazulásáról, az energiaszint növekedéséről, az étvágy és a fáradtság csökkenéséről, egy átmeneti, kevesebb, mint egy óráig tartó energikus-eufórikus epizódról számoltak be. Fogyasztása nem igényel különösebb

előkészületeket, bármikor előkapható egy kis szelencéből, és orrba szippantva utánadagolható. Ez a szer tehát tökéletes kísérője volt a modern nagyvárosok rohanó, az érzékeket letaglózó éjszakai élete számára. Feloldotta a társadalmi osztályok egymással való érintkezésének szabályait, amelyek a nappal világát jellemezték.

Mindazok a politikai és kulturális erők, amelyek gyanakodva vagy ellenszenvvel tekintettek a modernizációra, az urbanizációra, a politikai szabadságjogok kiszélesítésére és a kapitalista termelési módra, a kokainban, akár csak a jazzben, egyfajta szimbólumát látták annak a degenerációnak és devianciának, amit ezekhez társítottak. A normasértő cselekedetek ezen szociálpatológiai felfogásának kétségkívül voltak rasszista gyökerei is, különösen az Egyesült Államokban, ahol a kokaint ugyanúgy az afro-amerikaiakhoz társították, mint a jazz zenét. Európában pedig gyakran a zsidókat azonosították a nagyvárosi szabados életformával, a baloldali társadalomkritikusok, művészek pedig a dekadens burzsoá értékrendet ostromozták, mások pedig egyenesen a modernitást tették meg a degeneráció forrásává. Közéjük tartozott Max Nordau (1993 [1892]) cionista orvos, aki a *Degeneráció* című művében leírja, hogy az „*ego-mániás és anti-szociális*” nagyvárosi degeneráltakkal, művészekkel, anarchistákkal, prostituáltakal stb. szembeni küzdelem az „*egészséges társadalom*” működésének alapfeltétele.

Mivel a magyarországi kokainpiac ezer szállal kötődött a német kokainpiachoz, a németországi kokainjelenség alakulása alapvető hatással volt a magyarországra az 1920-as években. Az évtized elején a kokainfogyasztás soha nem látott növekedésnek indult a német nagyvárosokban. Ennek valószínűleg a háborús célokra termelt kokainkészletek felhalmozása volt az oka, ezek a készletek ugyanis a háború után megtalálták az utat a feketepiacra. A teljes népességen alapuló reprezentatív epidemiológiai vizsgálatok nem készültek, csak szakértői becslések, amelyek főleg a nyilvántartott függőket vették alapul. 1923–24-ben a kokainfüggőséggel kezelt férfi páciensek száma 200, a nőké 150 százalékkal emelkedett. Míg 1911–12-ben a német kórházakban 1497 toxikomániás személyt ápoltak, ezek száma 1920–21-ben 3084-re emelkedett. Az egyetemi kórházakban a kokainnal kapcsolatos kezelések száma az 1923-as 1,5%-ról 1921-re 10%-ra emelkedett. A kábítószer-túladagolás okozta halálesetek száma 1923-ban 32, 1925-ben 39 volt. Erich Hesse, a birodalmi egészségügyi tanács hivatalnokának tanulmánya szerint a teljes lakosságból 100 ezer emberből 3 férfi és 1 nő drogfüggő volt, számuk összesen körülbelül 1000 és 3000 közöttire tehető. Más becslések a kokainfüggő népességet ennél jóval nagyobbra, 10–20 ezer főre tették a 20-as évek végén (Gootenberg 1999:99). Az Egyesült Államokban szintén nincsenek pontos adatok, a kokain-függők számát már 1900 körül is 200 ezerre becsülték, számuk a század első évtizedeiben jelentősen nőtt (Jill 1996:25). A drokkontroll-szabályozás történetét elemző könyvében David F. Musto (1999) azonban rámutat, hogy a huszadik század elején a kokain-függőséget a sajtó itt is a valósnál jóval nagyobb problémaként ábrázolta.

Berlin a 20-as években egyértelműen a kokain európai fővárosának számított, bár mint a statisztikai adatokból láthattuk, a dekadens kokainmármorban úszó weimari társadalom képe erős túlzás volt, a kokainfogyasztás alapvetően egy periférikus nagyvárosi jelenség maradt. Benjamin Ziemann (2010) német történész a weimari korszakkal foglalkozó szakirodalmat áttekintő elemzésében ráadásul rámutat arra, hogy az időszakra sokkal inkább jellemző volt egy türingiai kisváros, mint Berlin forgataga. Mégis, a kokain jóval nagyobb befolyást gyakorolt a kulturális életre, mint amit annak valós elterjedtségéből következtethetnénk. A kokain egyfajta kulturális szimbólummá vált, a rohanó, gépesített, modern és dekadens nagyvárosi élet szimbólumává. Ez a

későbbi szociológiai szakirodalom, Stanley Cohen (1973), majd Goode és Ben Yehuda (1994) által leírt klasszikus morális pánik jelenséget váltott ki: felnagyította, eltorzította a jelenséget és a társadalmi rendet fenyegető veszély érzetét erősítette (Kitzinger 2000).

Carl Ludwig Schleich (1921) orvos a *Kokainismus* című cikkében úgy fogalmazott, hogy a kokain a modernitás tünete. Mint ilyen, a weimari köztársaság mind bal, mind jobboldali kritikusi előszeretettel használták a liberális demokrácia ártalmainak túlzó, kiélezett ábrázolására. A dekadens Berlin a magyar sajtóban is kedvelt témája volt az újságíróknak, Somló István (1924) például a következő, erősen túlzó, dramatizáló leírást adta a berliniekéről az Ujságban: *„A berlini embert már messziről megismerni, amint merev arcával kokaintól vörösregyuladt szemével közönyösen ballag az utcákon, látszólag nem érdeklődik semmi iránt, csupán az ajka megvonaglásán és a szeme ijesztő fényén keresztül látszik a méreg rettenetes ereje, mely jótékony enyhe és puha ködével ráhajol az elmére és valami végtelen és lágy könnyűségbe burkolja a berlini ember sokat megpróbált fizikumát”*.

Bár a nemzetközi szintéren Németország továbbra is a világ fő kokainexportőrének számított, és ezért elutasította az amerikaiak azon terveit, hogy szigorúan limitálják az egyes országok által termelt kokaint, már a 20-as években komoly intézkedéseket tettek a hazai kokainfogyasztás korlátozására. A hatóságok új rendszabályokat hoztak annak érdekében, hogy megakadályozzák a kokain gyógyszeriparból gyógyszerházakon keresztül történő kiszivárgását. Ezek az intézkedések ekkor, rövid távon még hatékonynak bizonyultak, hiszen még nem alakult ki Dél-Amerikában az illegális laborokban előállított kokain nemzetközi kereskedelme. A gyógyszeriparból kicsempészett kokain helyét majd csak a második világháború után vette át a már eleve feketén gyártott, Dél-Amerikából importált kokain. A becslések szerint a kokainfogyasztási hullám 1927-ben tetőződött, majd csökkenni kezdett. Mielőtt a nácik hatalomra kerültek, már arról számolt be a birodalmi egészségügyi hivatal, hogy nincs jelentős kokainkereskedelem a birodalomban (Lewy 2008:148). A második világháború előtt a kábítószeres piacát más metropoliszokban is az átmenetiség, az ideiglenesség, változékonyság és instabilitás jellemezte. Londonban például a 20. század elején kialakult első kokain-szcéna egy jól izolálható területen és társadalmi rétegen belül helyezkedett el, és alig egy évtizedig állt fent (Gootenberg 1999:105).

A kokain iránti érdeklődés Magyarországon is az 1880-as években jelentkezett, az újsághirdetésekből dokumentálható a kokain-tartalmú gyógyászati termékek forgalmazása. Ezek az 1890-es években váltak igazán népszerűvé (például kokain tartalmú „tyúkszemgyapot”, kokain tartalmú pasztilla léghurut ellen). A 80-as évtized végétől már szintén dokumentált a kokainfüggőség előfordulása a hazai népességben. Az orvostársadalom ekkor már kiábrándult a néhány éve csodaszerként ünnepeelt drogból. 1887-ben Dr. Weiszberg Zsigmond (1887) orvos publikált 13, a saját praxisából származó eseten alapuló tanulmányt a Természettudományi Közönyben az „új méregről”, ahogyan ő nevezte. Ebben leírja a kokainfüggőség kialakulását, a tolerancia jelenségét, a pszichiátriai komorbiditásokat és az általa alkalmazott detoxikációs terápiát. *„Szomorú kép az, melyet imént vázoltam, de tartok tőle, hogy még nem eléggé sötét színeket használtam. A ki a kokain áldozatának gyors, hirtelen való testi, lelki és erkölcsi megsemmisülését látta, az felhagy minden optimizmussal, mellyel addig a kokain iránt viseltetett. A kokainon kívül csak egy anyag van még, mely hasonló pusztítást visz véghez: a pálinka”* – zárja tanulmányát Weiszberg doktor (1887:79).

VARGA SZABOLCS¹

A KORRUPCIÓ TÍPUSAI ÉS VÁLLALKOZÁS JELLEGE: EGY ÚJ MEGKÖZELÍTÉS²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.77

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a korrupciót új szemszögekből közelítem meg. Elsőként egy új tipológia körvonalait vázolom fel, melynek alapjául fogalmi–elméleti keretként Max Weber uralmi típuslehatárolását használom. Ezzel összefüggésben előbb indoklom, hogy miért tekintem termékeny választásnak a szerző uralomtipológiáját, majd ismertetem az ez alapján létrehozott kételemű korrupciós tipológiát: a bürokratikus, avagy jogon alapuló, illetve a személyes autoritás centrumkategóriájával leírható patriarchális, avagy patronázson alapuló típusokat. Ezután a korrupció kialakulásának és működésének egyes jellemzőit és funkcióit összegzem. A tanulmány második részében a schumpeteri vállalkozás fogalmait újszerűen felhasználva mutatom be, hogy egyes korrupciós esetek miért értelmezhetők destruktív vállalkozásként. Végül azt vizsgálom, hogy miért van folyamat jellegük, a folyamat hogyan szakaszolható, és a szakaszoknak milyen jellegzetességeik vannak.

Kulcsszavak: korrupció, korrupciós tipológia, destruktív vállalkozás, a korrupció folyamata

A NEW APPROACH TO CORRUPTION: TYPOLOGY AND ENTREPRENEURSHIP

ABSTRACT

This paper presents new approaches to corruption. First, I outline an innovative corruption typology based on the concept and theory of Max Weber's three types of legitimate rule. In connection with this, I explain the relevance of Weber's typology, and I delineate the two elements of a corruption typology: bureaucratic corruption and patriarchal corruption, which can be attached to the main category of personal authority. Afterwards, I summarize the characteristics and functions of the formation and operation of corruption. In the second half of the paper I demonstrate, with the innovative application of the key notions of Schumpeter's entrepreneurship, that certain cases of corruption can be interpreted as destructive entrepreneurship. Finally, I explore the process nature of these ventures, distinguish the three phases of the process, and describe their main features.

Keywords: corruption, typology of corruption, destructive entrepreneurship, process of corruption

---

1 A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának doktorjelöltje.

2 Ez a publikáció a szerző *A korrupció mint destruktív vállalkozás* (2017) című doktori disszertációja elméleti fejezetének kivonata.

A KORRUPCIÓ TÍPUSAI ÉS VÁLLALKOZÁS JELLEGE: EGY ÚJ MEGKÖZELÍTÉS

„Non nova, sed nove.”

A korrupció szerteágazó, rejtelmes jelensége évezredek óta vörös szálként húzódik végig az emberi társadalmak szövedékén. Hangsúlyos szerepe elsősorban az általa okozott, nehezen mérhető társadalmi és gazdasági károknak köszönhető. A jelenséget sokféle megközelítésben, gazdag módszertani és elméleti bázison, mikro- és makroszinten egyaránt kutatják, ám ezzel együtt számos területe továbbra is tudományos vakfoltként jellemezhető. Ilyen feltárást igénylő terület a többszereplős, tipikusan hálózatos, esetenként hierarchikus viszonyokkal is leírható, rendszerint legális szervezeteken belül kialakuló és működő korrupciós szerveződések világa is.³ Munkám ennek megismeréséhez kíván hozzájárulni.

A tanulmány ennek kapcsán két egymással összekapcsolódó témát jár körbe. Egyfelől *egy új tipológia körvonalait vázolom fel*, melynek alapjául fogalmi–elméleti keretként Max Weber uralmi típuslehatárolását használom. Ennek jelentőségét azzal indoklom, hogy bár az 1970-es évek közepétől kezdődő, majd az utóbbi két évtizedben megélnéknél kutatói érdeklődés számos tipológia létrejöttét eredményezte,⁴ osztályozási szempontjaik centrumában nem jelent meg a korrupció szereplői közt fennálló kapcsolatok történetének jelentősége.⁵ Klasszifikációm ebben hoz újat. Rávilágít, hogy míg egyes korrupciós helyzetekben a szereplők alkalmilag találkoznak, egymás számára ismeretlenként vállalják a kockázatot, addig, ettől lényegileg eltérő szituációban, a felek közt előzetesen meglévő, történettel bíró személyes kapcsolatok miatt várhatóan kisebb a cselekmény kockázati értéke, nagyobb az ismétlődés valószínűsége, felmerül a mechanizmus kiterjesztésének lehetősége és így tovább. Az előbbi esetet bürokratikus, az utóbbit patriarchális korrupciónak nevezem, amivel két minőségileg eltérő konstellációra utalok. Elméleti relevanciáikat az alábbiakban ismertetem.

Ennek kiegészítéseként, a cikk második felében, egy jellegzetesen patriarchális korrupciós keretek közt kialakuló speciális alessel foglalkozom. Az ezzel összefüggésben megjelenő elgondolások, amelyek Joseph Schumpeter (1980) és William Baumol (1994) koncepciójára támaszkodnak, az első, weberiánus részhez kapcsolódva elméleti és fogalmi háttérrel kínálnak azon, jellemzően patriarchális korrupciós esetek számára, amelyeknél felvethető, hogy vállalkozásszerű működéssel jellemezhetőek. Ebben a részben a schumpeteri vállalkozás fogalmainak újszerű felhasználása révén vázolom, hogy egyes korrupciós esetek miért értelmezhetőek destruktív vállalkozásként, vizsgálom, hogy miért van folyamat jellegük, a folyamat hogyan szakaszolható, és a szakaszoknak milyen jellegzetességeik vannak.

³ Egy korábbi kutatási eredményünk alapján az efféle szerveződések száma az elmúlt években növekvő tendenciát mutat (Szántó et al. 2011).

⁴ Például Banfield (1975), Rose-Ackerman (1999), Heidenheimer (2004) stb.

⁵ Ez a hiátus a tekintetben nem reflektálatlan, hogy több publikáció is utal arra: a korrupciós szereplők közt létrejövő kapcsolatok nemritkán a már köztük régebb óta fennálló rokonsági, baráti viszonyokban gyökereznek (Cartier-Bresson 1997, Granovetter 2007).

EGY ÚJ OSZTÁLYOZÁS MAX WEBER ALAPJÁN

Max Weber munkásságában kevésbé találni explicit hivatkozásokat a korrupcióra,⁶ még kevésbé annak természetrajzára. A jelenség következményeinek ismeretében érdekes kérdés, hogy mi lehet ennek az oka,⁷ a válasz azonban feltehetőleg nem az, hogy a jeles tudós ne ismerte volna korának nagy port kavart korrupciós botrányait. Ezzel együtt is, műveinek az uralomra és a politikára vonatkozó részei kiváló elméleti–fogalmi keretet kínálnak a korrupció *megismerésére és megértésére*, amellet, hogy az uralom legitimitása kapcsán bemutatott tiszta típusoknak *heurisztikus jelentősége* is van.

Weber az uralom legitimitációjának háromféle tiszta típusát (alapelvét) különbözteti meg. *Bürokratikus uralom* esetén a parancsadási hatalmat megtestesítő egyént racionális szabályok rendszere legitimálja, míg *patriarchális uralom* esetén a parancsadási hatalom érvényes volta személyes autoritáson alapul, melynek talaját a tradíció szentsége képezi. Végül *karizmatikus uralom* esetén a parancsadási hatalom érvényessége a rendkívüli iránt tanúsított odaadáson, a karizmába vetett hiten alapul (Weber 1996: 59–60). E típusok közül az első két uralmi alakulat tipikus megjelenési formája, a bürokrácia és a „patriarchalizmus” kínál alapot arra, hogy a korrupció klasszifikációs értelmezési kereteként szolgáljon, míg a karizmatikus uralom erre nem alkalmas.⁸ Ennek alapján az alábbiakban felvázolom a *bürokratikus*, avagy *jogon alapuló*, illetve a személyes autoritás centrumkategóriájával leírható *patriarchális*, avagy *patronázon alapuló*, egymástól koncepcionálisan különböző *korrupció* kételemű tipológiáját, ahol a legális és tradicionális uralom közti klasszifikáció alapját a normák jelentésének (uralmi típusok közti) alapvető különbsége képezi.

A BÜROKRATIKUS ÉS A PATRIARCHÁLIS ALAPÚ KORRUPCIÓ

A Weber által leírt uralmi alakulatok kialakulása *hosszú folyamat eredménye* volt, a bürokratikus rendszer létrejötte pedig mindenütt kései fejlődés következménye, melyet illetően történelmileg nehéz pontosan „*meghatározni azt az időszakot, amikor a patriarchális, paternalisztikus irányítást felváltották az igazgatási, irányítási feladatok végzésére szakosodott személyek és apparátusok*” (Jávor–Rozgonyi 2005: 207). Azt mondhatjuk, hogy minél korábbi időszakra megyünk vissza, „*annál inkább olyan uralmi formákkal találkozunk, amelyekre az volt jellemző, hogy nem létezett bürokrácia, és egyáltalán nem voltak hivatalnokok. A bürokrácia viselkedése »racionális« jellegű: szabályokhoz igazodik, célokat követ, eszközöket mérlegel, és tevékenységében »tárgyszerű« személytelenség uralkodik. Kialakulása és elterjedése ezért mindenütt »forradalmian« hatott abban a sajátos értelemben [...], amelyben a racionalizmus előretörése általában minden területen forradalmi hatást szokott kiváltani. Közben pedig felszámolta az uralomnak azokat a strukturális formáit, amelyek ebben a sajátos értelemben nem voltak racionális jellegűek.*” (Weber 1996: 98–99). Míg a „*korábbi rendben az urat a személyes*

6 Említések azért akadnak – például Weber (1987: 275).

7 A téma kulturális–történeti elemzése rámutatna, hogy a patriarchális struktúrában, amely „messze a legfontosabb” struktúraelv volt a bürokratikus uralom előtt (Weber 2009: 161), számos, *napjaink definícióinak értelmében vett* korrupciós jelenség értelmezhetetlen. Van Klaveren (2008) ezt példákkal támasztja alá.

8 Ennek oka, hogy a karizmatikus uralom olyan ideáltípus, amelynek rendszerszervező elvei közül lényegéből fakadóan hiányoznak az olyan fogalmak, mint a „racionális gazdálkodás”, a „magánjellegű szerzés”, a „pénz birtoklása”, az „illetékesség”, az „előmenetel”, a „szabályozás” vagy a „jogalkotás és jogalkalmazás”. Olyan jellegzetesen irracionális, gazdaságellenes uralom ez, amelynek formája egyfelől kívül esik a mindennapiság körén, másfelől törékeny, mert tiszta típusként csak születése pillanatában létezik, tartós kapcsolattá szerveződése esetén tradicionális és/vagy más tekintetben racionális uralommá alakul.

részvét, részrehajlás, kegy vagy hála mozgatta, a modern kultúra [...] a támaszául szolgáló külső apparátus miatt megköveteli – és minél bonyolultabbá és specializáltabbá válik, annál inkább megköveteli –, hogy emberileg részvétlen, ennél fogva szigorúan »tárgyilagos« szakember kerüljön a helyére. A bürokratikus struktúra mindezt kedvező formában nyújtja.” (Weber 1996: 77) Weber tehát a bürokrácia kiépülésével a személyes érzelmek kiiktatására, a személytelenedés párhuzamosan végbemenő folyamatára is utal, sőt azt a bürokrácia tökéletesedésének lényegi elemeként, a tökély fokmérőjeként említi.

Az imént leírtakat illetően két felvetés is megfogalmazható. Egyfelől annak kapcsán, hogy a bürokrácia „felszámolta az uralomnak azokat a strukturális formáit, amelyek ebben a sajátos értelemben nem voltak racionális jellegűek.” Az állítást tágan értelmezve, amennyiben például napjaink modern államainak jellemző uralmi alakulatait értjük ez alatt, vélhetőleg Webernek igaza van. Azonban egy ettől eltérő értelmezés ürügyén is felmerülhet, hogy a bürokrácia térnyerése valóban felszámolt-e minden nem bürokratikus uralmi struktúrát? Erre minden bizonnyal nemmel kell feleljünk, úgy a bürokrácián kívüli, mint az azon belüli, sokszor nem tisztán racionális társas cselekvéskoordinációk létezése miatt.⁹ A másik felvetés, az előbbivel összefüggésben, az érzelmek (és így az emberi viszonyok) jelentőségét illeti. Szerepük a tradicionális elvek szerint működő társadalmakban megkerülhetetlen, míg eltűnésük (elvileg) a „szigorúan tárgyilagos szakemberek” megjelenésével, a legális–racionális uralom tiszta típusának megvalósulása esetén következhet be. Ám az ideáltípusok a valóságban „tökéletes fogalmi tisztaságban nem vagy csak elvétve fordulnak elő” (Weber 2005: 65), így pusztán logikai megfontolásból sem mondhatjuk, hogy egyfelől ne léteznének továbbra is tradicionális struktúraszervező elvek mentén működő kisebb-nagyobb társadalmi csoportosulások,¹⁰ másfelől, hogy az érzelmek (és így az emberi viszonyok) ne játszanának alapvető szerepet a különböző társas cselekvéskoordinációk szerveződésében.¹¹ Megfordítva a leírtakat: olyan társadalmi–uralmi viszonyok között élünk, amelyekben változó arányokban ugyan, de a racionális szervező elvek mellett jelen vannak a tradicionális uralom jellegvonásai is, melyekben a személyes kapcsolatoknak és a szereplők közti érzelmeknek¹² (és azok történetének) is alapvető jelentősége van.¹³

Az előzőleg leírtakra és az egyes uralmi formák történeti kialakulásának sorrendjére tekintettel előbb a tradicionális viszonyokban gyökerező, a személyes autoritás centrumkategóriájával leírható *patriarchális*, *avagy patronázson alapuló*, majd ezt követően a *bürokratikus*, *avagy jogon alapuló*, egymástól koncepcionáli-

9 Sajó András (1998: 40) is ezen az állásponton van.

10 Akár bürokratikus uralmi alakulatokon belül is.

11 Lásd például Elster (2001, különösen 68–77), tágabb szemléleti spektrumban a viselkedési közgazdaságtan (*behavioral economics*) eredményeit.

12 „Emberek, nem vadak – elmék vagyunk! Szívünk, mig vágyat érlel, nem kartoték-adat.”, írja József Attila Levegőt! című versében.

13 Úgy vélem, ezek az állítások Weber véleményével is párba állíthatók. Egyfelől indirekt módon utal (például) az érzelmek jelentőségére, mikor a „megértő” szociológia „racionalizmusa” kapcsán hangsúlyozza, hogy annak, mint módszertani célszerűségnek van jelentősége, ezt az eljárást pedig nem szabad úgy fölfogni, mintha „a szociológia valamiféle racionalista előítélethez kötődnek; csupán módszertani eszközről van szó, nem pedig arról a meggyőződésről, amely szerint az életben csakugyan túlsúlyban vannak a racionális elemek. Arról ugyanis ez az eljárás nem mond semmit, hogy a valóságban mennyiben határozza meg a tényleges cselekvést a célok racionális mérlegelése, és mennyiben nem lehet szó ilyesmiről.” (Weber 1987: 40). Másfelől, a tiszta típusok valóságbeli „vegyülése” kapcsán úgy fogalmaz, hogy az „elmondottak semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy fölöttébb ritkán fordulnak elő olyan uralmi szervezetek, amelyek az eddig tárgyalt »tiszta« típusok közül csak egyhez tartoznának.” (Weber 1987: 268).

san különböző *korrupció fogalmak* kételemű tipológiáját vázolom.¹⁴ A sorrendválasztást a tradicionális uralmat jellemző személyes autoritás, kölcsönösségi viszonyok és személyközi kapcsolatok sok évezredes jelentősége, ha úgy tetszik, elsőbbsége is indokolja,¹⁵ melynek alkotóelemei közt a *társadalmi cserét* is megtalálhatjuk.¹⁶ Másképpen: a tradicionális uralom jellegvonásainak társadalmi–történeti beágyazottsága lényegesen nagyobb a bürokratikus uralom keretei közt tervszerű, pontos és kiszámítható működést létrehozó racionális rend ethoszánál. A tradicionális viszonyok nagy inerciája azt is jelenti, hogy e struktúraelvek és működési mechanizmusok közösségi *gyakorisága*, illetve ebből eredően elveinek és mechanizmusainak *elfogadottsága* a mai napig igen nagy, ezért társadalmi létezése és tovább élése is erős alapokon nyugszik.

Ezt az erőt a helyi közösségekbe, a családi, ismeretségi és szomszédsági viszonyokba való *beágyazottság* adja, az, hogy az emberek ismerik egymás problémáit, személyes igényeit és lehetőségeit, amelyek így nem a távoli és elvont, „rideg bürokrácia” ügyeiként kezeltetnek, hanem közel kerülve a szereplőkhöz élővé, kézzelfoghatóvá válnak. Érzelmekkel is átszőtt *gyenge és erős kötések* alakulnak ki, amelyek oly módon öltenek testet kölcsönös lekötelezettségekben, segítségnyújtásokban és szolgálatokban, hogy közben a személyes autoritás vertikális hierarchiát képző, valamint reciprok jellegű, szimmetrikus viszonyai is strukturálják azokat. Ezen rendszerek pedig éppúgy felhasználhatók a társadalom rászorult tagjait vagy csoportjait segítő erőforrásként, ahogyan szolgálhatnak tradicionális normákba, morális vagy kulturális korlátokba, vagy akár törvényekbe ütköző egyéni és/vagy csoportérdekeket. Ez utóbbi esetben a patriarchális jellegű struktúrák vezetői olyan kiváltságokat nyújtanak és/vagy olyan kiváltságokra formálnak igényt, amelyek (például) presztízzsel, hatalommal vagy gazdasági haszonnal járnak. Ezek megszerzésére – különösen az (egyres bürokratikus) intézmények elégtelen működése esetén – a patriarchális alakulatok sokszor megfelelő uralmi formációt képeznek, mert a bennük felhalmozódó, hagyományokba ágyazódó kapcsolati-, bizalom- és tudástőke olyan prosperitást biztosító adottsághalmazként van jelen, melyet szereplői – saját szükségleteik kielégítésére – a bürokratikus uralom egyfajta (akár intézményen belüli) versenytársaként tudnak működtetni.¹⁷ Különösen felértékelődik az efféle szerveződések jelentősége, ha az adott társadalmi közösséget úgy a hitelesen és hatékonyan működő politikai intézmények hiánya, mint a gazdasági kapcsolatokat jellemző kooperációhiány és bizalmatlanság együttes létezése jellemzi.

Fontos leszögezni, hogy a jog szerepe a patriarchális korrupció kapcsán is megkerülhetetlen, mert e típus is oly módon ütközhet jogon kívüli társadalmi szabályokkal, hogy eközben az „*állami kényszerrel is alátámasztott magatartási normákat*” is áthágja, azaz jogsértő cselekménynek is minősül.¹⁸ Mindezzel azt is állítom, hogy

14 E két korrupciófogalom a hagyományok, norma- és értékrendszerek, azaz kultúrák ütközését is megtestesíti.

15 „Az ember – vadászó–halászó ember, szavannai főemlős ember, társas monogám ember – és árukat cserélő ember. Az áruk kölcsönösen előnyös cseréje legalább azóta része az emberi létnek, mióta a Homo sapiens fajként létrejött.” (Ridley 2011: 194)

16 A szimmetrikus csere mély társadalmi gyökereit jelzi, hogy bár a tradicionális uralmat a reciprocitás mellett a redisztribúció vagy akár az árucseré *integrációs formája* is jellemezheti, a *reciprocitás* „*hatóerejét számottevően növeli, hogy képes alárendelt módszerekként mind a redisztribúciót, mind az árucserét alkalmazni*” (Polányi 2005: 45).

17 Peter Ward (1989: 3) szóhasználatára nyomán ezt *humanizált bürokráciának* is nevezhetjük.

18 A jogi és a jogon kívüli normák összhangjának jelentősége abban áll, hogy lehetővé teszi az össztársadalmi konfliktusok elkerülését, illetve feloldását. Bár az ellentmondás-mentesség nem valósítható meg maradéktalanul, az erre irányuló törekvések azzal indokolhatók, hogy „*a jogi normák csak egymásra tekintettel kialakított normák rendszereként tudnak hatékonyan működni*” (Pokol 2005: 15). Vö. még Weber (1992: 29).

a korrupció szubsztantív tényezői¹⁹ az itt jellemzett típusra is igazak, a lényegi különbség abban mutatkozik, hogy a patriarchális korrupció kibontakozása már előzetesen is meglévő társas kapcsolatokon alapul. *Vagyis a patriarchális, avagy patronázson alapuló korrupció létrejöttét és működését olyan, esetenként vertikális viszonyokkal is jellemezhető, tradicionális alapokon nyugvó struktúrák gerjesztik és teszik lehetővé, melyek esetében a korrupcióval járó jogsértést²⁰ az erős hagyományos normáknak való megfelelés (is) indukálja.*²¹ A weberi cselekvéstipológiában az ilyenfajta cselekvések jellemzően vagy tisztán értékracionálisak, vagy a cselekvők döntéseikben értékracionálisan irányítottak, míg cselekvéseik eszközeikben célracionálisak.²² Ezzel összefüggésben az értékrendszer kettősséggel jellemezhető (*kettős morál*): másfajta morál érvényesül a közösségen belül, és más a kívülállókkal szembeni viselkedés morálja (Weber 1979: 283).²³

Bürokratikus korrupció esetén más a helyzet. *A bürokratikus, avagy jogon alapuló meghatározások központi eleme a szabályszegés, ahol egy (köz)hivatalnok tevékenysége akkor tekinthető korruptnak, ha az cselekvése során olyan formális szabályt sért, melynek betartása kötelező lenne. Ezen korrupciófogalom megalkotásának és alkalmazásának lehetőségét (intézményi oldalról) a kései fejlődés következményeként létrejött bürokratikus rendszerek tették lehetővé, amelyek „szabályos” működéséhez, mint referenciakategóriához képest definiálható a bürokratikus korrupció.*²⁴ A fogalomalkotás logikai rendjében tehát a bürokrácia létezése az elsődleges: míg a bürokrácia fogalma megalkotható a korrupció efféle fogalmára való hivatkozás nélkül, addig a jogon alapuló korrupció fogalma és leíró terminusai kizárólag a bürokráciára való hivatkozás révén adhatók meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *a bürokratikus struktúra (előfeltételként való) létezése nélkül a bürokratikus, avagy jogon alapuló korrupció fogalma értelmezhetetlen.*²⁵ Amennyiben további megszorításokat nem teszünk,²⁶ *a bürokratikus vagy jogon alapuló korrupció olyan tipikusan horizontális hatalmi viszonyokkal jelle-*

19 Ezek közt az alábbiakat említhetjük: (i) a korrupció sajátos belső logikával és dinamikával bíró *cserekapcsolat*; (ii) a jelenség *legalább három szereplő konstellációjában értelmezhető*; (iii) a cselekvők a tranzakcióban saját *előzetes és tudatos döntésük* alapján vesznek részt. (iv) A korrupció szerves velejárója a *befolyásolási szándék*, amely (egyéni) előnyök megszerzésére irányul, azaz olyan önérdékkövetésről van szó, amely a személyes célokat politikai korrupció esetén a közérdek, gazdasági korrupció esetén a tulajdonosi érdek fölé helyezi; (v) a szereplők *legalább egyike visszaél (diszkrecionális) hatalmával*. (vi) A jelenséget jellemzi a társadalmi (és jogi) *szabályoktól való eltérés* (tiltott, jogellenes, meg nem engedett cselekvés), illetve (vii) (főképp ebből fakadóan) a *rejtettség* is: a résztvevők olyan zárt közösséget hoznak létre, amelynek a tranzakciók titkos jellegének megőrzése is célja.

20 Hangsúlyos, hogy a személyes kapcsolatoknak a (magyar) büntetőjog is kiemelt jelentőséget tulajdonít. *Közvetlen utalás* erre, hogy súlyosbító körülménynek minősül, ha egy cselekményt *csoporthoz, bűnszövetségben vagy (legsúlyosabb esetben) bűnszervezetben* követnek el. *Közvetett utalásnak* tekinthető, hogy például a befolyással üzérkedés, a befolyás vásárlása vagy a bennfentes kereskedelem törvényi tényállása – ugyan implicit módon, de – feltételezi az előzetes kapcsolatok meglétét.

21 Nem állítom, hogy az efféle cselekvéseket kizárólag tradicionális normák vezérlik. Mások mellett például a reciprocitás kínálta (anyagi, mobilitási stb.) előnyök is erős hajtóerőt jelenthetnek, aminek következtében ezen informális társulások érdekei és normái felülírják a formális szabályokhoz való igazodás szándékát.

22 A patriarchális korrupció „illegális csúcsán” a maffia áll, míg „legális csúcsait” a *state capture*, a *rapacious state* vagy a maffiaállam (Magyar 2013) képviselheti.

23 Ez egyfajta (eszmékre és/vagy kapcsolatokra irányuló) *elkötelezettségi hatásként* is értelmezhető (vö. Hámori 2003: 17).

24 Hasonló gondolatot fogalmaz meg Andvig–Fjeldstad (2001: 37).

25 Erre utal Caiden–Caiden (1977: 304), valamint fordított megközelítésben Médard (2008: 380) is. A büntetőjog *nullum crimen sine lege* alapelve is ehhez hasonló, melynek lényege, hogy bűncselekménynek csak olyan cselekmény minősíthető, amelyet a törvény kifejezetten bűncselekménnyé nyilvánított (lásd a Btk. 1. §-át a *törvényesség elvéről*).

26 Miként Weber (1996: 61) is disztinívál, mikor a közjogi uralom bürokratikus szervezetét *hatóságnak*, a magángazdasági uralom bürokratikus szervezetét pedig *üzemnek* nevezi, nem zárom ki például az üzleti korrupciót (B2B) sem.

mezzel normasértés, amely esetén a (köz)hatalommal való visszaélés meghatározó indítéka olyan pillanatnyi érdek, melyet egyéni haszonszerzés motivál. A weberi cselekvéstípológiában az efféle cselekvések jellemzően célracionálisak, mert a cselekvések célra irányultak, igazodnak az eszközökhöz és a következményekhez, valamint a cselekvők az eszközöket racionálisan egybevetik a célokkal.

A patriarchális korrupciótól való eltérés egyik kristályosodási pontját – a hagyományos normák és viszonyok történeti jelentőségű előíró szabályaival ellentétben – éppen az az *ad hoc fellépő érdek* jelenti, melyet nem jellemeznek (tradicionális) történettel bíró személyes kapcsolatok, ezért ez esetben egyfajta *situacionális korrupcióról* beszélhetünk. Létrejöttének gyökereit elsősorban speciális helyzetek generálta racionális érdekek táplálják,²⁷ intézményesüléséhez a patriarchális korrupciót jellemző viszonyrendszerek kiépülése (is) szükséges. Jellegeből fakadóan olyan, időben kevésbé elhúzódó (azonnali), tipikusan anyagi természetű cserék jellemzik, melyek alacsonyabb fokú bizalmat igényelnek, ezért egyfelől a tranzakciók lepezéséhez nincs szükség intézményes biztosítékokra, másfelől, tipikus esetben nem jönnek létre harmadik fél felé irányuló kötelezettségek sem.

A KIALAKULÁS ÉS MŰKÖDÉS EGYES JELLEMZŐI ÉS FUNKCIÓI

Az *emberi természet* alig, de legalábbis *lassan változik* (Csányi 2003: 191).²⁸ A szerzés, a tulajdonlás vagy a hatalom vágya mind olyan évezredes emberi jellemzők, melyek lényegüket tekintve kisebb mértékben változtak.²⁹ Működésük során, önnön lényegük érvényesítésének utat találva, a mindenkori alkalmazkodás szükségességétől vezérelten az emberi cselekvést – a mindig egyedi szituációkba ágyazott lehetőségeket kiaknázandó – a folyamatosan változó társadalmi–környezeti viszonyokhoz igazítva alakították. Másképp fogalmazva: az a fajta adaptálódó emberi törekvés, amely a folyton megújuló viszonyokban rejlő lehetőségek mind jobb kihasználására irányul, esszenciális módon bennünk él. Eme történeti alkalmazkodási folyamatban jelent meg új társas–szerveződési viszonylatként a modern bürokrácia, amelynek újfajta hatalomgyakorlási keretrendszeri úgszintén megkívánták az egyéni és kollektív cselekvéskoordináció rendszerlogikához történő igazodását.

A létrejövő modern bürokratikus intézmények működésükkel sokfajta hatalmi érdeket kezdtek megtestesíteni, miközben tevékenységük elkerülhetetlen módon érdeksérelmek sorát is generálta. Ezen érdeksérelmek egy részét a társadalom adott szereplői eltűrték-eltűrik, más részüket azonban nem, az elégedetlenség és tiltakozás egy lehetséges kifejeződéséeként pedig a modern bürokratikus korrupció változatos formái is megjelentek. Lényegében arról van szó, hogy a kialakult bürokratikus alakulatok – strukturális jellemzőik, céljaik vagy működési módjaik miatt – egyes társadalmi szereplők számára *korlátokat vagy éppen ellenérdeket testesítenek*

27 A „bürokratikus racionalizálás forradalmasító hatása [...] technikai eszközökön keresztül, [...] »kívülről« érvényesül”, vagyis a racionalizálás „a dolgokat és a dolgok rendjét forradalmasítja először, azután innen kiindulva az embereket”. Ezért „széles tömegek csupán a külsődleges technikákat és az érdekeik szempontjából praktikus eredményeket sajátítják el, illetve csak ezekhez alkalmazkodnak [...], és irreleváns marad számukra az alkotók által az »eszméknek« tulajdonított tartalom” [kiemelés tőlem – V.Sz.] (Weber 1996: 210-211).

28 Hajnal István inspiráló gondolata, hogy nem „az ember változik [...], hanem az emberi közösség, az ember csak annyiban, amennyiben az emberközi viszonyodás átmódosulása őt is változtatja. [...] Nem a 'gondolat' az új, hanem kifejeződésének, kitárulásának lehetőségei, az emberek közösségében való érvényesülésének módja.” (idézi Lakatos 1996: 88). Ennek egy lehetséges példája az „örök” kaláka (Sik 1988).

29 „Gyermeteg gondolat, hogy racionális és kapitalista korszakunkban erősebb volna a szerzési hajlam, mint más korokban volt.” (Weber 1979: 282)

meg, miközben céljaik elérése érdekében (i) saját (partikuláris) normáik, (ii) racionális mérlegelésük és/vagy (iii) egyes patriarchális jellegű szerveződések – számukra elérhető és kiaknázható viszonyai – hatékonyabb hatalom- és erőforrás-szerzési formációt jelent(het)nek.

Ebből az is kiolvasható, hogy a korrupció(s szervezet) létrejöttét a különböző tényezők kétféle „irányból” is indukálhatják. Egyrészt „fentről”, amennyiben gyenge intézmények működnek, és a társadalom egyes tagjai vagy csoportjai érdekeltté válnak abban, hogy a legális hatalomérvényesítés útjaitól eltérjenek. Ezt (össztársadalmi szempontból) *célellentétes intézményi vagy strukturális nyomásnak* is nevezhetjük. Mertonnal (2002: 155) szólva „*a hivatalos struktúra funkcionális fogyatékoságai miatt egy másik (nem hivatalos) struktúra jön létre, mely valamivel hatékonyabban elégíti ki bizonyos létező szükségleteket*”. Másrészt „lentől”, egyénektől eredő motivációkkal is számolhatunk, amennyiben egyes szereplők hatalmukat arra használják, hogy a stabil bürokratikus hatalmi berendezkedésben irányítási szerepkört szerezzenek. Ez a kérdés részint átvezet a(z itt nem elemzett) motivációelemzés területére, ami kapcsán megemlítem, hogy *a korrupció a mobilitás eszközeként is szolgálhat azok számára, akik előtt a felemelkedés más útjai – erőforrások hiányában – nem vagy csak korlátozottan állnak rendelkezésre*.³⁰ A korrupció e tekintetben olyan *alternatív mobilitási folyosót* kínál, ami enyhíti azt a hatalomhiányos állapotot, melyben a szereplők gátoltak presztízsük, gazdasági hasznuk vagy hatalmuk növelésében.³¹ Ilyen formában a korrupció a (hatalom)szerzés érdekében alkalmazott *adaptációs stratégiának* is tekinthető.

A bürokrácia mindehhez azért kínál megfelelő keretet, mert „*segíti az uralmi viszonyokat »társulássá« alakítani, [ez pedig] elsőrangú hatalmi eszközt jelentett, és jelent ma is annak számára, aki a bürokratikus apparátus fölött rendelkezik. A tervszerűen elrendezett és irányított »társas cselekvés« ugyanis – ha egyébként egyformák az esélyek – mindig fölényben van a vele szembeszegülő »tömegcselekvéssel«, sőt a »közösségi cselekvéssel« szemben is.*” (Weber 1996: 86).³² Az imént leírtak mellett a bürokráciának azok a rendszerspecifikus jellemzői (például a privilegizált szaktudás vagy a titkosság), amelyek az „eredeti intézményi céloktól” eltérő, egyéni érdekek mentén is hasznosítható hatalomgyakorlási keretrendszert létrehozzák, teszik azt szervezeti vonatkozásban lehetővé, hogy *maga a bürokrácia szervezetrendszere válhasson a járadékszerzés új alapjává*. A bürokrácia feletti befolyásszerzés a személyes hatalom olyan intézményesítése, amely nem csupán a bürokratikus korrupció tipikusan eseti jellegű járadékvadász tevékenységeit segíti elő, hanem a többszereplős, patriarchális korrupciós szervezetek létrejöttéhez és hosszú távú működéséhez is megfelelő kereteket kínál. Ennek lehetőségét az adja, hogy a „*bürokrácia magában véve pusztán egy pontosan dolgozó eszköz, amellyel nagyon különböző uralmi érdekek rendelkezhetnek: tisztán politikai érdekeknek éppúgy a rendelkezésére állhat, mint tisztán gazdaságiaknak vagy bármilyen egyéb uralmi érdekeknek*” (Weber 1996: 89). Ez rávilágít a bürokrácia azon jellegvonására is, hogy a szervezeteknek határai vannak. Ebben a megközelítésben a bürokratikus korrupció – akárcsak a patriar-

30 Diego Gambetta (1993) a szicíliai maffia kialakulását részben az elégtelen *társadalmi mobilitási lehetőségekkel* magyarázza.

31 Merton (2002: 158) a politikai gépezetnek tulajdonít hasonló funkciót (vö. még della Porta–Vannucci (1999: 73), míg Médard (1981: 169) szerint a patronázs rendszer is az intézményi függőségre adott válasz).

32 Weber (1996: 58) korán felismerte, hogy a szervezetek tömegekkel szembeni tartós uralmi helyzete a „kis számok előnyén” alapul – vagyis a kis csoportok érdekérvényesítő képessége hatékonyabb. Olson (1997: 42) ezt bő negyven évvel később bizonyítja is: „*Minél nagyobb egy csoport, annál kevésbé képes a kollektív jószág optimális mennyiségét biztosítani, s annál valószínűbb, hogy erőfeszítést sem tesz a kollektív jószág biztosítására. Röviden: minél nagyobb egy csoport, annál kevésbé képes arra, hogy realizálja közös érdekeit.*”

chális korrupciós szervezet – kialakulhat „belülről”, a hivatali bürokrácia tagjainak kezdeményezésére, illetve „kívülről”, a bürokrácián kívül álló szereplők hatására, akik (valamely okból kifolyólag) a hivatali befolyásszerzésben érdekeltek. De végső soron akármilyen „irányból” korrumpálódik is egy szervezet, létrejöttével olyan konstrukció alakul ki, amelyet a mertoni fogalmak szerint *a cselekvéskoordináció legális–racionális típusa nem szándékolt következményének*,³³ *azon belül is látens diszfunkciójának nevezhetünk*.³⁴ A gyakorlatban ez korrupciós kockázatok megjelenését vagy fokozódását jelenti, mert az így létrejövő szerveződés a fennálló rendet megkérdőjelezi, az általa megindított változások pedig a mikro- és makrotársadalmi kohéziót egyaránt veszélyeztetik.

A KORRUPCIÓ: INTÉZMÉNY ÉS VÁLLALKOZÁS

Polányi Károly tudományos munkássága óta tudjuk, *a gazdaság intézményesített folyamatként is értelmezhető*. Polányi (1976: 237) szerint a *„folyamat a mozgás fogalmaiban végzett elemzésre utal. A mozgások vagy az elhelyezésben, vagy az elsajátításban, vagy mindkettőben végbemenő változásokra vonatkoznak. Más szavakkal, az anyagi elemek vagy térbeli helyük, vagy birtokosuk cserélésével változtathatják meg pozíciójukat*”. Polányi az *elhelyezési mozgások* közé a termelést és a szállítást, míg az *elsajátítási mozgások* közé a javak forgalmát (tranzakciók) és a javak adminisztrációját (rendelkezések) sorolta. Az *intézményesítettség* jelentőségét abban ragadta meg, hogy ennek révén a gazdasági folyamatok olyan önálló, társadalmi funkcióval bíró strukturális keretek közé kerülnek, amelyek egyszerre biztosítanak egységet és stabilitást az ökonómiai folyamatoknak, és teszik hangsúlyossá a gazdaság – és hozzátehetjük: a gazdasági szereplők – történetét. Douglass North (2010: 13) ezt úgy fogalmazta meg, hogy *az intézmények „a társadalom játékszabályai, vagy még formálisabban: az emberek közötti interakciót meghatározó, az emberek által kialakított korlátok. Következésképpen strukturálják az emberek egymás közti cserekapcsolatra irányuló törekvéseit, legyenek azok akár politikaiak, akár társadalmiak vagy gazdaságiak*.”³⁵ Az intézmények összetett cselekvések eredményeiként jönnek létre, azokat szereplők formálják meg és működtetik, létrejöttük és működésük hatással van a gazdaság teljesítményére. A Polányi- és North-féle meghatározás alapján *a korrupció intézménynek tekinthető*, ami makrotársadalmi szempontból normasértő módon működik.³⁶ *A korrupció* ugyanakkor nemcsak intézményként, hanem egyes esetekben *a*

33 Ez a megfogalmazás kidomborítja a korrupció létrejöttének sajátos dichotómiáit (Merton 2002: 131-132 nyomán). Egyfelől a *többszörös következmények* kapcsán azt, hogy azon szervezetek esetében, amelyeket *nem* a korrupciót elősegítendő hoznak létre, *a korrupció nem szándékolt következményként is kialakulhat*. Például, ha egy felügyelő szervezetet a kiterjedtebb ellenőrzés érdekében létszámában megnövelnek, az, céllentétes módon sokszor a korrupció kockázatát is megnöveli. Ami a *motivumok* szubjektív és a *funkciók* objektív kategóriáinak különbségét illeti, a *manifeszt és látens funkciók* megkülönböztetése a rendszerekben belül és az azokon kívül állók akár nagyon különböző céljaira és azok következményeire is rávilágít.

34 Ennek kapcsán két megjegyzést teszek. Egyfelől, úgy vélem, már Weber (1987: 216) is felfigyelt – noha *fogalmi–módszertani szempontból még nem reflektáltan* (Moksony 2002) – a látens funkciók jelentőségére. *„Egészen mindennapi jelenség – írja –, hogy különféle szervezetek – amelyek még a résztvevők szemében is »értelmetlenné« váltak – csak azért maradnak fenn, mert egy »szervezeti titkár« vagy valamilyen más hivatalnok „(anyagilag) belőlük él”, és nélkülük elvesztené megélhetését.”. Másfelől a korrupciókutatás jelentősége kapcsán utalok arra a meglátásra, mely szerint bizonyos „tények arra mutatnak, hogy a szociológusok sajátos és legfontosabb szellemi teljesítményei éppen akkor születtek meg, amikor kutatásaikban a figyelmet a manifeszt funkciókról a látens funkciókra fordították” (Merton 2002: 148).*

35 A *„játékszabályai” (rules of the game)* kifejezés találó, mert a *szabályok* előíró, keretező jelentése mellett magába foglalja a *játék(tér, -lehetőség, -mód stb.)* lazább, plasztikusabb jelentéstartalmait is.

36 A makrotársadalmi szempont jelentősége a normasértés tekintetében azért hangsúlyos, mert a korrupció résztvevői racionális megfontolásokat követve vagy éppen tradicionális normarendszerek előírásainak megfelelően cselekszenek – azaz koherens, ám *partikuláris normarendszerek* elvei szerint.

schumpeteri értelemben vett vállalkozásként is értelmezhető, és a gazdaság folyamatában (annak részeként) önmagában is létező folyamatként vizsgálható. A következőkben annak bemutatására törekszem, hogy a korrupciót miért értelmezem *destruktív vállalkozói tevékenységként*, hogy miért van folyamat jellege, a folyamat hogyan szakaszolható, és a szakaszoknak milyen jellegzetességei vannak.

A KORRUPCIÓN MINT DESTRUKTÍV VÁLLALKOZÁS

Joseph Schumpeter (1980) koncepciója heurisztikus jelentőségű számomra. Felfogásának alapvető eleme, hogy a gazdasági fejlődés nem folyamatosan, automatikus módon, hanem *új kombinációk, azaz innovációk megvalósulása révén*, mintegy *villanásszerűen* megy végbe.³⁷ Az innovációk megvalósítását Schumpeter *vállalkozásnak* nevezi, ezek végrehajtóit pedig *vállalkozóknak*. Az új kombinációk megvalósulásának számos személyi, társas-környezeti, tárgyi vagy épp intézményi feltétele van, úgy is fogalmazhatunk, hogy *a megfelelő képességek és körülmények sűrűsödésére van szükség*. Jóllehet, műveiben egyértelműen a pozitív gazdasági–társadalmi szerepet betöltő vállalkozó ábrázolásával találkozhatunk, a valóságban a „jó vállalkozók” mellett éppúgy működnek „rossz vállalkozók” is, akik például adózás nélkül leföloznen állami bevételeket, (hozzáadott gazdasági érték teremtése nélkül) megsápolnak tevékenységeket, vagy éppen betöltik az állam „felségterületeinek” lyukasan maradt részeit, csak hogy tisztességtelen, korrupt, erőszakos módon.³⁸ Erre a koncepcionális hiátusra mutat rá William Baumol (1994: 13) is, aki abból *„a szemléletből indul ki, hogy a vállalkozók mindig itt vannak közöttünk, és mindig valamilyen lényeges szerepet játszanak. Sokféle szerep van azonban, amelyek között a vállalkozói ambíciók elrendeződhetnek, és e szerepek némelyike nem olyan konstruktív és innovatív jellegű, amelyet a vállalkozótól hagyományosan elvárunk.”* Baumol hipotézisével oly módon bővíti a schumpeteri gondolatot, hogy a *produktív vállalkozás* kategóriája mellett bevezeti az *improduktív* és a *destruktív* vállalkozások típusait is.

A következőkben tárgyalt elmélet magját az előbbi két szerző elképzelései alkotják, az általuk kijelölt szellemi nyomvonal mentén haladva kísérlem meg a korrupció destruktív vállalkozásként való értelmezését. *Destruktív vállalkozásnak* nevezem azt a – makrotársadalmi szempontból káros – vállalkozói tevékenységet, melynek szereplői a korrupciós cselekmény végrehajtása során *korrupt, avagy destruktív innovációt* valósítanak meg, mellyel összefüggésben (köz)hatalmukkal is visszaélnak. A produktív innovációhoz hasonlóan a destruktív innováció életre hívói ugyancsak (egyéni) haszonszerzésre törekszenek, azonban attól eltérően az új kombinációk megvalósítása szabálysértő, az egyéni megtérülés jelentősége pedig (szinte) kizárólagos, míg a társadalmi megtérülés jelentősége lényegében érdektelen. Mindez, természetesen, ugyancsak igényli a komplex egyéni és környezeti adottságok sűrűsödését: a kreativitást, az alkalmazkodási és tanulási készségeket, és még számos olyan feltételt, amely megléte egy produktív vállalkozás létrehozása kapcsán is elengedhetetlen.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy *a korrupció egyes eseteit* miért és mennyiben jellemezhetik a schumpeteri vállalkozás jellegzetességei, illetve miért tekinthetünk *egyes* korrupt cselekvőket *destruktív vállalkozóknak*. Egyúttal hangsúlyozom, hogy *nem tekintek minden korrupt tranzakciót vállalkozásnak*. Schumpeter maga is kiemeli: amint a vállalkozó vállalkozásának folyamatos vitelére áll át, megszűnik vállalkozónak lenni. A

37 Érdekes kérdés, hogy vajon *a vállalkozások mennyiben értelmezhetőek villanásként?* (vö. Barabási 2010)

38 Érveléséből kiderül, miért értek egyet Sik Endrével (1994: 9), aki szerint *„a vállalkozónak a társadalomban szükségképpen pozitív szerepet betöltő szereplőként való tételezése veszélyes tévedés”.*

korrupció is abban az esetben értelmezhető vállalkozásként, ha annak résztvevői tevékenységüket nem rutinszerűen végzik, hanem a fent említett új kombinációk valamely (vagy akár több) típusának megvalósításán fáradoznak.³⁹ Ennek kapcsán néhány kiegészítést is teszek. Egyfelől abból eredően, hogy a jog és a gazdaság szférái nem fedik egymást teljesen, a korrump cselekvés tipikusan jogellenes természete önmagában nem tekinthető olyan oknak, amely kizárná annak vállalkozásként való értelmezését. Másfelől, minden esetben, amikor megvalósul az erőforrások innovatív felhasználása, a „lépték” mértékétől függetlenül vállalkozásról beszélhetünk; a szervezetség foka vagy a résztvevők száma nem befolyásolja a besorolást, és az eseti, ad hoc tranzakciók éppúgy „minősülhetnek” vállalkozásnak, mint a sokszereplős, patriarchális szerveződések. Végül, ahogy arra Schumpeter is utal, az sem kizáró tényező, ha a korrump személyek nem „önálló üzletemberek”, hanem az állami bürokrácia vagy egy magáncég alkalmazottai.

Elsőként két rövid példával illusztrálom, hogy a korrump cselekvők milyen új kombinációk megvalósítása révén válhatnak vállalkozókká. Először is *megnyithatnak új piacokat*, amelyek ugyan államilag nem szabályozottak, kereslet azonban mutatkozik rájuk. Például Budapesten nem lehet napi, heti vagy akár havi parkolási jegyet vásárolni, miközben erre nyilvánvalóan lenne igény. A Budapesti Önkormányzati Parkolási Kft. munkatársai felfigyeltek erre, és lehetővé tették egyes autósok számára, hogy kenőpénzért cserébe büntetlenül parkoljanak. Az innovációnak ezt a típusát Laki Mihály és Szalai Júlia (2013) „részállalkozó” fogalma nyomán *innovatív tértalálásnak* nevezem. Másodsor az *új szervezetek létrehozását* említem, amelyekkel például hűtlen kezeléssel is összefonódó vesztegetési ügyek kapcsán találkozhatunk. Az erzsébet- és terézvárosi ingatlanpanamák során számos „stróman céget” (*shell corporation*) alapítottak a nagy értékű belvárosi épületek megszerzése érdekében, amelyek aztán offshore cégek révén kerültek a háttérben maradó, többnyire ismeretlen kilétű új tulajdonosokhoz.⁴⁰

A példák rejtett módon magukban hordozzák, hogy az új kombinációk megvalósítása a régiektől is elvon erőforrásokat. Ennek feltétele, hogy *az innovátor rendelkezési joggal bírjon a meglevő eszközállomány fölött*, vagy legalábbis az erőforrások megszerzése – például *hitelfelvétel révén* – lehetséges legyen számára. Itt viszszautalok arra a schumpeteri állításra, hogy a vállalkozók nem szükségképpen „önálló üzletemberek”: *korrump szereplők számára kimondottan előnyös, ha konstruált szervezetek tagjaiként működnek*. Ebben az esetben ugyanis nem pusztán a granovetteri értelemben alkalmazható a *beágyazottság* fogalma, hanem olyan új értelmet is nyer, mely szerint *a korrupció szereplői legális ügyletekbe ágyazottan képesek tevékenységüket folytatni*.⁴¹ Az (eszközállományt illetően az) erőforrások feletti rendelkezés is formális szervezetek révén biztosítható, melyeknek eredendő stuktúraalkotó tényezői közé tartoznak a hivatali pozíciók (diszkrecionális) hatalmi jogkörei, a privilegizált szaktudás vagy a szervezeti célokkal indokolt titoktartás (ami ez esetben különösen előnyös). Az intézmények jól definiált szerepköröket biztosítanak, és a munkatársak közti bizalom is meghatározó. Ha az

39 Sokszor maga a korrupció is a különböző erőforrások innovatív allokációjának eredményeként jöhet létre.

40 Az angol *innovation's theft* kifejezés arra utal, hogy a rendszerbe kerülő innováció kiszorít(hat)ja a megelőző termékek keresletét, veszteséget okozva a régi terméket előállítóknál (kiszorítási hatás). Az *újítás* a rendszert számos tekintetben átrendezheti, például *hatással van a bizalom dinamikájára is*, amely a „régie” termékekről áthelyeződhet az „újakra”. Korrupció esetén a *teremtő rombolás* fogalma is új értelmet nyerhet. A korrump tevékenységek következtében újfajta normák jelenhetnek meg, amelyek társadalmi érvényre jutásuk esetén egyszersmind erodálhatják a korábbi (makro)közösségi normákat.

41 Parkolóőri feladatokat csak az láthat el, aki valamilyen parkolási cég alkalmazottja. Ugyanakkor a formális szervezeti működés álcája alatt könnyedén végezheti látszatra szabályos módon a feladatát, miközben azért, hogy eltekintsen a büntetéstől, cserébe kenőpénzt fogad el.

apparátus tagjai nemcsak az intézményhez, hanem a felettesükhöz is hűségesekek, az intézményi struktúra (és eszközellátottság) mellett a személyes kapcsolatháló nyújtotta gazdasági és társadalmi erőforrások is rendelkezésre állnak. Ez esetben a (potenciálisan) kooperálók preferenciáit is könnyebb újraírni, mert a korrupcióval járó bizalom(hiány) problémája nem (vagy kezelhető mértékben) merül fel.

A következőkben rátérek arra, hogy a korrump vállalkozói léthelyzetben, az újítással összefüggésben milyen nehézségek merülnek fel, s hogy ezek miért teszik illékonná a korrump vállalkozói státuszt.⁴² Max Weber (1992: 31) utal a *bejáratott utak* jelentőségére, ami arra világít rá, hogy az emberek gazdasági viselkedése jelentős mértékben a gazdasági lehetőségek korlátainak következménye. Ez esetben azt emelem ki, hogy a javak lehetséges felhasználását mindenkor meghatározzák a korábban kialakult működési módok. E bejáratott utak jellegzetesen megfeleltethetőek azzal, amit Schumpeter a gazdasági élet körfolyamatának nevez, míg *az új kombinációkat megvalósítók járatlan útra lépnek*, és olyan komplex *cselekvési nehézségeket* kényszerülnek leküzdeni, amelyek az új helyzet tipikusan szabályozási- és normahiányos jellegéből következnek. Másfelől a korrump vállalkozóknak *lelki-magatartási nehézségeken* is úrrá kell lenniük, ami esetükben nemcsak a tisztességes vállalkozókat érintő újításellenes nehézkedés leküzdését jelenti, hanem a jogsértés tudatának elfogadását is.⁴³ Tehát a személyes alkalmasság különös vetülete ez esetben, hogy a korrump szereplő képes legyen megbirkózni a jogsértés tudatának tényével, és emellett az esetleges lebukással járó lehetséges következményekkel is. Végül a beágyazottság jelentősége – az újítás társadalmi elfogadása mellett – abban ragadható meg, hogy az újító *személyes környezete* hogy viszonyul a jogsértő magatartáshoz.⁴⁴ Miután az ilyen cselekmények jellemzően illegálisak, előfordulhat, hogy a korrump újítás az ismerősök normáiba ütközik. A *keresztvező normarendszerek*⁴⁵ a lebukás kockázatát növelik, ezért a korrump innováció sikerre viteléhez az efféle *kooperációs-kapcsolati nehézségek* leküzdése is elengedhetetlen.⁴⁶

A KORRUPCIÓS VÁLLALKOZÁS FOLYAMATJELLEGE

Az egyre újuló tudás megszerzése adott tárgyi és társadalmi környezetben lehetséges. Úgy is fogalmazhatunk, hogy bármely tevékenység megismeréséhez, műveléséhez vagy fejlesztéséhez éppúgy elengedhetetlen a speciális tárgyi környezet megléte, mint a sajátos társadalmi környezet kultúrateremtő, információátadó,

42 Nem egy-egy önálló jelenség kapcsán vizsgálom a leküzdendő cselekvési, lelki-magatartási és kooperációs-kapcsolati nehézségeket, noha ez is egy megoldás lenne – például a bizalom kérdése kapcsán. A bizalom iránti igény sokszínűségét mutatja, hogy a korrump cselekvőknek, újfajta cselekvéseik kapcsán bízniuk kell abban, hogy meg tudnak birkózni az új helyzettel. A lelki-magatartási dilemmákat illetően hinniük kell abban, hogy el tudják fogadni, együtt tudnak élni a törvényszegő helyzettel, illetve nem fognak lebukni sem; végül bizalommal kell lenniük a környezetük iránt is, hogy a közösség nem veti ki, és nem is buktatja le őket (*bizalombank*).

43 Az elfogadást segítő tényezők egyike, ha a korrump cselekvő *nem tekinti* cselekedetét korrumpnak.

44 Kuczai Tibor (2000: 61) szép megfogalmazásában a boldoguláshoz „a szolidaritás és a magánboldogulás egyensúlyi állapot[ára]” van szükség. (Kuczai gondolatát eredetileg a kisvállalkozások kapcsán fogalmazza meg.)

45 Juhász Pál fogalomalkotása.

46 Az innováció itt abban a dimenzióban is megjelenhet, hogy adott személyek (csoportok) számára a korrupció *új vagyón- és hatalomszerzési módossá válik*. Akadhatnak olyanok, akik hasonló módon akarnak hatalomra és/vagy erőforrásokra szert tenni, az új módszert pedig mintaadó gyakorlatnak, hatalom- és erőforrásszerzési eszköznek kezdik tekinteni. Az így „legitimált” korrupciós mechanizmusok példává emelésével társadalmi szempontból kontraproduktív, *káros kulturális innováció megy végbe*. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a korrupció abban a tekintetben is *aktív jelentéshordozó*, hogy *kifejezi a korrump cselekvő értékpreferenciáit és a kulturális és szocioökonómiai rendszerhez való viszonyát*.

kapcsolatrendező hatása. Az innovációk születésének is ez a sokrétű involváltság az alapja, mert az információk és a beágyazottság hiánya tipikus módon nem teszi lehetővé a (lehetséges) megfigyelésen túli értelmezést, fogalmi feldolgozást és/vagy újrakonstruálást.⁴⁷ A gyakorlat nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a szereplők a (korrupt) tranzakció sikeres végrehajtása érdekében meg kell, hogy figyeljék a társadalmi–gazdasági struktúra kínálta kereteket, és észre kell, hogy vegyék a (potenciális) személyes és intézményes kapcsolatok kínálta lehetőségeket. E *megismerési folyamatban* a saját céljaik és vágyaik mellett fel- és meg kell ismerniük beágyazottságuk jellegzetességeit, és a sikerességhez szükségük van a megismertek *fogalmi feldolgozására* is – amely ez esetben is a megfigyelések mélyebb megértésére utal: arra, hogy a cselekvő ráébredjen, adott strukturális keretek és személyes viszonyok közt céljai eléréséhez (milyen) *alternatív lehetőségei* vannak.⁴⁸ Ehhez az egyéni megismerés és megértés mellett a tudáskészlet újrendezésére és a cselekvési repertoár kiszélesítésére is szükség van, melynek révén lehetővé válik, hogy az innovátor újraegyesítsen „szétvált, eltérő paradigmák szerint működő szférákat” (Kuczi 1990: 918). Ezek alapozzák meg az erőforrások innovatív reallokációját, ami úgy válik lehetségessé, hogy a szereplő a lehetőség közelében van, az általa végzett mindennapi tevékenység kifinomul, tanul és gyakorlatra tesz szert, és esetleg *korrupciós lyukat* fedez fel.⁴⁹

A korrupciós lyuk felfedezése és „kihasználása” feltétele a korrupciós vállalkozás elindításának, amely *folyamatként is vizsgálható*. Ezzel összefüggésben felvethető, hogy e gazdasági tevékenységeket milyen kormányzó vagy irányítási mechanizmusok (*governance mechanisms*) vezérlik? Egy vállalkozás kapcsán, természetes módon merül fel, hogy ügyfél(piacc)szerezésre törekszik. Azonban egy korrupt vállalkozás esetén sajátosabb kérdés, hogy kik válnak az ügyfeleivé, hogyan lép kapcsolatba velük, hogyan szűri ki azokat, akik már kezdetben lebuktatnák? Mivel az efféle tevékenységeket nem lehet újságokban hirdetni, speciális készségekre is szükség van. De vajon mindenki alkalmas arra, hogy a kellő szerep- és tudáskészletet elsajátítsa? És ha már elsajátította, és a megfelelően tűnő partner is megvan, mekkora legyen a kenőpénz nagysága? Kézpénzben fizessenek egymásnak, vagy a tranzakció ezt nem engedi, és szükség van intézményes háttérre is? Bízhatnak-e a felek a kölcsönös teljesítésben, és ha nem, vannak-e biztosítékaik arra, hogy kikényszerítsék a jogszerűen nem kikényszeríthetőt? Ha módosítani szeretnék a megállapodás feltételeit, a zsaroláson kívül vannak más megoldások is? Ilyen és ehhez hasonló kérdések feszíthetik a szereplőket, akiknek ezekre döntési helyzetek sorozatán keresztül kell optimális megoldást találniuk.⁵⁰

A korrupciós folyamatban e nehézségekkel a szereplők eltérő időpontokban néznek szembe, ennek rendszerezését segíti elő a folyamat szakaszokra bontása, és az egyes, esetenként specifikus nehézségek cso-

47 És mindez nem is csak a fizikai tevékenységeknél van így. A valóságban, írja Moksony Ferenc (2002: 150), „*az új tudományos eredmények általában nem a pillanat művei, hanem egy folyamat termékei. Ennek alapvető oka, hogy a felfedezés nem korlátozódik a pusztán megfigyelésre – valaminek az egyszerű »észrevevésére« –, hanem kiterjed a látottak fogalmi feldolgozására is. Amint azt maga Kuhn írja: »a felfedezésben a megfigyelés és a fogalomalkotás, a tény és annak beépítése az elméletbe elválaszthatatlanul összekapcsolódik.«*”.

48 Juhász Pál megfogalmazásában egyfajta *világképépítésről* van szó.

49 Ez a Ronald Burt (2005) „strukturális lyuk” hivatkozás! fogalma alapján képzett kifejezés olyan piaci vákuumhelyzetekre utal, amelyek sikeres betöltésével a korrupt vállalkozók (gazdasági) mobilítási előnyökhöz juthatnak.

50 És akkor arról még nem esett szó, hogy ezeknek a vállalkozásoknak vannak ellenlábasai (hatóságok, ellenérdekelt felek, tisztességes állampolgárok), és lehetnek versenytársai is, akik „nem nézik jó szemmel” a piaccserezést, és akár törvénytelen, erőszakos eszközök révén is megpróbálhatják visszaszorítani a terjeszkedést.

portosítása. Mielőtt a szakaszokat jobban szemügyre veszem, két olyan tényezőt említek meg, amelyek megléte a korrupció teljes folyamata során szükséges. Egyfelől: a korrupció *transzformációs mechanizmus*ként is működik. Ez alatt azt értem, hogy akár kétszereplős piaci, akár sokszereplős patriarchális korrupció esetén a benne részt vevők különböző típusú javak és erőforrások birtokosai, akiknek céljai közt szerepel, hogy az általuk felkínálható jószágokért cserébe a számukra szükséges, ám nehezen (költéségesen) vagy egyáltalán nem elérhető erőforráshoz hozzájussanak.⁵¹ Ezt azért is emelem ki, mert magában rejti azt az alapfeltételt, hogy a szereplőknek *közös érdekeik* kell, hogy legyenek (Olson 1997).⁵² Másfelől: visszautalok az *erőforrások feletti rendelkezés* jelentőségére, amivel összefüggésben felvetem, hogy a korrupció nemcsak transzformációs, hanem *akkumulációs mechanizmus*nak is tekinthető. Míg kétszereplős esetekben a javakat egyének halmozzák fel, többszereplős konstellációknál nemcsak az egyes szereplők erőforrásai növeked(het)nek, hanem maga a korrupciós szervezet létrejötte is olyan speciális tőkeakkumulációt eredményez, amelyben a „tagok” biztosította erőforrások növekvő módon összegződnek. Különösen ez utóbbi kívánja meg a felek állandó *elkötelezettségét* és *alkalmazkodókészségét* (a tanulást), mert ezek feladása nem egy legális viszonyrendszer „elemeit” sodorja veszélybe, hanem itt a negatív gazdasági és társadalmi következmények mellett a törvénysértés jogkövetkezményeivel is számolni kell.

Ezek után rátérek a korrupció folyamatának vizsgálatára, ami első megközelítésben három szakaszra osztható: *előkészítő vagy prekorrupciós szakaszra, tranzakciós vagy korrupciós szakaszra és lezáró vagy posztkorrupciós szakaszra*. A következőkben az ezekben jelentkező egyes dilemmák felvetésére vállalkozom, figyelembe véve, hogy a vázoltak a lehetséges problémák töredékét foglalják magukban.⁵³

AZ ELŐKÉSZÍTŐ SZAKASZ

A prekorrupciós szakaszban, még a legelemibb, kétszereplős korrupció (például egy közúti igazoltatás) esetén is a megfelelő partner (megfelelő autós és megfelelő rendőr kölcsönös) *kiválasztása* információigényes és kockázatos folyamat. Bár nyilvánvalóan tűnhet, de fontos megjegyezni, hogy a korrump tranzakciókat a felek tipikus módon *személyes találkozás útján kezdeményezik*. Ez azért is meghatározó, mert a szereplők kapcsolatában a „korrupcióra irányuló” kommunikáció értelmetlen, ha az egyik fél nem ismeri (vagy „nem akarja ismerni”) a másik fél által alkalmazott kódrendszert.⁵⁴ A korrupciós játékok *„alaposan kidolgozott szerepkészletet, sok találékonyságot, a feltételezett jelek felismerését és viszonzását, a helyzet alakításának képességét feltételez[ik]. A sikerhez kell a másik játékkészségének felderítése, a saját készség érzékeltetése, az árak ismerete, az alku-*

51 Kenőpénzért cserébe engedélyt lehet szerezni, szexuális szolgáltatásért bírságot lehet elengedni, zsarolással információkat lehet kicsikarni, politikai előnyökért cserébe gazdasági hatalmat lehet kiépitni stb.

52 Cartier-Bresson (1997: 470) a korrump hálózatok kapcsán *minimális közös célok*at említ.

53 A következő három szakasz kidolgozásában segítségemre volt Lambsdorff (2007) 6. fejezete is.

54 Ráadásul a kommunikáció (is) időben strukturált. *„Mint egy szociális háló. Rengeteg ismerősünk van, nekik szintén számos ismerősük. Van olyan idegsejt, amelyik csak pár tucat idegsejttel kommunikál, és van, amelyik tízezerrel. Megtehetem, hogy egy napig nem szólok senkihez, majd mondok egy-egy szót a családnak, a barátoknak és a kollégáknak. Mindenki megérti, mert tudják, mikor kell figyelni. Az agyunk neuronjai is így, időben strukturáltan kommunikálnak.”* Nusser Zoltán Széchenyi-díjas neurobiológus a 2013-as Bolyai-díj kitüntetéséért. Az idézet az alábbi interjúból származik: <http://hetivalasz.hu/itthon/agyban-nagy-64436/>

készség.” (Sik 2002: 144).⁵⁵ Az effajta puhatolózásra a szemtől szembeni találkozók a legalkalmasabbak, ahol a nem verbális közlések is nagy jelentőségűek (Warburton 2001). A sikertelen kiválasztás (nem megfelelő szűrés) súlyos következményekkel járhat, a *kontraszelekció* kudarcát pedig számos lehetőség előidézheti. A legegyszerűbb esetben a korrumpáló fél pusztán elutasításba ütközik, ám az is elfordulhat, hogy a kiszemelt partner valójában célzottan, a lebuktatás szándékával kezd kooperálni, mert *agent provocateur* szerepének lényege, hogy kiprovokálja a tiltott cselekvést.

Az előbbi problémára egy lehetséges megoldást jelent a közvetítő (*bróker*) alkalmazása, azonban a megfelelő közvetítő megtalálása éppúgy információ- és költségigényes feladat. A korrumpált tranzakció szereplői tehát mindenképpen számolni kényszerülnek *ex ante* tranzakciós költségekkel – amelyek magasabbak a tisztességes megállapodások költségeinél –, mert úgy a rejtettség biztosítása, mint a brókeri szolgáltatás többletkiadást igényel. Ugyancsak a szerződéskötéssel összefüggésben merülhet fel az *alku költsége*, ami kényes pontja az ügyletnek. A túlságosan alacsony ellenérték visszatetszést szülhet, és elállásra vagy akár leleplezésre is sarkallhatja a korrumpált felet, míg a túlságosan magas fizetség „elviheti a tranzakció hasznát”. Az árismeret mellett szükség van a *kenőpénz legalizálására* is – arra, hogy ne tűnjön annak, ami. Ez tranzakciónként eltérő lehet: kis összegek eltünttetése általában nem jelent gondot, sőt gyakran az is megoldásként mutatkozik, hogy nem pénzért jár az előny, hanem más anyagi vagy absztrakt javakért. Nagy volumenű cserék azonban intézményes alapokat is igényelhetnek (például fantom- vagy stróman cégeket, rejtett bankszámlákat stb.), amelyek ugyancsak tranzakciós költségnövelő hatásúak. Végül a felek közt *számítási bizonytalanság* is felmerülhet arra vonatkozóan, hogy a másik képes lesz-e teljesíteni a szerződéses kötelezettségeit (milyen a problémamegoldó képessége, van-e gyakorlata, hogyan reagál a veszélyre stb.), illetve ehhez a szakaszhoz kapcsolódóan merülhet fel (elsősorban) a *szerződéses bizalom* kérdése is.

A TRANZAKCIÓS SZAKASZ

E szakasz középpontjában a korrumpált tranzakció áll. Ezzel összefüggésben először is kiemelem, hogy az efféle ügyletek elsődleges, manifeszt költségnövelő jellege abban érhető tetten, hogy tipikus módon, valamilyen formában *megjelenik a kenőpénz*.⁵⁶ Ez még akkor is megemeli a tranzakciós költségeket, ha végső soron az ügylet mérlege a felek számára pozitív, mert egy ugyanilyen paraméterekkel jellemezhető, ámde szabálykövető csere esetén ilyen kiadás nem merül fel.⁵⁷ A cseréhez fűződően itt jelenik meg az a fajta *magatartási bizonytalanság*, hogy a felek teljesítik-e, s ha igen, milyen mértékben teljesítik a szerződésben vállaltakat. Az *opportunizmus* itt is számos formát ölthet – a hibás teljesítéstől kezdve a határidők be nem tartásán át a váratlan áremelésig bezárólag (ismét megmutatkozik a szűrés jelentősége) –, azonban az ellene való védekezés is többféle módozatú lehet.

⁵⁵ Mindezt egyfajta *alternatív ökonomiai nyelvjátéknak* is tekinthetjük (vö. Kuczi 1990: 915–917), amely David Brooks (2013) kifejezésével élve igényli a felektől az „elmébe látás” képességét is.

⁵⁶ A kenőpénz nem feltétlenül ölt készpénz jellegét, bár mellette szól annak konvertibilitása. Ahogy említettem, az előny sokféle formában biztosítható, jellegének meghatározása alku tárgyát képezi.

⁵⁷ Ezt a többletet pedig a profit érdekében érvényesíteni kell (például áremelés vagy minőségrontás formájában). A kenőpénz kifizetése ugyanakkor nem feltétlenül az előny biztosításával egy időben történik, ám az előzetes és utólagos fizetések is kockázatosak lehetnek.

Jogi kikényszeríthetőség hiányában a szereplők kérhetnek *biztosítékot* egymástól (mondjuk a kenőpénz egy bizonyos hányadát), amit annak érdekében alkalmaznak, hogy teljesítésre kényszerítsék a partnert. Nemteljesítés esetén a biztosíték zálogként működik, a becsapott fél kisajátítja azt. Ez azonban kényes eszköz, mert bizalmatlanság látszatát keltheti, és akár meg is hiúsíthatja a tranzakciót. Éppen ezért hasznos, ha további biztosítékok is rendelkezésre állnak. Ezek egyike a *jó hírnév*, aminek jelentőségére és bizalomgeneráló szerepére már George Akerlof (1970) híres cikke is felhívta a figyelmet.⁵⁸ Korrupció esetén természetesen ez nem kaphat nyilvánosságot, azonban az érdekeltekhez el kell juttatni az információt. A *közvetítők* szerepe ebben is központi jelentőségű akkor, ha saját személyük válik biztosítékká. Emellett a *tranzakciók ismétlődése* is csökkenti a tranzakciós költségeket, illetve megoldást jelenthet, ha a profit érdekében a felek *közös vállalkozást* alapítanak, ami integrálja az érdekeiket. Végül, ahogy azt a patriarchális korrupcióval foglalkozó alfejezetben leírtam, az előzetesen meglévő, személyes kapcsolatokba ágyazott korrupciós szerveződések olyan erős bizalmi háttérrel rendelkezhetnek, ami sok esetben szükségtelenné teheti a további biztosítékok alkalmazását.

A szerződéses bizalom mellett jellegadó a *hozzáértésbe vetett bizalom* kérdése is. Míg az előkészítő szakaszban felmerülhet, hogy „*bizalmatlan aktorok hezitálva kezdeményeznek interakciót, és így fontos lehetőségekről maradhatnak le*” (Czakó 2011: 244), a korrupciós szakaszban a bizalmatlanság oda vezethet, hogy „*a cselekvő óvatosan teszi meg lépéseit és folyamatosan ellenőrzi saját és a másik cselekedeteit. Bizalmatlanság esetén az innováció helyett a szereplők gyakran a bevált rutinokhoz ragaszkodnak, s így a cselekvésük szabadságát korlátozzák és a kiugró sikerektől eleve elzárkóznak. A bizalmatlan szereplő viselkedése a másik félben is bizalmatlanságot szülhet, erősen korlátozva így a kapcsolat gyümölcsözőségét.*” (Czakó 2011: 244). Egy bizalomteljes kapcsolatban tehát például a megfigyelés és az ellenőrzés költségei is csökkennek, és megnyílnak az innovatív szellemű cselekvések lehetőségei – azaz növekednek a kölcsönösen elérhető előnyök. Lényegében, írja Warburton (2001), a bizalom a racionális válasz a cselekvőkre nehezedő növekvő társadalmi komplexitásra: létrejöttével nagymértékben csökkenthető a döntési folyamatban a kalkuláció komplexitása. Korrupció esetén ez különös jelentőségű, mert a szereplőknek nincs lehetősége arra, hogy ezt jogi vagy normatív helyettesítő eszközökkel csökkentsék, így, ha létrejön, a tranzakció kikényszeríti a felek közti bizalmat, amit folyamat esetén fenn is kell tartani, újra kell termelni. A kapcsolat személyessége emiatt is hangsúlyos: minősége és elmélyültsége alapvetően befolyásolja a korrupció folyamatát.

A LEZÁRÓ SZAKASZ

Végül a posztkorrupciós szakaszban a már megkötött megállapodások és lezajlott tranzakciók kapcsán az *ex post tranzakciós költségek* kerülnek előtérbe, amelyek a szerződések tökéletlenségéből, a parametrikus, illetve magatartási bizonytalanságból eredhetnek. Miként tisztességes szerződéskötők közt is felmerülhet, hogy a körülmények oly módon alakulnak, ahogy arra a szerződéskötés idején nem számítottak, korrupciós szereplők közt is szükség lehet a *szerződés módosítására*. Kényes kérdés ez, mert előfordulhat, hogy már az eredeti megállapodás is csak nagyon „kicentizett módon” teljesíthető, a módosuló igények szerinti teljesítés azonban biztos bukást hozna. A felek közt e tekintetben is aszimmetrikus az informáltság: egy állami hivatalnok jó esetben fel

⁵⁸ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *hitelesség befektetési formának is tekinthető*. Másképpen: ha a szereplők kizárólag opportunisták módon viselkednének, a *közlegelők időbeli tragédiája* következne be.

tudja mérni, hogy milyen határok közt mozoghat biztonságosan, azonban a vesztegető fél, aki nem ismeri az adott bürokratikus lehetőségeket, úgy vélheti, a hivatalnok célja csupán több kenőpénz kicsalása. Természetesen ez utóbbi is előfordulhat, ám nem feltétlenül opportunizmus húzódik meg minden ilyen eset mögött. A felek közti *magatartási bizonytalanság* komplexitásához jelentősen hozzájárul, hogy a hiányos informáltság következtében azt sem tudják biztosan eldönteni, hogy mely esetben van szó tényleges, a szerződés teljesítésével összefüggő operatív nehézségről, és mely esetben a másik egyéni haszonleséséről.

A *magatartási bizonytalanság* abban a kérdésben is felmerülhet, hogy vajon a partner milyen mértékben teljesítette a vállalt feladatot. Az ezzel kapcsolatos aggályokat nem csupán a másik lehetséges opportunizmusától való félelem, hanem az is táplálhatja, hogy például bekövetkezik-e olyan vezetői/szervezeti változás, ami „rendhagyó” ellenőrzést rendel el, vagy épp nem történik-e olyan feladatkör-átcsoportosítás, ami mások előtt is napvilágra hozhatja a korrupciót? A problémát az jelenti, hogy a korrupt megállapodásoknál az ehhez hasonló személyi vagy szervezeti változások esetén a helyettesítés többnyire nem lehetséges, „jogorvoslati lehetőség” pedig nincs. Amennyiben tehát a teljesítés problémássá válik (vagy akár elmarad), az egyéni érdekek érvényesítése, ha egyáltalán lehetséges, mindenképp költségesebb, mint tisztességes megállapodások esetén.

A kockázatok mértékét csökkenti, ha a felek közt *goodwill bízalom* alakul ki. Ennek feltétele, hogy a résztvevők közös törekvése legyen, hogy az együttműködés során fair módon viselkedjenek egymással. Ha ez létrejön, akkor akár a komolyabb nehézségek is áthidalhatóvá válnak, és a tranzakciók lezárását követő posztkorrupciós opportunizmus veszélye is minimalizálódhat. Ezzel szemben bizalom hiányában a túl magas költségek, a kenőpénz kérdése vagy egyéb, akár kisebb dilemmák is dezertáláshoz vezethetnek, ami – a bizalomszűke miatt – akár racionális *adaptációs stratégiának* is bizonyulhat.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányom két egymással összekapcsolódó kérdéskört járt körbe. Egyfelől egy új korrupciós tipológia körvonalait vázoltam fel, melynek nívója, hogy a klasszifikáció központi tényezője a korrupció szereplői közt fennálló kapcsolatok előzetes megléte vagy hiánya. Azokat az eseteket, amikor a szereplők alkalmilag találkoznak, egymás számára ismeretlenként vállalják a kockázatot, bürokratikus korrupciónak, míg azokat az ettől lényegileg eltérő helyzeteket, amikor a felek közt előzetesen meglévő, történettel bíró személyes kapcsolatok vannak, ami miatt várhatóan kisebb a cselekmény kockázati értéke, nagyobb az ismétlődés valószínűsége, és akár a mechanizmus kiterjesztésének lehetősége is felmerül, patriarchális korrupciónak neveztem. Tipológiám elméleti relevanciája, hogy az emberi kapcsolatokat és azok történetének meghatározó szerepét állítja a középpontba, míg az empirikus kutatásban e megközelítés előnye, hogy a patriarchális korrupció alkalmazása hidat képez a szociológia és a jog fogalmi eszköztára között, mert harmóniában áll a bünszövetség (és bünszervezet), illetve az üzletszerűség terminusával.

Ezt követően a kialakulás és működés egyes jellemzőit és funkcióit összegző szakaszban rámutattam, hogy a korrupció olyan alternatív mobilitási folyosót kínál, ami enyhíti azt a hatalomhiányos állapotot, amelyben a szereplők gátoltak presztízsük, gazdasági hasznuk vagy hatalmuk növelésében – azaz a (hatalom)szerzés érdekében alkalmazott adaptációs stratégiának is tekinthető. Mindehhez a bürokrácia megfelelő keretet kínál,

mert az uralmi viszonyokat társulássá alakítja, valamint rendszerspecifikus jellemzői lehetővé teszik, hogy a bürokrácia szervezetrendszere a járadékszerzés alapjává váljon, és így elősegítse a korrupció létrejöttét.

A tanulmány második felében egy jellegzetesen patriarchális korrupciós keretek közt kialakuló speciális alessettel foglalkoztam. Az ezzel összefüggésben megjelenő elgondolások, amelyek klasszikus és modern szerzők munkáira támaszkodnak, úgy kapcsolódnak az első, weberiánus részhez, hogy elméleti és fogalmi háttérrel kínálnak azon, jellemzően patriarchális korrupciós esetek számára, amelyeknél felvethető, hogy vállalkozás-szerűen működnek. A schumpeteri vállalkozás fogalmait innovatívan felhasználva érveltem amellett, hogy a korrupció olyan intézmény, melynek szereplői egyes esetekben újszerű kombinációk megvalósítása révén teremtenek új keresletet, s ezek destruktív vállalkozásként értelmezhetőek. Ehhez szervesen kapcsolódva egy új folyamatszemplélet-módot is vázoltam, amely a szakaszok kulcselemeinek, az ügyletek kevésbé reflektált momentumainak előtérbe helyezésével segíti elő a megismerést. Mindezek kapcsán új kifejezéseket is alkottam, bevezettem az innovatív tértalálás, a korrupciós lyuk és a destruktív innováció fogalmát. Munkámban a beágyazottság fogalma új értelmet is nyert, mert az elemzés rávilágít: a korrupció szereplői legális ügyletekbe ágyazottan képesek tevékenységüket folytatni.

HIVATKOZÁSOK

- Akerlof, G. A. (1970) The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 3: 488–500. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1879431>
- Andvig, J. C. – Fjeldstad, O.-H. (2001) Corruption. A Review of Contemporary Research. *Chr. Michelsen Institute, Report R 2001: 7*. Elérhető: <http://www.cmi.no/publications/2001/rep/r2001-7.pdf> [Letöltve: 2009-04-14].
- Banfield, E. C. (1975): Corruption as a Feature of Governmental Organization. *Journal of Law and Economics*, 3: 587–605. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4613-2481-2_8
- Barabási A.-L. (2010) *Villanások. A jövő kiszámítható*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Baumol, W. J. (1994) A vállalkozás produktív, improduktív és destruktív formái. *Replika*, 15–16: 13–35.
- Brooks, D. (2013) *A társas lény. A sikeres élet rejtett dimenziói*. Budapest: Libri Kiadó.
- Burt, R. S. (2005): *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. New York: Oxford University Press.
- Caiden, G. E. – Caiden, N. J. (1977) Administrative Corruption. *Public Administration Review*, 3: 301–309. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/974828>.
- Cartier-Bresson, J. (1997) Corruption Networks, Transaction Security and Illegal Social Exchange. *Political Studies*, 3: 463–476. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9248.00091>.
- Csányi V. (2003) *Az emberi természet. Humánológia*. Budapest: Vince Kiadó.
- Czakó Á. (2011) *Szervezetek, szerveződések a társadalomban. Szervezetpszichológiai jegyzetek*. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Elérhető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_01_Czako_Agnes_Szervezetek_szervezodesek_a_tarsadalomban-Szervezetpszichologiai_jegyzetek/index.html [Letöltve: 2013-04-02].
- della Porta, D. – Vannucci, A. (1999) *Corrupt Exchanges. Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*. New York: Aldine de Gruyter.
- Elster, J. (2001) *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gambetta, D. (1993) *The Sicilian Mafia. The Business of Private Protection*. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Granovetter, M. (2007): The Social Construction of Corruption. In Nee, Victor – Swedberg, Richard (eds.) *On Capitalism*. Stanford, Stanford University Press.
- Hámori B. (2003) *Érzelemgazdaságtan*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Heidenheimer, A. J. (2004) A korrupcióhoz való viszony a közösségek egyes típusaiban. In Gulyás Gyula (szerk.) *Politikai korrupció*. Budapest, Aula Kiadó.
- Jávor I. – Rozgonyi T. (2005) *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest: KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.
- Kuczi T. (1990) Tradicionális, racionális és innovatív vállalkozó. *Közgazdasági Szemle*, 7-8: 913–919.
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Lakatos L. (1996) *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Lambsdorff, J. G. (2007) *The Institutional Economics of Corruption and Reform. Theory, Evidence and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magyar B. (szerk.) (2013) *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Médard, J.-F. (1981) Political Clientelism in France: The Center-Periphery Nexus Reexamined. In Eisenstadt, S. N. – Lemarchand, R. (eds.) *Political Clientelism, Patronage and Development*. Beverly Hills – London: Sage Publications.
- Médard, J.-F. (2008) Corruption in the Neo-Patrimonial States of Sub-Saharan Africa. In Heidenheimer, A. J. – Johnston, M. (eds.) *Political Corruption*. New Brunswick–London, Transaction Publishers.
- Moksony F. (2002) Fogalomalkotás és tudományos felfedezés. Gondolatok Paul Lazarsfeld módszertani filozófiájáról. *Szociológiai Szemle*, 1: 149–162.
- North, D. C. (2010) *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Olson, M. (1997) *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pokol B. (2005) *Jogelmélet. Társadalomtudományi trilógia II*. Budapest: Századvég Kiadó.

- Polányi K. (1976) A gazdaság mint intézményesített folyamat. In Polányi K. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Polányi K. (2005) A gazdaság mint intézményesített folyamat. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó.
- Ridley, M. (2011) *Az erény eredete. Az emberi ösztönök és a társadalmi együttműködés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rose-Ackerman, S. (1999): *Corruption and Government. Causes, consequences, and reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sajó A. (1998) A jogállam és az ő megrontása. A tisztességtelen kormányzás szociológiájához. *Beszélő*, 7–8: 38–50.
- Schumpeter, J. A. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sik E. (1988) *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Sik E. (1994) Traktátus. A vállalkozó társadalmi szerepének demisztifikálásáról. *Replika*, 15–16: 7–12.
- Sik E. (2002) Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 131–145.
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga Sz. – Cserpes T. (2011) A korrupció típusai és médiareprezentációja Magyarországon (2001–2009). *Belügyi Szemle*, 11: 53–74.
- Van Klaveren, J. (2008) Corruption as a Historical Phenomenon. In Heidenheimer, A. J. – Johnston, M. (eds.) *Political Corruption*. New Brunswick–London: Transaction Publishers.
- Warburton, J. (2001) Corruption as a social process: from dyads to networks. In Larmour, P. – Wolanin, N. (eds.) *Corruption and Anti-Corruption*. Canberra: Asia Pacific Press.
- Ward, P. M. (1989) Introduction. In Ward, P. M. (ed.) *Corruption, Development and Inequality: Soft Touch or Hard Graft?* London: Routledge.
- Weber, M. (1979) *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (1992) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (1996) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (2005) A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In Bertalan L. (vál. és lekt.) – Csontos L. (ford.) – Szántó Z. (kötetbe rend.) *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Weber, M. (2009) *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest: Helikon Kiadó.

GYŐRI ÁGNES – CZAKÓ ÁGNES¹

A KÖZÉPFOKÚ SZAKMAI TOVÁBBTANULÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A szakma- és iskolaválasztás társadalmi különbségei a Dél-Alföldön

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.97

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban azzal foglalkozunk, hogy azok a diákok, akik az általános iskola után a szakmai képzést választják, milyen szempontokat mérlegelnek, láthatók-e a kényszerpályák, befolyásolja-e a döntést a családi háttér, a tanárok tanácsa vagy más társadalmi tényező. Kutatási kérdéseinket két szakterületen vizsgáltuk: gazdasági szolgáltatás és agrárképzési területen, a kérdőíves felmérésre 2015 tavaszán került sor 19 szakképző iskolában a Dél-Alföldön. A válaszadók szakterület, iskolatípus és évfolyam szerint tükrözik az alapsokaság összetételét. Az eredményeink szerint nincs lényeges eltérés a szakközép- és szakiskolások szakmaválasztási preferencia-szempontjai között: mindkét csoportban a magas kereseti és kedvező munkaerő-piaci elhelyezkedési lehetőségeknek van elsődleges szerepe, és meghatározó a szakma jó híre is, ugyanakkor feltűnően alacsony az általános iskolai tanárok szakmaválasztásra gyakorolt hatása. A befolyásoló körülmények többváltozós – és többbrétű összefüggéseket feltáró – elemzése igazolta, hogy a középfokon szakmát választók családi háttere meghatározó: a kevésbé privilegizált társadalmi helyzetű diákokat az iskola könnyebb megközelíthetősége, valamint a feltételezett jó kereseti és elhelyezkedési lehetőség motiválja. Az elemzés ennél részletesebb összefüggéseket is feltár.²

Kulcsszavak: szakmaválasztás és szakképzés, szakmaválasztás és hátrányos helyzet

---

1 Győri Ágnes, PhD, tudományos munkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Czakó Ágnes, CSc., egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet.

2 A tanulmány a TÁMOP 4.1.2. B.2-13/1-2013-0012 projekt támogatásával jött létre. A szerzők ezúton mondanak köszönetet a felmérésbe bevont iskolák vezetőinek és szaktanárainak, hogy vállalták a vizsgálatban való részvételt. Köszönjük még kollégáink, Baumgartner László, Badakné Kerti Katalin, Bodnár Éva, Daruka Magdolna, Kovács Zoltán, Sass Judit szakmai segítségét és a BCE Szociológia MA képzésben 2016-ban végzett hallgatók kérdezői munkáját.

FACTORS FOR CHOOSING VOCATIONAL SECONDARY SCHOOL

Social differences in choices of profession and school in the southern great plain region

ABSTRACT

In our study we focus on students who choose vocational training after elementary school: what aspects are considered, whether constraints are visible, and whether the decision is influenced by the family background, the guidance of teachers or other social factors. Our research questions were examined in two fields of vocational education, namely agriculture and economic services. A questionnaire was conducted in 19 vocational education schools with 600 students in the Southern Great Plain Region in the spring of 2015. Respondents reflect the composition of the population by the field of study (agriculture, economics services), type of vocational school (vocational secondary schools providing/not providing baccalaureates) and year groups. According to our results, there is no significant difference between the preference criteria of students who are studying at the different types of vocational school: both groups hope for high earning potential and favourable labour market opportunities, and the good reputation of the profession is decisive as well. By contrast, the impact of primary school teachers on the choice of profession is remarkably low. The multivariate analysis of multifaceted contexts of influencing factors has shown that the family background of those who choose the vocational school is decisive: the less privileged students are more motivated by the easier (travel) access of the school and the assumed good earning and employment opportunities. The analysis also reveals more detailed relationships and correlations.

Keywords: career choice and vocational training, career choice and disadvantage

A KÖZÉPFOKÚ SZAKMAI TOVÁBBTANULÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A szakma- és iskolaválasztás társadalmi különbségei a Dél-Alföldön

BEVEZETÉS

Míg a rendszerváltás előtt a középfokú tanulás útjai átláthatóak voltak, hiszen tiszta profilú intézmények jellemezték a középszintű oktatást, és a pályaválasztásra az egységesen nyolcosztályos általános iskola után kerülhetett sor, addig a kilencvenes évekre elmosódtak az oktatási szintek és képzési típusok egyértelmű határai. Napjainkban egy középiskolát több ponton is el lehet kezdeni, ráadásul egyre többféle programra lehet belépni egy-egy iskolán belül. Egy nagyon színes szerkezet jött létre, ami felszínre hozta az iskolarendszer rétegzettségét (Lannert 2003a). Az egyes képzések közötti minőségi különbségek pedig sokkal láthatóbbak is lettek a korábbiakhoz képest (Halász–Lannert 2003).

A közoktatási rendszer szerkezetének és a rendszeren belüli továbbhaladás lehetséges útjainak átalakulása a rendszerváltás után kezdődött el, s ezeket a változásokat a kutatók elsősorban a középiskolai oktatás expanziójának tulajdonítják (Lannert 1999, Mártonfi 2003, Velkey 2011). A középiskolás tanulók létszámának gyors növekedése a nyolcvanas évek második felében kezdődött el, de tudatos oktatáspolitikai váltás nélkül (Mártonfi 2003). A középfokú oktatást érintő változások természetesen szorosan összefüggnek a gazdasági szerkezetváltással, az ipari termelés leépülésével, melynek következtében főként a szakmunkás, illetve alacsonyabb iskolai végzettségűek kerültek nehéz helyzetbe. A gazdasági struktúraváltással jelentkező technológiai fejlődés új igényeket támasztott a szakképzés funkciójával és tartalmával szemben, és a kétkezi rutinmunkát felváltották a kommunikációs képességeket, a számítógéphasználatot, valamint az idegen nyelvi ismeretet igénylő munkakörök (Koszó et al. 2007). Míg a szakképzés legfontosabb feladata a szocializmus időszakában az volt, hogy a nagyüzemek számára biztosítson egyszerű betanított munkára alkalmas munkaerőt, az új ipari vállalatok modernebb technikája már nem bizonyult kompatibilisnek a korábbi rendszerben gyakorlatot szerzett alkalmazottak tudásával, képességével, így jelentős részük kiszorult a munkaerőpiacról (Kézdi–Köllő–Varga 2008). A rendszerváltással ugyanis megszűnt a munkahelyek stabilitása, és megváltoztak a követelmények a munkaerő kompetenciáival kapcsolatban: leértékelődtek a gyorsan elavuló specifikus készségek, és felértékelődtek az általános készségek (Kézdi 2008, Kézdi–Köllő–Varga 2008). Egyre inkább előtérbe került a megújítható tudás iránti igény, a munkavállalók tanulásra, átképzésre való alkalmassága (Kézdi 2008, Liskó 2008).

A gazdasági változásokkal párhuzamosan zajló oktatási expanzió következtében nagymértékben lecsökkent a szakmunkásképzésbe beiskolázott tanulók létszáma és aránya, valamint megváltozott a szakképzés tartalma és a szakképzésben részt vevő tanulók összetétele is. Oktatásstatisztikák és empirikus vizsgálatok sora támasztja alá, hogy a szakképzésbe – különösen a szakiskolai képzésbe – főként a gyengébben teljesítő tanulók és a hátrányos, vagy halmozottan hátrányos helyzetű családok gyerekei kerülnek be (Bánkúti–Horváth–Lukács 2004, Csapó 2008, Kertesi–Varga 2005, Kézdi–Köllő–Varga 2008, Liskó 1997, 2008).

Emellett az is komoly nehézséget jelent, hogy a szakképzésben tanulók a kompetenciamérések eredményei alapján jelentős lemaradással küzdenek mind az olvasás-szövegértés, mind a matematikai készségek tekintetében.³ Kézdi és munkatársai (2008) szerint a szakképzés legsúlyosabb válságtünete, hogy a szakiskola nem ruhazza fel diákjait a legalapvetőbb jártasságokkal, gyakorlatban hasznosítható írási, olvasási és számolási alapkészségekkel (pontosabban: újratermeli az alapfokú oktatásban már jelentkező hátrányokat). A kutatások szerint a középfokú szakképzésből szakmai képesítés megszerzése nélkül elsősorban a szakiskolákból morzsolódnak le a diákok (Fehérvári 2009, Kertesi 2010, Liskó 2003, 2008), és hogy ebből a szempontból leginkább a hátrányos helyzetű tanulók veszélyeztetettek. Az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyermekeinek, azoknak a tanulóknak, akiknek mindkét vagy legalább egyik szülőjük inaktív, és a roma tanulóknak az átlagnál is sokkal nagyobb az esélyük arra, hogy kimaradjanak az iskolából (Kertesi 2010, Liskó 2003).

A fent vázolt problémák következtében napjainkra nagyon alacsonnyá vált a szakiskolai képzés presztízse, s a szakképzés egyre kevésbé vonzó azok számára, akik jobb tanulmányi eredményeik mellett is szívesen tanulnának szakmát (Lannert 2004, Kertesi–Varga 2005).

Mindezek mentén tanulmányunk arra keresi a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják ma Magyarországon a szakképzésbe jelentkezők szakmaválasztási preferencia-szempontjait, és hogy összefüggnek-e a szakmaválasztás körülményei a diákok kevésbé privilegizált társadalmi helyzetével. A szakképzési rendszerben sűrűsödő problémákra fókuszáló oktatásszociológiai kutatások rengetegéből hiányoznak a szakképzettek szakmaválasztási döntéseit alakító tényezők feltárására irányuló empirikus vizsgálatok, pedig fontos lenne megismerni a szakmaválasztást meghatározó körülményeket, különösen az előnytelen családi helyzetű tanulók körében.

ELMÉLETEK ÉS KORÁBBI EMPIRIKUS KUTATÁSOK

A szociológiai szakirodalom az iskola- és szakmaválasztást nyilvánvalóan a társadalmi szerkezet és mobilitás kérdéskörébe ágyazottan tárgyalja. Az általunk ismertetett, szűken vett oktatásszociológiai munkák is végső soron ebben a kontextusban értékelik az iskolaválasztást: növeli-e az intergenerációs mobilitás esélyét az egyik vagy másik képzésben való továbbtanulás, szelektál-e maga az iskolarendszer vagy van-e iskolán belüli szelekció, hogyan működik ez a mechanizmus a különféle közoktatási átmenetek és a felsőoktatásba való átmenet eseteiben. Az iparosodás az iskolai expanzióval együtt jár: Treiman (1970) *iparosodási hipotézise* szerint az iparosodott társadalmakban csökken a szülők státuszának iskolai végzettségre gyakorolt hatása, ám az iskolai végzettségnek egyre növekvő hatása van a foglalkozási státusz elérésében. Ez azt jelenti, hogy a társadalmak egyre nyitottabbá, inkább meritokratikussá válnak.

A *kulturális reprodukció* elmélete szerint az iskolázottságot a szülők társadalmi státusza befolyásolja, mert közvetlenül hat a gyermek iskolai teljesítményére, és ezt a hatást az iskola saját értékelése felerősíti (Collins 1971, Bourdieu 1973). Szinte minden szociológiai tankönyvben – így Giddens (1995) tankönyvében is –

³ Az országos közoktatási kompetenciamérés eredményei elérhetők az Oktatási Hivatal honlapján (http://www.oktatas.hu/sajtoszoba/sajtoanyagok/orszagos_kompmeres_eredmenyek2015)

részletesen szerepel Bernstein⁴, Bourdieu⁵ és Willis⁶ az oktatás és a kulturális újratermelés mechanizmusai elméleteinek ismertetése. Érdekes azonban, hogy az oktatási expanzió ellenére nem csökken a kulturális reprodukció hatása.

Az *életpálya-hipotézis* szerint a tanulói választási preferenciákat elsősorban a szülők elképzelései és családi háttérük (gazdasági, kulturális erőforrásaik) határozza meg, ugyanakkor ezek befolyásoló szerepe az iskolai szintek változásával csökken, és minél idősebb egy gyerek, annál kevésbé hat a származás (Alwin–Thornton 1984, Shavit–Blossfeld 1993). Eszerint míg a középfokú oktatásba való belépéskor a tanulók döntéseit nagymértékben a szülői család alakítja, addig a felsőfokú továbbtanulási terveikről már sokkal nagyobb mértékben saját maguk döntenek.

A *szelekciós hipotézis* abból indul ki, hogy az alacsony társadalmi státuszú szülők gyerekei komolyabb szelekciós követelményekkel találkoznak az alsó iskolai szinteken, mint az előnyösebb családi háttérű társaik (Mare 1981). Ennek következtében minél feljebb haladunk az iskolarendszerben, annál inkább szelektált csoportokkal találkozunk, akik esetében a származás hatását nehezebb feltárni.

A szakirodalomban sokat hivatkozott *racionális választások hipotézise* alapján a családok racionálisan mérlegelik költségeiket, amikor a gyermek továbbtanulásáról döntenek (Boudon 1981, Goldthorpe 1996, Breen–Goldthorpe 1997, Cameron–Heckman 1998). Az első ilyen vizsgálatok (Boudon 1974) szerint az iskola-választás során a családi háttér elsődleges és másodlagos hatásai érvényesülnek (Sági 2009). Elsődleges hatásként átörökítődik a szülői (családi) kulturális tőke, másodlagos hatásként pedig az érvényesül, hogy a szülő és a gyermek racionálisan kalkulál: amellet az iskola, szakma, továbbtanulás mellett döntenek, mely számításaik szerint a leginkább megtérül – természetesen nem csak anyagi értelemben. Az alacsonyabb státuszú szülők költségkalkulációja eltér a magasabb státuszúakétól, hiszen nekik költségesebb a magasabb státusz elérése, jobban számítanak a kényszerek, adottságok (iskola közelsége, a gyermek iskolai eredményei, és hogy a család milyen anyagi helyzetben van).

Összességében tehát a továbbtanulási elképzelések a képzés várható költségeinek (például tandíj, képzés ideje alatt elmaradt kereset stb.) és hozadékának (például a képzettséggel elérhető munkaerő-piaci, anyagi, kulturális státusz stb.) tükrében fogalmazódnak meg. Mindezeket összevetve az oktatási expanzió jelenségével, azt látjuk, hogy mégsem csökken az iskolázottság osztálymeghatározottsága. Egyetértünk Sági (2009) vélekedésével, mely szerint ezt a relatív kockázatoktól való félelem magyarázhatja. Goldthorpe (1996) gondolatmenete szerint ugyanis az iskolaválasztási döntés sem nem szakma, sem nem iskolázottsági szint választása, hanem egy adott társadalmi státusz, az osztályhelyzet integrációs stabilitásának megőrzését célzó lépés: legalább olyan társadalmi státuszt érjen el a gyermek, mint a szülő, kerülje el a lefelé mobilitást, a „lecsúszást”. Eszerint a magasabb státuszúak kalkulációjában több, az alacsonyabb státuszúakéban kevesebb kockázat van.

4 Univerzális vs. partikuláris nyelvi kódok használata (Bernstein 1975, hiv. Giddens 1995:416–417).

5 Az iskola és más társadalmi intézmények szerepe a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek újratermelődéésében (Bourdieu 1986, 1988, hiv. Giddens 1995:419).

6 (Willis 1977, hiv. Giddens 1995:419–421).

A továbbtanulás, esélyegyenlőtlenség és társadalmi háttér kapcsolatának vizsgálatát középpontba helyező hazai empirikus vizsgálatok is mind azt támasztják alá, hogy Magyarországon is nagyon jelentős a származás – ezen belül is elsősorban a szülők iskolai végzettsége és az általuk közvetített kultúra – hatása az elért iskolai végzettségre (a teljesség igénye nélkül: Andorka–Simkus 1983, Bukodi 1995, 1998, 1999, Csákó–Liskó 1978, Csákó et al. 1998, Ferge 1980, Gázsó 1971, Róbert 1991, 2000, 2003, Szelényi–Aschaffenburg 1993).

A hetvenes és nyolcvanas évekből származó adatok alapján készült magyarországi elemzések a származás szerepének időbeli változásait vizsgálva arra hívták fel a figyelmet, hogy az apa társadalmi státuszának hatása – a hatvanas évekhez képest – gyengült az alacsonyabb iskolai szinteken, de a középfokról a felsőfokra való belépéskor a hatása állandósult (Andorka–Simkus 1983, Bukodi 1995). Bukodi (1998), valamint Csákó és munkatársai (1998) későbbi vizsgálatai már azt mutatták, hogy a családi háttér meghatározó szerepe a felsőfokú továbbtanulás szintjén is csökkent és a származás legerősebben az általános iskolából a középiskolába való átmenet esetében érzékelteti hatását. Mindezek alapján a felsőoktatásba már egy erősen válogatott tanulói csoport kerül.

A továbbtanulási döntések mögött a család racionális viselkedése – költség-haszon mérlegelése – a hazai adatok alapján is kimutatható (Bukodi 2000, Lannert 1998, Róbert 2000). Róbert (1998, 2000) kutatási eredményei szerint ezt a kalkulációt elsősorban a család kulturális háttere határozza meg. A szerző a továbbtanulási döntésekben, illetve az elért iskolai végzettségben a család anyagi erőforrásai mellett a kulturális erőforrások szerepét is tesztelte,⁷ s azt találta, hogy arra a szülők anyagi helyzeténél sokkal erősebb hatást gyakorol a család kulturális fogyasztása. Azt is feltárta, hogy a családi háttér nemcsak a továbbtanulási szándéokra van hatással, hanem nagymértékben meghatározza a „piacképes”⁸ intézménybe, illetve szakra történő jelentkezést is (Róbert 2000:86). Az általa elemzett, 1998-as adatfelvétel alapján a „piacképes” felsőoktatási intézményekben jelentkezők között felülreprezentáltak voltak a legkedvezőbb anyagi helyzetű, gimnáziumban érettségiző, budapesti lakóhelyű és legjobb tanulmányi eredményű tanulók.

A magyar diákok továbbtanulásával foglalkozó szakirodalomban sokan tanulmányozták a középszintről a felsőoktatásba való bekerülést meghatározó tényezőket, de a középfokú továbbtanulási aspirációk feltárására – néhány kivételtől eltekintve (például Bukodi 2000, Lannert 2003b, 2004) – ez idáig kevés vizsgálat irányult. A hazai kutatások általában azt találták, hogy a származásnak a gimnázium választásában van a legerősebb hatása. A különböző típusú szülői erőforrások középfokú továbbtanulási döntésekben játszott szerepét vizsgálva Bukodi (2000) elemzési eredményei azt mutatták, hogy a család anyagi és kulturális hátterének jelentős, a szülők foglalkozási státuszától független hatása van a gyermek továbbtanulására.⁹ Minél kedvezőbb a tanuló családjának anyagi és kulturális háttere, annál valószínűbb az érettségivel záródó középiskola választása. Az

7 A család anyagi helyzetét az 1 főre jutó jövedelemmel, a tartós fogyasztási cikkek (színes televízió, videomagnó, számítógép) számával mérte, a kulturális aktivitást az otthoni könyvek számával, a tanuló saját könyveinek számával és a különórakon való részvétellel (pl. iskolán kívüli idegen nyelv tanulása) közelítette (Róbert 1998).

8 A szerző „piacképes” intézménynek tekintette az orvoseképzést, a gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi képzést, a jogi és államigazgatási képzést, valamint a vállalkozói, üzleti képzést nyújtó intézményeket (Róbert 2000).

9 A család anyagi viszonyait a tartós fogyasztási cikkek és vagyontárgyak (például gépkocsi, mélyhűtő, automata mosógép stb.) számával jellemezte, míg a család kulturális erőforrásait a következők mentén írta le: a diák 10–14 éves korában járt-e rendszeresen családjával színházba, múzeumba vagy operába; meghaladta-e a 200-at az otthoni könyvek száma; járt-e különórákra, illetve speciális kurzusokra (Bukodi 2000).

eredmények arra is felhívták a figyelmet, hogy a kétféle (anyagi és kulturális) tőkének önálló, egymástól független szerepe van a tanulók középiskolai továbbtanulási döntéseiben: míg az anyagi erőforrások elsősorban azt befolyásolják, hogy a tanuló az általános iskola után egyáltalán továbbtanul-e vagy sem, addig a kulturális tőke szerepe az iskolatípus választásában bizonyult meghatározónak. A kedvező kulturális családi háttérrel rendelkezők nagyobb valószínűséggel választanak felsőfokú tanulmányokra jogosító középiskolát.

Más kutatók a családi háttér hatásának vizsgálatát a középfokú továbbtanulási aspirációkra kiegészítették térségi, iskolai és osztályszintű jellemzők bevonásával (Lannert 2003b, 2004). Lannert (2003b, 2004) azt találta, hogy a városi általános iskolákban és a nagyobb méretű osztályokban tanulók hajlamosabbak általános iskola után a gimnáziumot választani tanulmányi eredményüktől függetlenül, míg a falusi, kisebb osztályokban tanuló gyerekek a szakmunkásképzőt. A szerző ennek hátterében azt feltételezi, hogy a nagyobb méretű iskolákban és osztályokban feltehetően nagyobb a verseny, jobban szóródnak az eredmények és az osztályzatok jobban tükrözhetik a teljesítményt. Az iskolák éppen azért nagyobb méretűek, mert a jó tanulói összetétel miatt sikeresek. Eredményei szerint nemcsak az osztályméret, hanem az osztályösszetétel is erőteljesen hat a továbbtanulási aspirációkra. Elemzései azt jelezték, hogy azok, aki nem tanulnak jól és édesanyjuk kevésbé iskolázott, egy alacsonyabb anyai iskolázottságú osztályban sokkal nagyobb arányban választják a szakmunkásképző iskolát, mint egy olyan osztályban, ahol a szülők többsége iskolázott.

Sági (2009) oksági elemzésében a racionális döntésemélet szerint multinomiális logit modellsorozatot szerkesztett: a gimnáziumi, illetve a szakközépiskolai továbbtanulás választását magyarázta (a szakmunkásképző megcélzásához képest). Megjegyzi, hogy a szakközépiskola népszerű képzési forma, az iskolai expanzió is ezt a formát érintette, a családi háttér szerepe kevésbé mutatható ki. A gimnáziumi továbbtanulás a szakmunkásképzőhöz képest az egyetemi végzettségű apák esetében 30-szor valószínűbb, mint a legfeljebb általános iskolát végzett apák esetében. A magas foglalkozási státusz ugyanígy hat. Ha a modellbe bevonta a gyerek tanulmányi eredményét, azt találta, hogy a magas státuszúak gimnáziumba küldik a gyerekeiket – függetlenül attól, hogy jó vagy rossz tanuló. A szülő és a gyerek aspirációi nem feltétlenül esnek egybe. Ezt az inkonzisztencia-mutatót is bevonva a magyarázó változók közé, az mutatkozott, hogy az iskolaválasztást lényegében a megcélzott szakma választása magyarázza és az apa foglalkozásának korábban észlelt erős hatása „áttételessé” vált. A kutatás végső állítása, hogy a magas státuszú szülők számára elfogadhatatlan a legmagasabbnál alacsonyabb iskolai végzettség, ezért ennek elkerülése érdekében hajlandók „fizetni”, az alacsonyabb státuszúak számára viszont több opció is elfogadható. A lecsúszás veszélye elkerülésének igénye olyan erős, hogy a kalkulációs algoritmusban „szinte minden más, racionálisan kalkulált tényezőt elnyom” (Sági 2009:19).

Jelen tanulmány is azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen szempontok alakítják a két szakképzési területhez tartozó szakmák és képzési formák (érettségit adó vagy nem adó iskolai képzés) választását, és hogy mindez hogyan függ össze a tanulók családi háttérével és más, a választást befolyásoló tényezőkkel.

Az elemzésünk logikája azonban más, mint a fenti vizsgálatoké: abból indultunk ki, hogy a már megtörtént döntés (iskola- és szakmaválasztás) a kérdés által előhívott szempontjai szerint csoportokba rendezhetők a vizsgált szakmacsoportokat választó dél-alföldi diákok. És a döntési szituációk szerint elrendezett eltérő csoportokban az egyes szocio-demográfiai mutatóknak más-más hatása lesz kimutatható. Természetesen ebben

az elemzésben is vizsgáljuk a családi kulturális és anyagi háttér választási döntésre gyakorolt hatását, ám igyekszünk ezt – a fenti vizsgálatoktól eltérően – a szakma- és iskolaválasztást befolyásoló tanulmányi adottságok, kényszerek és társadalmi hatások, követett minták és tanácsok, a szakmával kapcsolatos vágyak és elvárások, aspirációk szerint elkülönített diákcsoportokban külön-külön megjeleníteni.

A társadalmi mobilitás és a szakmai aspirációk tekintetében – a racionális cselekvésemélet szóhasználatát kölcsönözve – a döntések eltérő „kalkulációs algoritmusainak” (azaz döntési konstellációk) eredőit vizsgáljuk meg, majd megnézzük, hogy milyen szocio-demográfiai és/vagy egyéb változók hatnak szignifikánsan arra, hogy a tanuló az egyik vagy a másik kalkulációs algoritmus szerinti csoportba kerül (a referenciacsoport döntési konstellációjához képest).

A szakképzési rendszerbe való belépés körülményeinek megismerése különösen aktuális, mivel a szakképzésről szóló 2011. évi CLXXXVII. törvény módosítása következtében a szakmai képzés 2016 szeptemberétől megváltozott,¹⁰ új iskolatípusok jöttek létre. A módosításokat a tanári közösségek, a szülők, az oktatási szakemberek vitatják, várható hatásuk kiszámíthatatlan.

A következő részben ismertetjük a térség gazdaság-szociológiai jellemzőit, melyek alapján azt vélelmezzük, hogy az adott szakmák választása a régióban nem feltétlenül a társadalmi depriváció következménye: a térség a válság utáni fellendülést követően sem esett vissza, jellemzően és hagyományosan fejlett agrár- és élelmiszeripari térség, valamint a járműgyártás révén is megélénkült. A településszerkezet sajátosságai révén ugyan nehezebben elérhető az iskolák, viszont ezek felszereltsége – különösen a szakképző intézményeké – az országos átlagnál valamivel jobb. A kollégiumi elhelyezés, főleg a szakiskolai diákok körében, meglehetősen nagy arányt képvisel. Ez agrárszakképzési adottság.

A SZAKKÉPZÉSRE HATÓ NÉHÁNY TREND ÉS KÖRÜLMÉNY A DÉL-ALFÖLD RÉGIÓBAN

A KSH regionális fejlettség különbségeit 2012-ben vizsgáló kiadványából (KSH 2015) kiemeljük, hogy a Dél-Alföld kivételével nőtt a vidéki régiók hátránya a legmagasabb fejlettségi színvonalú Közép-Magyarországgal szemben egy lakosra jutó bruttó hazai termék alapján az egy évvel korábbihoz képest. Az elemzés megállapítja, hogy a gazdasági válságot követően 2010-ben és 2011-ben valamennyi régióban és a megyék döntő többségében bővült az ipari termelés volumene, 2012-ben azonban térségenként differenciáltan csökkenés következett be, kivéve Nyugat-Dunántúlon és Dél-Alföldön, ahol folytatódott a termelés bővülése.

A termelés területi megoszlása kissé módosult a gazdasági válságot követő években: Észak-Magyarország és különösen Dél-Alföld erősödött. „A termelési rangsort vezető Közép-Magyarország és a sorrendben második legnagyobb termelési potenciállal rendelkező Közép-Dunántúl részesedése évről évre csökkent, Nyugat-Dunántúlé, Észak-Magyarországé és Dél-Alföldé ugyanakkor erősödött. Dél-Alföld iparának kibocsátása 2013-ban meghaladta Észak-Alföldét, amely így a termelési rangsor utolsó előtti helyére került. Az ország legkevésbé iparosodott régiója továbbra is Dél-Dunántúl” (KSH 2015:28) – írja az összegzés. Kiemeljük még azt a tény is, hogy a Dél-Alföld ipari termelésében ugyan döntő hányadot képvisel az élelmiszeripar, ennek régió

¹⁰ Az oktatás szabályozására vonatkozó és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2016. évi LXXX. törvény 2016. június 23-án jelent meg a Magyar Közlönyben. A szakképzést érintő jelenlegi változások egységesen 2016. szeptember 1-jén léptek hatályba.

belüli részaránya mérséklődött a dinamikus bővülő járműgyártás hatására.

A mezőgazdaság terén 2013-ban a Dél-Alföld adja például a kertészeti termékek, az élő állatok és állati termékek, a mezőgazdasági szolgáltatások több mint negyedét, az összes mezőgazdasági kibocsátás negyedét, és itt a jön létre mezőgazdaság nettó vállalkozói jövedelmének majdnem egy harmada, 31,3% – a magyar mezőgazdasági terület mintegy ötödén (KSH 2015:26).

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a Dél-Alföld Régió erősödése a mezőgazdasági-élelmiszeripari és gazdasági-szolgáltató képzési szakterület fejlesztési perspektíváját tekintve inspiráló lehet. Ez demográfiai és településszerkezeti sajátosságokkal is összefügg. Az országban ez a legnagyobb területű, a harmadik legnépesebb, ugyanakkor a legtrikábban lakott régió (71,3 fő/km²). A településszerkezetre jellemző a kevés település, de a sok, tanyákkal körülvett mezőváros és az óriásfalvak szintén. A tanyákon élő lakosság aránya 2011-ben az ország összes külterületi lakosságának 38,9%-a, 3 százalékpontos csökkenést mutat a 2001-es népszámláláshoz viszonyítva. Az ország leghátrányosabb kistérségeinek hatoda ebben a régióban található, ugyanakkor – mint azt a Lechner Tudásközpont (TérPort) kiemeli – *„a régió belüli térszerkezet vázát nem a statisztikai kistérségek, hanem más rendezőelvek mentén kialakuló, viszonylag homogén településcsoportok képezik. Ilyenek a megyeszékhelyek, szomszédos városaik és szuburbanizálódó övezeteik együtteséből formálódó agglomerációk, melyek a régió legnagyobb kiterjedésű, összefüggő, dél-alföldi viszonylatban fejlett, erősebben urbanizálódó, dinamikus terei”*.¹¹

A (szak)középiskolai képzésre vonatkozó adatok (Függelék 4. táblázat) szerint a Dél-Alföld 14–15%-os arányban részesedik az összes országos szakközépiskolai, szakiskolai feladatellátási helyből és tanulói létszámából, a Közép-Dunántúl és az Észak-Alföld képvisel nagyobb arányt. Az összes kollégiumban lakó diák közül 17,7% dél-alföldi, a szakiskolás kollégisták még nagyobb arányt képviselnek (22,3%). Ez az arány a régiók között az első-második legnagyobb, ezt a településszerkezet magyarázza. Érthető, hogy a bejáró tanulók aránya a régiók közül itt a legkisebb. Az összes középiskolai főállású pedagógus 13,3%-a dolgozik a régióban, ami alacsony a többi régióhoz képest, ám a szakiskolai tanárok aránya a Dél-Alföldön a harmadik legnagyobb. Az ország összes hátrányos helyzetű tanulója közül nagyjából minden tizedik itt él, Észak-Alföldre és Észak-Magyarországhoz viszonyítva ez elég alacsonynak számít. Az iskolák internet- és számítógépes felszereltsége a régióban átlagos, a szakiskolák internetfelszereltsége pedig valamivel átlag feletti.

11 *„A fejlettség komplex mutatója alapján dél-alföldi viszonylatban igen fejlettnek minősített települések csoportja egyértelműen kijelöli a legnagyobb, valamint a tradicionális közép- és kisvárosok körét. Közéjük tartozik: Szeged, Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Baja, Kalocsa, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Szentes és Szarvas. A legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező lakosság többsége él ezekben a városokban él.”* (TérPort)

ADATOK ÉS VÁLTOZÓK

Adatok

Adataink a *Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése* c. TÁMOP kutatás keretén belül készült kérdőíves adatfelvételtől származnak, melyet a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében végeztek.¹² Az adatgyűjtésre 2015 tavaszán került sor. A kutatási program arra irányult, hogy minél részletesebben feltárja a gazdasági-szolgáltatási és agrár szakképzés területén tanuló diákok kompetenciáit és azok fejlesztésének lehetőségeit, azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson a tanárokat és tanárjelölteket képzők szakmai és pedagógiai-tanítási módszereinek fejlesztéséhez. A diákok körében szervezett adatgyűjtés a projekt keretében háttérinformációk gyűjtésére szolgált: (1) a tanárképzés megújítását célzó, a szakmai tanárok körében végzett kutatást egészítette ki, (2) és csupán két szakterületre vonatkozott, lévén a Budapesti Corvinus Egyetem ennek a két tanárképzési szakmai területnek a fejlesztésén dolgozott. A szakképzésben részt vevő diákok kérdőíves kutatása – iskolai ellenőrzés mellett online adatgyűjtés – a szakmai oktatásról, az iskoláról, a pedagógiai módszerekről, a tanári munkáról, a tanulói (saját) kompetenciákról és a tanári kompetenciákról alkotott véleményeket gyűjtötte össze a tanulók szakmaválasztással kapcsolatos információkkal és limitált szocio-demográfiai adatokkal együtt. Mi most ebből az adatgyűjtésből emeljük ki a szakma- és iskolaválasztásra és a választás körülményeire vonatkozó (retrospektív) információkat. Vizsgálatunk ilyen értelemben másodelemzés. A szakma- és iskolaválasztás körülményeit leíró indikátorok elemzésünkben szükségképpen nem olyan részletes adatokból származnak, mintha egy – akár longitudinális – társadalmi mobilitás-vizsgálat lett volna a primer elemzés célja.¹³

Jelen elemzésünkhöz a projekt első hullámának adatait, a Dél-Alföld Régió gazdasági-szolgáltatási és agrár szakképzéssel foglalkozó iskoláiban tanuló diákok körében készült reprezentatív kérdőíves vizsgálat adatait használjuk. A mintanagyság 630 fő. Az adatfelvétel mintájának kialakítása többlépcsős rétegzett mintavételi eljárással történt. A minta kiválasztása során iskolatípus (szakközépiskola, szakiskola), képzési szakterület (agrár és gazdasági-szolgáltatási) és évfolyam szerint arányosan rétegzett, véletlen mintavételi eljárást alkalmaztak. A felmérésbe nem kerültek be a két vizsgált szakterületen kizárólag felnőttképzéssel foglalkozó intézmények és a speciális szakiskolai képzéseket nyújtó iskolák.¹⁴ A minta a szakképzési program típusa (érettségit nem adó és érettségit adó program),¹⁵ szakterület (agrár- és gazdasági-szolgáltatási) és évfolyam szerint tükrözi a vizsgált

12 TÁMOP 4.1.2.B.2-13/1-2013-0012 azonosító számú projekt.

13 Longitudinális vizsgálat például Horn (2014) A tanoncképzés rövidtávú munkaerőpiaci hatásai c. munkája, illetve Sági (2009) elemzése, mely az Országos Közoktatási Intézet 1997. évi adatfelvétele alapján mutatta be az iskolaválasztást a racionális cselekvéseméleti megközelítés szerint.

14 A kérdőívet kitöltő 630 diák az Oktatási Minisztérium KIRSTAT adatai alapján a 2014/2015-ös tanévben a vizsgált régióban középfokú szakképzésben – agrár és gazdasági-szolgáltatási szakterületen – tanulók 6%-a (a teljes sokaságot 34 szakképző iskola 10501 tanulója jelenti).

15 Magyarországon a szakmai képzés két iskolatípusban történik, jelenleg éppen átalakul a német duális képzés mintájára. 2016 szeptemberétől a szagimnáziumi képzés (4+1 éves képzés) a szakközépiskolai képzés (3+2 éves) után szakmai érettségit lehet szerezni (általános érettségi tantárgyak mellett). A rendszer a szakmai képesítés megszerzését nehezebbé teszi (például csak emelt szintű szakmai vizsga tehető), a továbbtanuláshoz szükséges érettségi megszerzése több időbe telik. A változás az általunk vizsgált középiskolásokat még nem érintette.

alapsokaságra jellemző arányokat.¹⁶

A válaszadó diákok 19 középiskolából kerültek ki, közel kétharmaduk (69%-a) gazdasági-szolgáltatási szakterületen¹⁷ és egyharmaduk agrár szakterületen¹⁸ tanul (a minta általános társadalmi-demográfiai jellemzőit a Függelék 1. táblázat tartalmazza). A szakképzési rendszer típusa szerint a válaszadók kétharmadát szakiskolai képzésben tanulók alkotják (65%). Évfolyamok alapján a 9. és 12. évfolyamon tanulók aránya a legmagasabb. A nemek szerinti összetételt tekintve több lány választott, mint fiú (56%-uk lány, 44%-uk fiú), és a fiúk aránya magasabb az agrár szakmákat adó intézményekben, a lányoké pedig gazdasági szakterületen.

A tanulók többsége (majdnem kétharmada) olyan családban él, ahol maximum négy fő él közös háztartásban, míg közel harmada olyan családban, ahol öten vagy annál is többen laknak együtt. Gazdasági-társadalmi háttérükre az jellemző, hogy több mint kétharmaduk átlagosnak ítéli a családjá életkörülményeit, lakás-körülményeit, nyolcaduk szerint jobban élnek, mint a többiek a környezetükben, míg ettől valamivel többen (13,4%-uk) az átlagostól rosszabbnak vélik családjuk életszínvonalát.¹⁹ A szülők legmagasabb iskolai végzettsége szerint jellemezve a mintát legnagyobb arányban a szakmunkás végzettségű apák (49,8%) és érettségizett anyák (40%) gyerekei vannak a mintánkban.

A vizsgált diákok kétötödének (38%-ának) közepes a tanulmányi eredménye, míg harmada jó, tizede pedig jeles tanuló. A tanulmányi eredmény tekintetében jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes szakterületeken: az agrár szakmákat tanuló diákok inkább közepes teljesítményűek, kevésbé jellemző rájuk a jó és a jeles eredmény a gazdasági-szolgáltatási szakterületeken tanulókhöz képest.

Változók

Az elemzéshez felhasznált adatok az említett TÁMOP vizsgálatból származnak, amely olyan tanulók adatait tartalmazza, akik 2015-ben 14–19 évesek voltak, és már legalább 9. évfolyamra jártak a vizsgált régió valamelyik szakképző iskolájában. A projekt elsődleges célja a szakképzésben tanulók gondolkodási, tanulási és szociális kompetenciáinak, illetve ezek fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata volt, de emellett a kérdőív kitért a diákok választott szakmájukról, majdani munkájukról, a velük szemben támasztott szakmai- és munkakövetelményekről alkotott véleményére is. Továbbá közvetlenül rákérdezett arra is, hogy milyen szempontok alapján választották éppen az adott szakképző iskolát, illetve szakmát. Jelen tanulmány ez utóbbi kérdésblokk eredményeire épül.

¹⁶ A sokasági megoszlás (KIRSTAT-2015 adatbázis alapján) és a mintamegoszlás eltérésének mértéke az egyes cellákban – két reprezentativitási kritérium kombinációja – 0,1 és 0,6 százalékpont közé esik, ami olyan alacsony mértékű eltérést jelez, hogy nem tartottuk indokoltnak az elemzés során súlyok alkalmazását.

¹⁷ A gazdasági-szolgáltatási szakterületen tanulók közgazdasági, kereskedelem-marketing, ügyvitel és vendéglátás-turisztika szakmacsoportos ágazati oktatásban vesznek részt.

¹⁸ Az agrár szakterületi képzésben részt vevő válaszadók mezőgazdasági, környezetvédelem-vízgazdálkodás és élelmiszeripari szakmacsoportos ágazati képzésben tanulnak. Az általuk tanult szakmák a következők: mezőgazdasági technikus, mezőgazdasági gépészmunkás, gazda, kertész, mezőgazdasági gépszerelő, mezőgazdasági gépészmunkás, lovas, lótarató és-tenyésztő, lovas-tarató-vezető, állattenyésztő, állategészségügyi technikus, környezetvédelmi technikus, környezetvédelmi laboráns, vízügyi technikus, élelmiszeripari technikus, élelmiszeripari laboráns, húsipari termékgyártó, pék és/vagy cukrász.

¹⁹ Ez a mutató a gyerek szubjektív megítélését jelzi.

A szakmaválasztást meghatározó körülmények mérésére tíz változót tartalmaz a kérdőív. A választási szituációra visszatekintést kérve arra volt kíváncsi a kutatás, hogy vajon a diák inkább önállóan, saját érdeklődésének, addigi eredményeinek, vágyainak megfelelően döntött-e az iskola/szakma mellett, és vajon szerepet játszott-e a korábbi tanárok, szülők, ismerősök véleménye, tanácsa és szakmai karrier-mintája. A diákoktól ezt kérdezték: *Milyen mértékben volt jellemző rád a szakma, illetve szakképző iskola kiválasztásakor az alábbi állítás?*

1. *Ebben a szakmában szeretnék továbbtanulni.*
2. *Olvastam, hallottam, mondták, hogy ez jó szakma.*
3. *Ebbe az iskolába tudok a legkönnyebben eljutni, közel van a lakóhelyemhez.*
4. *Barátaim, családtagjaim között is vannak, akik ezt a szakmát választották.*
5. *Jó kereseti lehetőséget biztosít ez a szakma.*
6. *Jó elhelyezkedési lehetőséget biztosít ez a szakma.*
7. *A családom, ismerőseim ezt tanácsolták.*
8. *Nem a szakmát, hanem az iskolát választottam, mert jó a híre.*
9. *Általános iskolai tanulmányi eredményeim alapján csak ide vettek fel.*
10. *Tanáraim tanácsolták, hogy ezt a szakmát válasszam.*

Mind a tíz változót egy ötfokú skálán mérték, ahol az 1-es azt jelentette, hogy egyáltalán nem tartja magára jellemzőnek a diák a kijelentést, az 5-ös pedig azt, hogy teljes mértékben jellemzőnek tartja.

Magyarázó változókként az eredeti kérdőív alapján rendelkezésünkre álló információk közül a társadalmi háttér mérésére három változót alkalmaztunk. Egyfelől a származás hatását az (1) anya és az (2) apa legmagasabb iskolai végzettségével²⁰ mértük, másfelől az (3) anyagi háttér hatását a család élet- és lakáskörülményeivel²¹ közelítettük. A család anyagi erőforrásaira utaló kérdést az alábbi módon tették fel a tanulóknak: *Mi jellemző a családotd anyagi körülményeire (gondolj a család életkörülményeire, lakáskörülményeire, van-e munka, kereseti lehetőség, mire költ a család)?* Elemzésünk során az eredeti válaszkategóriákat használtuk: (1) *Inkább jobban élünk, mint a többiek a környezetünkben;* (2) *Inkább átlagos szinten élünk;* (3) *Inkább nehezebben élünk, mint a többiek a környezetünkben.*²² Az iskola szintű változók között olyan jellemzőket vizsgáltunk, melyek a középfokú tanulmányok helyszínéül választott szakképző intézményről adnak információkat, így a szakképző iskola típusát (ad-e érettségit vagy nem) és a képzés szakterületét (agrár vagy gazdasági-szolgáltató szakterület). További kontrollváltozóként bevontunk néhány demográfiai jellemzőt is: a tanuló nemét és lakóhelyének településtípusát.²³

20 Az iskolai végzettség kategóriáit az alábbi módon alakítottuk ki: a legfeljebb nyolc osztály elvégzése az 'általános iskola', a szakmunkás és érettségi nélküli szakképzés a 'szakmunkás' kategóriába került, az érettségi vizsgával záruló középiskola, gimnázium, illetve középfokú OKJ-s végzettség a 'középfok érettségivel', míg a főiskola, egyetem és/vagy felsőfokú OKJ-képzés a 'felsőfok' kategóriájába.

21 Ezt a mutatót azért tartjuk alkalmasnak az anyagi helyzet mérésére, mert úgy véljük, hogy (1) egy középiskolás korú gyerekeknek van tapasztalata arról, hogy családja anyagi és életkörülményeiről véleményt alkosson, (2) a középszintű továbbtanulási döntés meghozatala és a kérdés időpontja között eltelt 1–4 év alatt a vizsgált régióban nem történt olyan számottevő életszínvonal-változás és átrendeződés, mely a vélekedések megoszlását jelentősen átirná.

22 A „Nem tudom megítélni” válaszokat az említések alacsony száma (n=13) miatt kihagytuk az elemzésből.

23 Az adatfelvételt megelőző 1–4 évben, amikor a válaszoló diákok vélhetően az általános iskolát befejezték, minimális mértékben változhatott a kérdezettek lakóhelye: a Dél-Alföld Régió belüli megyékben a belső vándorlási adatok alapján alacsony az elvándorlási hajlandóság (Bács-Kiskun megyében mínusz 2-3 ezrelék /KSH 2015b:5/, Békés megyében mínusz 4 ezrelék /KSH 2015c:5/, míg Csongrád megyében változatlan volt az elmúlt 4 évben /KSH 2015d:5/).

A tanulók családi és kulturális háttérének részletes vizsgálatára nincs lehetőségünk jelen kutatás keretei között, mivel a szülők foglalkozására, munkaerő-piaci státuszára, a család pontos jövedelmi és kulturális helyzetére, a roma származás tekintetében nem rendelkezünk információkkal. Az ismertetett korlátokon belül azonban érvényes és releváns összefüggéseket közlünk, melyek összhangban állnak a korábbi kutatások eredményeivel, és néhány, a regionális mintára jellemző összefüggést közlünk.

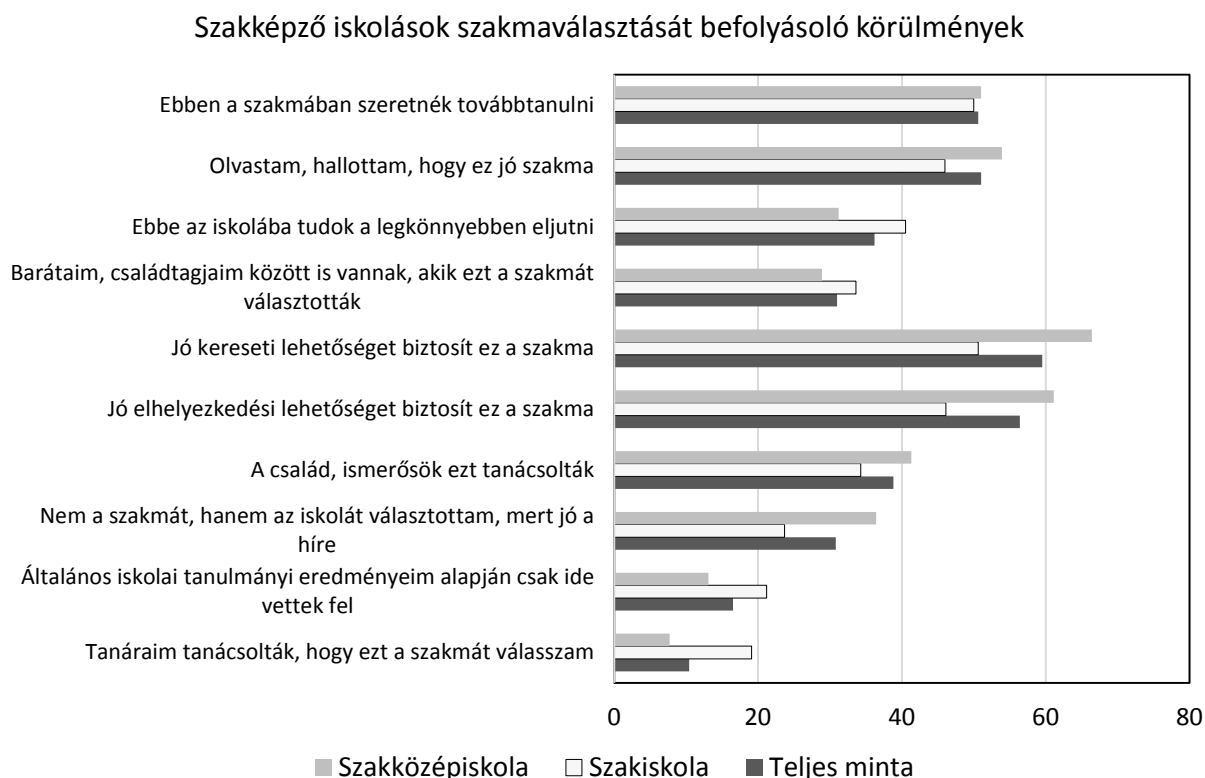
KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés két fő kutatási kérdésre keresi a választ. Az *első kérdés* arra vonatkozik, hogy milyen körülmények alakítják a szakképzést választó tanulók döntéseit. E tekintetben azzal a logikusnak tűnő feltevessel élünk, hogy szakképző iskolákban elsősorban azok tanulnak, akik kifejezetten az adott szakmát választották, mert feltehetően úgy gondolják, az a középfokú tanulmányaik után – ha úgy adódik, és nem tanulnak tovább –, kilépve a munkaerőpiacra jó elhelyezkedési lehetőségeket biztosít számukra. Ugyanakkor az iskola- és szakmaválasztási szempontok tekintetében eltéréseket várunk a különböző szakképzési programok között. Figyelembe véve az érettségit nem adó szakiskolai képzés problémáit feltáró munkák eredményeit, az a várakozásunk, hogy a szakiskolát választók szempontjai között hangsúlyosabb szerepe van a kényszerítő körülményeknek, így például az iskola könnyű megközelíthetőségének, az általános iskolai tanulmányi eredménynek az érettséggel záródó képzéseket választókhöz képest.

A *második kérdés* azt vizsgálja, hogy az általános iskolából a szakképzésbe való belépést alakító körülmények hogyan függenek össze a tanulók demográfiai, társadalmi háttérével. Korábbi kutatások elsősorban a származás esetében vizsgálták az összefüggést. Ezek tapasztalatai nyomán azt várjuk, hogy a minőségi képzést feltételező szempontok (például jó hírű iskola, továbbtanulási lehetőség) alapján történő intézmény- és szakmaválasztás elsősorban a privilegizált társadalmi helyzettel függ össze. Továbbá azt is igazolni szeretnénk, hogy a lakóhely településtípusa meghatározza a szakképző iskola és a szakma választását, mivel feltételezzük, hogy különbség van a városi és községi (falusi) diákok döntései között, vagyis az a hipotézisünk, hogy a városban élő fiatalok inkább a képzési-minőségi szempontok szerint, a községi lakóhelyű diákok pedig inkább kényszerítő körülmények hatására választanak szakmát.

Fenti hipotéziseink tesztelésére többféle módszert alkalmazunk: először leíró statisztikákat értelmezünk, majd klaszterelemzés segítségével felvázoljuk, hogy a vizsgált diákok mely csoportjai különíthetők el a szakmaválasztási szempontok szerint. Végül a diákok szegmentált csoportjainak összefüggését vizsgáljuk meg többdimenziós elemzéssel a családi háttér mérő indikátorainkkal. Elemzésünk során a teljes mintát vizsgáljuk, de fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy – mivel 1–4 év közötti az az időtáv, amire a kérdezetteknek vissza kellett gondolniuk – évfolyamonként külön-külön is megvizsgáltuk a változók megoszlását. Az évfolyamok szerint szétzedett minták jellegükben hasonlóak, ezért további számításainkat a teljes mintán készítettük.

1. ábra. A szakképző iskola- és szakmaválasztás szempontjait nagymértékben jellemzőnek tartó tanulók aránya a képzés típusa szerint, Dél-Alföld Régió, 2015 (%)

EREDMÉNYEK

A középfokú szakmai továbbtanulást meghatározó tényezők

Az első kutatási kérdés az általános iskolából a szakképzésbe való belépést alakító körülményekre vonatkozott. Az adatfelvétel mindezt tíz állítás segítségével mérte, és arra kérdezett rá, hogy az egyes itemek mennyire jellemezték a válaszadó diákok a szakma, illetve szakképző iskola kiválasztásakor. A felkínált állításokat nagymértékben jellemzőnek tartó, 4-es és 5-ös osztályzatokat adó tanulók együttes arányát az 1. ábra tartalmazza a szakképzési program típusa szerint.

Eredményeink szerint a dél-alföldi szakképző iskolákban tanuló diákok számára meghatározó preferencia-szempontra volt középfokú továbbtanulásra vonatkozó terveik során, hogy a leendő szakma biztosítson (1.) *jó kereseti*, valamint (2.) *jó elhelyezkedési lehetőséget*: a megkérdezettek közel háromötödének döntésére jelentős hatást gyakoroltak ezek a szempontok, de erőteljesebben a szakközépiskolai (azaz az érettségit adó képzések) szakmák választásakor. Döntő szerepe van még a (3.) *szakma jó hírének* és a (4.) *továbbtanulási szándéknak* is, mely körülmények minden második válaszadó diákok nagymértékben befolyásoltak. Megjegyezzük, hogy a diákok továbbtanulási ambíciói nem feltétlenül felsőoktatási továbbtanulást jelentenek, lehet OKJ-s képzés is, vagy szakiskolai képzés esetén érettségi megszerzése. A (5.) *család és ismerősök* is fontos hatással vannak a továbbtanulási elképzelésekre: tanácsuk a tanulók közel harmadának döntésében jelentős szerepet játszott. További befolyásoló körülménynek bizonyul az (6.) *iskola könnyű megközelíthetősége*: a válaszadó diákok kétötödének megfontolását ez a szempont nagymértékben alakította, különösen domináns e szempont súlya a

szakiskolai – érettségi nélkül záródó – képzések választásakor. A (7.) barátok, családtagok mintájának követése és az (8.) iskola jó híre hasonló mértékű befolyással bír szakmai iskola választásakor: ezek minden harmadik diák döntésére jelentős hatással voltak. Érdekes megfigyelni, hogy a (9.) kevésbé jó tanulmányi eredmény (általános iskolai eredményeim miatt csak ide vettek fel) minden hetedik diák választását befolyásolta nagymértékben és inkább a szakiskolai képzésben tanulók döntéseit. A felkínált állítások alapján feltűnően alacsony a (10.) tanárok befolyása a középfokú szakmaválasztásra: mintaterületünkön nagyjából minden tizedik válaszadó diák jelezte, hogy általános iskolai tanáruk javaslatának hatása volt arra, hogy a képzés mellett döntött.

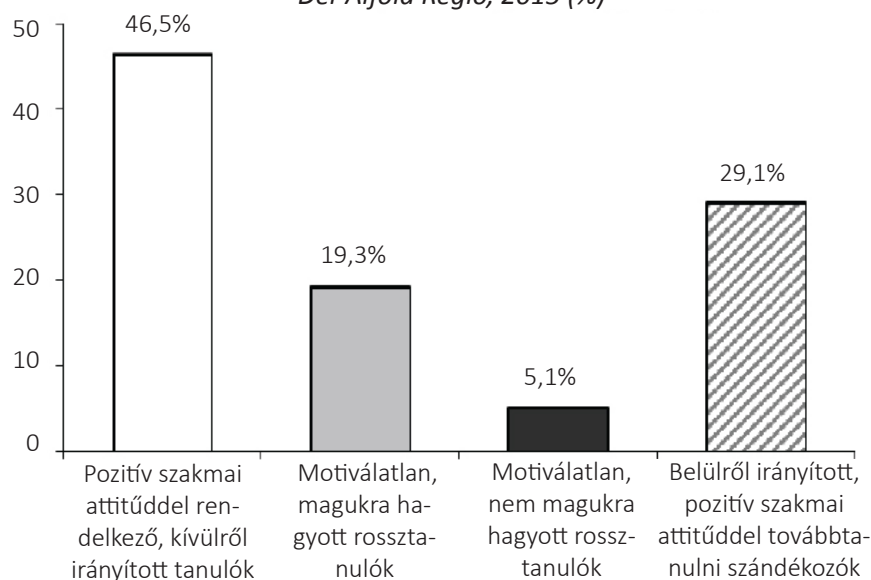
A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy eltérnek-e a középfokú szakmai továbbtanulást meghatározó tényezők a választott szakképzési program típusa szerint (a keresztábla-elemzés eredményeit a Függelék 2. táblázat tartalmazza). Az eredmények alapján a szakma jó híre, az iskolába való eljutás könnyebbsége, a várt jó kereseti és jó elhelyezkedési lehetőségek, a családtagok befolyása, az iskola jó híre, az általános iskolai eredmények és a tanárok tanácsának tekintetében szignifikáns különbségek mutatkoznak a két szakképző iskolatípus diákcsoportjai között.

A legjelentősebb eltérések – az összefüggések sorrendbe rendezésekor a Cramer's V asszociációs mérőszámokat alapul véve – a remélt kedvező anyagi és munkaerő-piaci szempontok esetén figyelhetők meg: jóllehet mindkét képzési formában tanulható szakmák választásakor ezeknek a tényezőknek van a leginkább befolyásoló ereje, az érettségihez vezető képzéseket választó diákok számára fontosabbak (körükben 16, illetve 15 százalékponttal magasabb azoknak az aránya, akik középfokú továbbtanulási megfontolásait e körülmények nagymértékben meghatározták). Ugyanez igaz a szakképző intézmény hírnevére és a szakma jó megítélésére is: ezek a tényezők nagyobb hangsúlyt kapnak a szakközépiskolai – érettségit is adó – szakmák választásakor.

A szakiskolai tanulók számára viszont a tanári befolyásnak, az általános iskolai tanulmányi teljesítménynek és az iskola könnyű megközelíthetőségének van nagyobb szerepe. Például a szakiskolai szakmákat választók között – a szakközépiskolai képzésben tanulókhöz képest – két és félszer nagyobb azok aránya, akik választásukban általános iskolai tanáruk jelentős szerepét jelezték. Ugyancsak domináns tényező a szakiskolások körében a tanulmányi eredmény (általános iskolai tanulmányi eredményeim alapján csak ide vettek fel) és az iskola lakóhelyhez való közelsége: előbbi több mint másfélszer, utóbbi 1,3-szer nagyobb súllyal befolyásolja a szakiskolai képzésekre való jelentkezést. Vagyis az érettségihez nem vezető szakmák választásakor inkább olyan szempontok hatása jelentősebb, melyek kényszerítő erejűek, és feltehetően a kényszer szülte megoldások közötti választások miatt meghatározóbb ilyenkor a tanár tanácsa is.

Összességében azt mondhatjuk, hogy – bár azonos a különböző szakképzési programokban tanulók szakma- és iskolaválasztását befolyásoló tényezők rangsora – az érettséggel záruló szakképzéseket választók döntéseit nagyobb valószínűséggel befolyásolják a jövőbemutató anyagi és munkaerő-piaci lehetőségek, valamint az iskola és a szakma jó híre, míg az érettségihez nem vezető szakmák választásában a tanárok befolyása és a kényszerítő körülmények játszanak inkább szerepet. Korábbi kutatások (Lannert 2004, Liskó 2008, Kertesi–Varga 2005) arra hívták fel a figyelmet, hogy napjainkra a szakképzésen belül az érettségit adó szakközépiskolai és az érettségit nem adó szakiskolai képzés között egy mély szakadék keletkezett, és hogy a szakiskola egyre inkább a gyengébben teljesítő, hátrányos helyzetű tanulók középfokú továbbtanulási formájává vált. Leíró elemzésünk

2. ábra. A szakképzésben tanuló diákok csoportosítása a szakma- és iskolaválasztási szempontok alapján, Dél-Alföld Régió, 2015 (%)

eredményei ezzel összhangban azt tükrözik, hogy a szakiskolai képzésben tanulók szakmaválasztását nagyobb valószínűséggel korlátozzák az általános iskolai eredmények és az intézmény megközelíthetősége a szakközépiskolásokhoz képest. Mindez arra utal, hogy a szakiskolákban tanulók sokszor kényszerűségből és nem saját „szabad” választásuk eredményeként kerültek a képzésbe.

Ugyanakkor az eredmények azt is mutatják, hogy a továbbtanulás felé irányuló motivációk mindkét képzési forma választásakor jelen vannak, ami szakiskolai képzés esetén nyilván érettségi és/vagy más/további szakma megszerzését jelent(het)i, szakközépiskolai képzésben pedig érettségi utáni OKJ-s és/vagy felsőfokú tanulmányokat.

A tanulók csoportjai a választásuk szempontjai szerint

A középfokú szakmai továbbtanulás kérdéskörének vizsgálatát tovább mélyítettük a diákok szakmaválasztási szempontok szerinti csoportosításával.²⁴ A tíz kérdésen végzett klaszterelemzés négy jól elkülöníthető, ám igen eltérő nagyságú csoportot azonosított.²⁵ A 2. ábrán jól látható, hogy a legnagyobb elemszámú 1. klaszterbe tartozik a diákok majdnem fele (46,5%-a), a két középső klaszter (4. és 2. klaszter) nagyjából hasonlóan közepes méretű 29 és 19%-os aránnyal, és végül kirajzolódik egy nagyon kisméretű csoport (3. klaszter), mely a szakképzésben tanuló diákok 5,1%-át tömöríti.

²⁴ A klaszteranalízis együtt kezeli ezeket a változókat, és megpróbál olyan klasztereket kialakítani, hogy az egy csoportba tartozók minden szempont mentén a lehető legközelebb legyenek egymáshoz, és minden más csoporttól a lehető legtávolabb (Aldenderfer–Blashfield 1984).

²⁵ A klaszterezés eredményeként létrejött klaszterek belső szóródása nem különbözik szignifikánsan, a varianciák egyenlőségének tesztelésére F-próbát végeztünk. Megjegyezzük, hogy a klaszterezés alkalmazása során több kísérletet is végeztünk, a létrehozott klaszterek számát eltérően szabályoztuk. Sem a 3, sem az 5, sem a 6 klaszteres változat eredményeként nem különültek el jól interpretálható típusok, sok változó vagy több klaszterbe is besorolható volt, vagy éppen egyikbe sem volt jól besorolható. A sok változat elemzése után a négyklaszteres megoldás tűnt számunkra optimálisnak.

1. táblázat. A szakképzésben tanuló diákok szakma- és iskolaválasztását befolyásoló tényezők alapján képzett csoportjai és azok jellegzetességei, Dél-Alföld Régió, 2015 N=630 fő

Változók	Klaszterek			
	1. klaszter 46,5%	2. klaszter 19,3%	3. klaszter 5,1%	4. klaszter 29,1%
Ebben a szakmában szeretnék továbbtanulni	++	+	+	+++
Olvastam, hallottam, mondták, hogy ez jó szakma	+++	+	++	+++
Nem a szakmát, hanem az iskolát választottam, mert jó a híre	+++	+	++	++
Jó kereseti lehetőséget biztosít ez a szakma	+++	++	++	+++
Jó elhelyezkedési lehetőséget biztosít ez a szakma	+++	++	++	+++
Barátaim, családtagjaim között is vannak, akik ezt a szakmát választották	++	+	++	++
A család (és ismerősök) ezt tanácsolták	+++	+	+++	++
Tanáraim tanácsolták, hogy ezt a szakmát válasszam	+	–	++	+
Ebbe az iskolába tudok a legkönnyebben eljutni, közel van a lakóhelyemhez	+	+	+++	++
Általános iskolai tanulmányi eredményeim alapján csak ide vettek fel	+	++	+++	+

Megjegyzés: – egyáltalán nem jellemző; + alacsony (átlag alatti) mértékben jellemző; ++ átlagos mértékben jellemző; +++ átlag feletti mértékben jellemző.

Mintánk legnagyobb csoportját a pozitív szakmai attitűddel rendelkező, kívülről irányított²⁶ tanulók alkotják, akiknek a középszintű továbbtanulási megfontolásaira elsősorban a várható magas jövedelem, a kedvező elhelyezkedési lehetőségek, az iskola és a szakma jó híre, továbbá a családtagok és környezetük más szereplői gyakorolnak hatást (1. táblázat). Szakmaválasztásukban elhanyagolható általános iskolai tanáraik szerepe. További sajátossága ennek a csoportnak, hogy az ide tartozók továbbtanulási döntéseit befolyásolják a legkevésbé külső kényszerek, vagyis sem az iskola könnyű megközelíthetősége nem játszik ebben szerepet, sem általános iskolás eredményeik (lévén elég jótanulók ahhoz, hogy választhassanak).

A második legnagyobb méretű csoport, a 4. klaszter a belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezők, elsősorban azzal jellemezhető, hogy az előző klasztertől eltérően – és a többi klaszter tagjaitól is különbözően – az ide tartozók szakmaválasztását a továbbtanulás tervezése befolyásolja a legnagyobb mértékben. Ugyanakkor emellett – hasonlóan az 1. klaszterhez – ebben a csoportban is jelentős a remélt magas jövedelem, a jó munkaerő-piaci elhelyezkedési esélyek és a szakma jó hírének szerepe, míg átlag alatti az általános iskolai tanulmányi eredmény, valamint a tanári instrukció befolyása.

A harmadik legnépesebb csoportban (2. klaszterben) találjuk azokat a diákokat, akinek szakma- és iskolaválasztását egyáltalán nem vagy elhanyagolható mértékben befolyásolta a szakma és az iskola jó híre, és a döntést a későbbi továbbtanulási szándék határozta meg, továbbá sem a tanárok, sem a családtagok és ismerő-

26 A „kivülről irányított” kifejezéssel azt szeretnénk jelezni, hogy a csoporthoz tartozókat olyan körülmények, impulzusok befolyásolták, melyek a szűkebb-tágabb társadalmi közegből jutottak el hozzájuk, míg a „belülről irányított” csoport a saját elképzelése szerint tervezi a szakmai karriert (továbbtanulási szándék hatása erősebb, mint más csoportokban). A „pozitív szakmai attitűd” azt jelzi, hogy a választásban a szakma előnyeit kifejező itemeket tartotta a diák átlagon felül nagy hatásúnak. „Motiválatlanak” minősítettük azokat, akiket nem jellemeznek pozitív aspirációk sem a tanulmányokkal, sem a szakmával, sem a munkával kapcsolatban.

sők véleményének, sem a családi, baráti mintakövetésnek nincs befolyásoló hatása körükben. Ők a szakmailag *motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók*.²⁷ Csak átlagos mértékben motiválja őket a magas jövedelem, a jó elhelyezkedés reménye. Az általános iskolai eredményeik – eltérően az előző klaszterek tagjaitól – átlagos mértékben meghatározzák választásukat, ugyanakkor nem számít sokat az iskola közelsége.

A legkisebb méretű – a minta 5,1%-át kitevő – 3. klaszterbe tartozó diákok helyzete speciális. Ennek a csoportnak a döntéseit a külső kényszerítő körülmények alakítják a legnagyobb mértékben: az iskola megközelíthetősége és a kevésbé jó általános iskolai tanulmányi eredmény. Továbbá a 3. klaszter diákjainak megkülönböztető jegye, hogy körükben a legnagyobb annak a valószínűsége, hogy a szakmaválasztásban az általános iskolai tanári javaslat is közrejátszik. Ugyanakkor a 2. klaszter diákjaihoz hasonlóan, a későbbi szakmai továbbtanulási szándék elhanyagolható tényező számukra is, és a magas jövedelem, a jó elhelyezkedés esélye valamint a szakma jó hírneve ugyancsak átlagos mértékben motiválja őket. Megfigyelhető, hogy építenek a család és ismerősök tanácsaira, és a baráti, családi mintakövetés is – ugyan átlagos mértékben – szerepet játszik. Az ő csoportjukat neveztük el *motiválatlan, nem magukra hagyott rossztanulóknak*.²⁸

A klaszterelemzés azt tükrözi, hogy a térségbeli szakközép- és szakiskolás diákok között – 1. és 4. klaszter – összekapcsolódik egy nagy halmaz, melyhez tartozók pozitív szakmai attitűddel készülnek a munkaerőpiacra, és akiknek középfokú továbbtanulásra vonatkozó döntéseit jellemzően nem vagy csak átlag alatti mértékben korlátozza általános iskolai teljesítményük. E két csoport között az a különbség, hogy míg az 1. klaszter tanulói-
nak az iskola jó híre és a családtagok, illetve ismerősök véleménye számít, a 4. klaszter tanulói számára kevésbé meghatározóak ezek a tényezők. Ez utóbbiak körében viszont sokat számít az iskola könnyű megközelíthetősége, és a későbbi szakmai továbbtanulás tervezése nagyobb mértékben van jelen. A 2. és 3. klaszterbe tartozó diákok középszintű szakmaválasztási terveinek kijelölésében a szakképzés befejezése utáni továbbtanulás szándéka teljesen háttérbe szorul. Az eredmények alapján a minta diákjainak e kisebb hányadát középfokú szakmaválasztáskor általános iskolai tanulmányi eredményük korlátozza, és csak közepes mértékben befolyásolják őket a jövőbeni munkaerő-piaci lehetőségek. A két csoport közül a nagyobbikban (2. klaszter) kifejezetten kedvezőtlenek azok a mutatók, melyek a választásban a családi, ismerősi, baráti kapcsolatokra való hagyatkozást jelzik: tanáraiknak egyáltalán nincs szerepe választásukban, alig támaszkodnak családtagok és ismerősök tanácsára, és a családi, baráti minta követése is körükben a legalacsonyabb. A legkisebb, 3. klaszter tagjai viszont átlag feletti mértékben hagyatkoznak környezetükre szakmaválasztáskor, és itt a legmeghatározóbb az iskola közelségének szerepe.

Az egyes klaszterek szociodemográfiai jellemzőit a 2. táblázatban foglaltuk össze. A *pozitív szakmai attitűddel rendelkező, kívülről irányított tanulók* csoportjának tagjai között – a teljes mintához képest – alacsony a szakiskolai képzésben tanulók aránya és azoknak, akiknek mindkét szülője legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Ugyanakkor relatíve magas körükben az érettségizett szülők aránya. Háztartásnagy-

27 „Motiválatlanok”, mert a szakmáról, iskoláról szóló pozitív itemek nem hatnak a döntésre, de remélik, hogy továbbtanulnak majd.
„Magukra hagyottak”, mert pálya- és iskolaválasztási döntésükre a társadalmi közeg – tanár, családtag, ismerős véleménye és mintája – átlag alatti hatással volt. „Rossztanulók”, mert az „Általános iskolai tanulmányi eredményeim alapján csak ide vettem fel” item átlagos vagy afölötti mértékben jellemző a válaszadóra.

28 Lásd a 18. lábjegyzetben leírtakat, ám ezt a csoportot valamelyest segíti a társadalmi közeg.

2. táblázat. A szakképzésben tanuló diákok szakma- és iskolaválasztását befolyásoló tényezők alapján képzett csoportjainak társadalmi-demográfiai jellemzői, Dél-Alföld Régió, 2015. N=630 fő

Változók	1. klaszter Pozitív szakmai attitűddel ren- delkező, kívülről irányítottak	2. klaszter Motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók	3. klaszter Motiválatlan, nem magukra hagyott rossztanulók	4. klaszter Belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendel- kezők
100 %=630	46,5	19,3	5,1	29,1
Szakképző iskola típusa (szakiskolások aránya)	38,5	47,6	68,5	39,2
Képzés szakterülete (agrár szakterületen tanulók aránya)	37,2	55,4	74,2	44,8
Életkor (átlag)	17,1	17,3	17,3	17,0
Nem (fiúk aránya)	32,5	54,6	52,7	41,2
<i>Lakóhely településtípusa</i>				
Megyeszékhely, megyei jogú város	14,4	12,4	12,9	12,6
Város	54,3	50,4	51,6	62,6
Község	31,3	37,2	35,5	24,7
<i>Háztartás nagysága</i>				
Kétfős háztartásban él	6,8	6,6	16,1	7,1
Háromfős háztartásban él	22,6	24,0	22,6	21,9
Négyfős háztartásban él	43,5	38,8	25,8	41,0
Ötfős és annál nagyobb háztartásban él	27,1	30,6	35,5	30,1
<i>Életkörülmények, lakáskörülmények</i>				
Nehezebben élnek, mint a többiek a környezetükben	12,0	14,4	25,0	11,7
Átlagos szinten élnek	76,4	75,7	60,7	76,6
Jobban élnek, mint a többi- ek a környezetükben	11,6	9,9	14,3	11,7
<i>Apa legmagasabb iskolai végzettsége</i>				
Általános iskola	11,3	14,0	12,9	16,4
Szakmunkás	49,7	47,9	61,3	49,2
Középfokú*	26,4	22,3	16,1	22,4
Felsőfokú	12,7	15,7	9,7	12,0
<i>Anya legmagasabb iskolai végzettsége</i>				
Általános iskola	6,5	13,2	22,6	15,3
Szakmunkás	29,8	30,6	16,1	31,7
Középfokú*	45,2	36,4	32,3	36,1
Felsőfokú	18,5	19,9	29,0	16,9

Magyarázat: * Középfokú végzettség érettségivel.

ságukat tekintve négyfős háztartásban élnek az átlagnál valamivel nagyobb arányban megyeszékhelyen vagy megyei jogú városban, és életkörülményeik átlagosnak mondhatók (ez utóbbiak tekintetében nem térnek el a mintától). A *motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók* csoportja jellemzően érettségit nem adó szakiskolai képzésben és agrár szakterületen tanulókból áll, több közöttük a fiú, valamint a teljes mintához képest nagyobb körökben a községben élők aránya. Élet- és lakáskörülményeiket tekintve a nehezebben élők aránya magas, illetve alacsony a jobb életszínvonalon élőké. A *motiválatlan, nem magukra hagyott tanulók* csoportjában is magas a szakiskolások és az agrár szakmákat tanulók aránya, és ők is főleg községekben élnek, viszont ők ma-

gasabb arányban élnek kétfős, valamint ötfős vagy annál nagyobb háztartásban. Kiugróan magas köztük a környezetükhöz képest nehezebb életkörülmények között élők, továbbá a szakmunkás végzettségű apák és a nyolc általános iskolai végzettségű anyák aránya. A *belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkező* csoport szocio-demográfiai jellemzői nem különböznek jelentősen a teljes minta összetételéhez képest egyetlen kivétellel: nagyon magas körükben a városban élők aránya.

A középfokú szakmai továbbtanulást meghatározó társadalmi különbségek

A szegmentált minta – mint írtuk – a döntési körülmények konstellációja nyomán állt elő. Most megvizsgáljuk a második kutatási kérdést: az általános iskolából a szakképzésbe való belépést alakító körülmények és a társadalmi háttér kapcsolatára vonatkozó összefüggéseket a szegmentált (al)mintá(k)ban. Konkrétan azt vizsgáltuk, hogy a – klaszterezési eljárással – szegmentált mintánk diákcsoportjainak családi kulturális és anyagi helyzete befolyásolja-e szakma- és iskolaválasztásuk döntési tényezőit (azaz az egyes csoportokba tartozásukat). A függő változónk és a társadalmi háttér összekapcsolódását multinomiális logisztikus regressziós modellel vizsgáltuk meg, melybe a család kulturális és anyagi erőforrásait mérő változók mellett iskola szintű változókat (mint a középfokú tanulmányok helyszínéül választott szakképző iskola típusa és a képzés szakterülete), valamint demográfiai ismérveket (a tanuló neme, lakóhelyének településtípusa) is bevontunk, hogy ezeket kontroll alatt tartva is elemezhesük az összefüggéseket. A becslési eredményeket a 3. táblázat tartalmazza.

A multinomiális regressziós elemzés során a *belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezők* kategóriáját (4. klasztert) használtuk referenciacsoportnak, vagyis a 3. táblázatban közölt esélyhányadosok azt fejezik ki, hogy milyen eséllyel kerül valaki a „*pozitív szakmai attitűddel rendelkező, kívülről irányítottak*” (1. klaszter), a „*motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók*” (2. klaszter) vagy a „*motiválatlan, nem magukra hagyott rossztanulók*” (3. klaszter) csoportjába a „*belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezők*” kategóriájához képest. A referenciaklaszterbe tartozók érettségivel záródó, nagyobb arányban gazdálkodási szakterületen tanulók, köztük több a lány, jellemzően városban élnek négyfős háztartásban, átlagosnak mondott körülmények között, és az apák jellemzően szakmunkások, míg az anyák érettségizettek (2. táblázat negyedik oszlop). Az ő választásukat átlagon felül befolyásolta a továbbtanulási szándék és az, hogy a szakmát jónak ítélték és jó elhelyezkedési lehetőségeket látnak; a család, ismerősök barátok hatása a döntésben átlagos volt az iskola jó hírével együtt. Döntésüket nem korlátozta a tanulmányi eredményük (1. táblázat negyedik oszlop).

Elsőként nézzük meg, hogy milyen eséllyel kerülnek a diákok a *pozitív szakmai attitűddel rendelkező, kívülről irányítottak* csoportjába, vagyis azon diákok közé, akik középfokú szakma- és iskolaválasztási döntéseire elsősorban a remélt jó elhelyezkedési és magas kereseti lehetőségek, az iskola és a szakma jó híre, a továbbtanulás tervezése, valamint a család és ismerősök véleménye van befolyással.

Látjuk, hogy ebben a csoportban a válaszadó diákok személyes foglalkozási ambíciói, a továbbtanulási karrier-szándék, a család és ismerősök elvárásai és a szülők magas iskolai végzettsége jellemző. A becslési eredmények alapján az 1. klaszterbe tartozás esélyét mind az apa, mind az anya magasabb iskolai végzettsége – a nyolc általánost végzettek referenciacsoportjához viszonyítva – megnöveli a tekintetben, hogy ebbe a klaszterbe tartozzanak a *belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezőkhöz* (4. klaszterhez) képest. Az anya

3. táblázat. A multinomiális logisztikus regresszió paraméterbecslései – referencia:
Belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezők (4. klaszter)

Változók	1. klaszter Pozitív szakmai attitűddel rendelkező, kívülről irányít- ottak	2. klaszter Motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók	3. klaszter Motiválatlan, nem maguk- ra hagyott rossztanulók
<i>Apa iskolai végzettsége</i>			
Szakmunkás	1,053 (0,332)	1,427** (0,366)	2,648*** (0,712)
Középfok érettségivel	1,349** (0,430)	0,707** (0,430)	1,138 (0,982)
Felsőfok	1,242** (0,467)	0,877 (0,486)	0,587*** (0,938)
<i>Anyai iskola végzettsége</i>			
Szakmunkás	1,985** (0,434)	2,184*** (0,434)	0,677 (0,665)
Középfok érettségivel	2,981*** (0,443)	1,987** (0,443)	1,982** (0,709)
Felsőfok	3,141*** (0,492)	0,856 (0,492)	0,232*** (0,681)
<i>Élet- és lakáskörülmények</i>			
Nehezebben élnek, mint a többiek a környezetük- ben	0,834 (0,360)	1,206* (0,383)	3,705*** (0,565)
Jobban élnek, mint a töb- biek a környezetükben	1,214* (0,402)	0,904 (0,402)	1,084 (0,642)
Nem	1,109 (0,218)	0,797** (0,271)	0,913 (0,434)
<i>Lakóhely településtípusa</i>			
Város	1,409** (0,236)	0,629** (0,412)	0,482 (0,458)
Megyeszékhely és megyei jogú város	1,363** (0,358)	0,605** (0,255)	0,218*** (0,819)
Szakképző iskola típusa	1,199 (0,300)	0,782** (0,321)	0,617** (0,483)
Képzés szakterülete	1,492** (0,257)	0,718** (0,293)	0,889** (0,523)

Magyarázat: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; $N=576$; $\chi^2=58,829$; $RL2=0,039$. Zárójelben a robusztus standard hibák.
Megjegyzés: Referenciacsoport: apa nyolc általános iskolai végzettségű; anya nyolc általános iskolai végzettségű; átlagos szinten élnek; férfi; községi lakóhely; szakiskola; agrár szakterület.

iskolai végzettségének kategóriáit tekintve lineáris kapcsolat rajzolódik ki: az anya alacsonyabb végzettségétől a magasabb felé haladva egyre nagyobb gyerekének az esélye, hogy ebbe a klaszterbe kerüljön.²⁹ A család anyagi helyzetének (melyet a válaszadó szubjektív megítélése szerinti élet- és lakáskörülményekkel mértünk) hatása alapján látható, hogy a jobb anyagi háttér növeli az 1. klaszterbe tartozás esélyét az átlagos szinten élőkhez mérten. A lakóhely településtípusa alapján azt tapasztaljuk, hogy városban, valamint megyeszékhelyen, illetve megyei jogú városban élő tanulókat nagyobb eséllyel találunk községi lakosú társaikhoz képest a *pozitív szakmai*

²⁹ A szakmunkás végzettségű anyák gyerekeinek majdnem kétszer, a középfokú végzettségű anyák gyerekeinek közel háromszor, a felsőfokú végzettségű anyák gyerekeinek pedig több mint háromszor nagyobb az esélye az általános iskolai végzettségűekhez képest az 1. klaszterbe kerülésre.

attitűddel rendelkező, kívülről irányított diákok között (a 4. klaszter helyett). Az iskola szintű változók közül a szakterület hatása szignifikáns: nagyobb eséllyel találunk itt gazdasági-szolgáltatási szakterületen tanulókat az agrárszakmákat tanulókhöz képest. Az, hogy érettségi szerzhető-e az iskolában, nem szignifikáns esélynövelő tényező. A *racionalis cselekvéseméleti és a goldthorpe-i státusz-megőrzési hipotézisek* szerint értelmezve ezt az összefüggést azt látjuk, hogy a szakmaválasztást a vágyott kedvező munkaerőpiaci helyzet elérése, a továbbtanulás perspektívája és mind a család, mind a szülők relatív kedvező szocio-ökonómiai helyzete (magas iskolai végzettségük) magyarázza a szülőktől és a társadalmi környezetből kapott impulzusokkal együtt.

A *motiválatlan, magukra hagyott rossztanulók* – akik szakmai továbbtanulási döntésüket főként a gyenge általános iskolai eredményeik és a remélt jó kereseti és elhelyezkedési lehetőségek szerint hozták – közé kerülni (a 2. klaszterbe) a szakmunkás végzettségű apák gyerekeinek nagyobb, míg az érettségivel rendelkező apák gyerekeinek mérsékeltebb az esélyük a nyolc általánost végzettekhez (referenciakategória) képest. A szakmunkás anyák gyerekei sokkal nagyobb (több mint kétszeres), a középfokú végzettségű anyák gyerekei pedig közel kétszer nagyobb eséllyel lettek – a nyolc általánost végzett anyák gyerekeihez képest – motiválatlan, magukra hagyott rossz tanulók. Vegyük észre, hogy itt az anya iskolai végzettségének növekedésével ellentétes esély-trendet látunk. Úgy tűnik, hogy a deprivált csoportba kerülés esélyét – a 4., a legkedvezőbbnek vélt klaszterhez képest – összességében az anyák alacsony iskolai végzettsége növeli meg szignifikánsan. Az életkörülmények, a lakóhely, az iskolatípus – vagyis, hogy érettségit ad-e az iskola vagy sem – hatását vizsgálva a várt eredményt kaptuk: az előnytelenebb társadalmi környezet szignifikánsan hat arra, hogy a szakmát és iskolát választó a legrosszabb helyzetű klaszterbe sorolódjon. Statisztikailag szignifikáns különbség van még a lányok és a fiúk között: a lányoknak kisebb az esélyük (a fiúkhoz viszonyítva), hogy ebbe deprivált csoportba és ne a legkedvezőbb 4. klaszterbe kerüljenek, csakúgy, mint a gazdasági szakterület tanulói az agrárképzésben résztvevőkhöz képest. Úgy tűnik, hogy ez az a csoport, mely a *goldthorpe-i státusz-megőrzési hipotézis* szerint éppen hogy „szinten marad”, és a lecsúszás, státuszvesztés kockázata fenyegeti: a szülők, különösen az anya alacsony iskolai végzettsége szignifikánsan hat. Érvényesülni látszik az elméletek között már említett *(ön)szelektációs mechanizmus* is: a tanuló előnytelen társadalmi helyzete, inkább rossz iskolai eredményei okán *realistán* dönt az alacsony státuszt eredményező képzés mellett.

A *motiválatlan, nem magukra hagyott rossztanulók* (3. klaszter) – akik középszintű szakmaválasztását elsősorban az iskola könnyű megközelíthetősége és a kevésbé jó általános iskolai eredmények, valamint a család, az ismerősök és a tanárok véleménye határozza meg – közé kerülést az apa szakmunkás, valamint az anya középfokú végzettsége növeli, míg a szülők (mind az anya, mind az apa) felsőfokú végzettsége mérsékli. A döntésben magukra hagyott motiválatlan tanulókhoz hasonlóan a család anyagi helyzetét tekintve szintén jelentős deprivációt látunk: az átlagos szinten élőkhez képest a nehezebb élet- és lakáskörülmények között élő diákoknak majdnem négyszer nagyobb esélye van arra, hogy ebbe a deprivált klaszterbe tartozzanak. Mérsékli valamelyest a hátrányt a megyeszékhelyi, illetve városi lakóhely. Statisztikailag szignifikáns hatása van továbbá a szakképzési program típusának: a motiválatlan magukra hagyottakhoz hasonlóan, ide is kisebb eséllyel kerülnek érettségit adó szakmákat tanuló diákok. Annak ellenére, hogy ez a nagyon kicsi csoport (31 fő) úgymond nincs magára hagyva (tanárok, szülők, ismerősök terelgették őket az iskolaválasztásban), az ide sorolódott tanulók körében a státuszvesztés (ami a szakma és az iskola választását illeti) – tekintettel egyesek szüleinek határozottan magas iskolai végzettségére – befejezett tény.

A becslések szerint a családi kulturális és anyagi erőforrások hatással vannak arra, hogy a középfokú továbbtanulási döntések körülményei szerint melyik klaszterbe került a válaszadó diák. A szülők iskolai végzettségét tekintve összességében az anya iskolai végzettsége tűnik meghatározónak, az apa esetében főleg a szakmunkás végzettségnek van jelentősebb hatása.³⁰

Az elemzési eredmények alapján általános konklúzióként megfogalmazható, hogy a magasabb szülői iskolai végzettség és jobb anyagi helyzetű, városban, illetve megyeszékhelyen vagy megyei jogú városban élő családok gyerekeinek középszintű szakmai továbbtanulási elképzeléseinek kialakítására elsősorban a remélt jó kereseti és elhelyezkedési, valamint továbbtanulási lehetőségek, továbbá a szakma, illetve iskola jó híre van hatással, és nagyobb valószínűséggel választanak érettségivel záruló szakképzéseket. Az alacsonyabb iskolai végzettségű (legfeljebb érettségizett) szülők, és a szubjektív megítélés szerint rosszabb anyagi helyzetű és községekben élő családok gyerekeinek szakmai továbbtanulási lehetőségeit főként a rosszabb általános iskolai tanulmányi eredményük befolyásolja, nem terveznek későbbi továbbtanulást, mégis fontos preferencia-szemponként említik (ők is) a jövőben remélt magas keresetet és a jó elhelyezkedési lehetőséget. Elemzésünk arra is rávilágított, hogy a kevésbé privilegizált társadalmi helyzetű diákoknak van egy szűkebb rétege, akik továbbtanulási döntésében – az említett szempontok mellett – az iskola könnyű megközelíthetősége és a szűkebb környezetük (családtagok, barátok, ismerősök és tanárok) véleménye is nagymértékben szerepet játszik. Van továbbá egy másik deprivált csoport: a továbbtanulásban motiválatlanok, tanácsot a tanároktól sem igénylő rossz tanulók. Úgy látszik, hogy az anyák alacsony – szakmunkás és középfokú – iskolai végzettsége megnöveli a motiválatlan magára hagyott rossztanuló csoportba kerülés esélyét a 4. klaszterhez viszonyítva, míg az apák döntően szakmunkás (és felsőfokú) végzettsége annak esélyét növeli, hogy a rossztanuló ne legyen „magára hagyva” a szakma- és iskolaválasztási döntésben.

ÖSSZEGRÉS

A tanulmány a szakképzés mellett döntő diákok szakma- és iskolaválasztását befolyásoló tényezőket vizsgálta a tanulók társadalmi háttérét leíró néhány változóval összefüggésben. Vizsgálatunk során a *Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése* c. TÁMOP projekt keretén belül készült kérdőíves tanulói felvétel adataira támaszkodtunk, mely a Dél-Alföld Régió szakképző iskoláinak – két képzési területen tanuló – diákjaira vonatkozik. A válaszadók szakterület, iskolatípus és évfolyam szerint reprezentálják a vizsgált régió alapsokaságára e téren jellemző arányokat.

Eredményeink azt mutatják, hogy bár nagyon hasonló a különböző szakképzési programokba jelentkezők szakmaválasztását befolyásoló tényezők rangsora, az érettségivel záruló szakképzéseket választók döntéseit nagyobb valószínűséggel befolyásolják a jövőben remélt magas kereseti és kedvező munkaerő-piaci lehetőségek, továbbá a szakképzés helyszínéül választott iskola jó híre. Az érettségihez nem vezető szakmák választásában viszont hangsúlyosabb szerepe van a kényszerítő körülményeknek (gyenge általános iskolai eredmények, iskola könnyű megközelíthetősége) és az általános iskolai tanárok véleményének.

³⁰ Megjegyezzük, hogy lefuttattuk a demográfiai (nem, lakóhely) és iskolai jellemzők (szakképzési program típusa, képzés szakterülete) nélküli multinomiális modelleket is, melyek nagyon hasonló eredményeket mutatnak.

A vizsgált tíz szakma- és iskolaválasztási szempont alapján elkészítettük a válaszadó diákok tipológiáját, melynek eredményeként négy jól elkülöníthető csoportot azonosítottunk. Megvizsgáltuk, milyen hatása van az egyes társadalmi helyzetet mérő változóknak arra, hogy a diák egyik vagy másik csoportba, klaszterbe került. Vizsgálódásunk kimutatta, hogy a családi kulturális és anyagi erőforrásoknak jelentős hatása van a diákok középfokú szakmaválasztási preferenciáira. A modellek eredményei megerősítették, hogy a privilegizált társadalmi helyzetű családok gyerekei elsősorban nem a szakmáról szerzett konkrét tapasztalatok, információk³¹ alapján, hanem a társadalmi környezet hiedelmei, a (köz)vélekedés és személyes vágyak (például az iskola jó híre és a majdani továbbtanulási, illetve jó kereseti, elhelyezkedési lehetőségek reménye), a szűkebb környezetük (családtagok, barátok) véleménye alapján választanak szakképző iskolát, illetve szakmát. Külső társadalmi impulzusok és a vágyott kedvező anyagi és foglalkozási helyzet (1. klaszter), valamint a továbbtanulás révén megszerezhető társadalmi státusz (4. klaszter) áll a választás hátterében.

A hátrányos helyzetű – alacsonyabb iskolai végzettségű szülők és nehezebb körülmények között élő – családok gyerekeinek középszintű szakmaválasztásában viszont elsősorban kényszer (a gyengébb általános iskolai eredmények) a meghatározó a remélt jó kereseti és kedvező elhelyezkedési esélyek mellett. Ez utóbbi jelzi a társadalmi státuszvesztés elkerülésének vágyát. A regressziós elemzés azt is alátámasztotta, hogy a diákok leg-hátrányosabb anyagi helyzetben lévő csoportjának (mintánk legkisebb hányadának) szakmaválasztásában az iskola könnyű megközelíthetősége – szintén egyfajta kényszer – is nagymértékben szerepet játszik. És mivel ők átlag feletti mértékben támaszkodnak környezetük (családtagok, barátok, ismerősök és tanárok) tanácsára, ezt a tényt a státusz megőrzését célzó szülői, családi szándék indikátorának véljük. Az eredmények szerint a községi lakóhely is a depriváció szignifikáns mutatója a vizsgált régióban.

Mindezek az eredmények nem mondanak ellent a korábbi kutatási tapasztalatoknak, és megerősítik azt a már jól ismert jelenséget, hogy az iskolázottabb, jobb anyagi körülmények között élő családok gyerekei nagyobb valószínűséggel választanak felsőfokú tanulmányokra feljogosító iskolát: jelen kutatási adatok alapján érettségit adó szakközépiskolát a szakiskolai képzéssel szemben. Eredményeink alapján az is látható, hogy ezek a diákok ambiciózusabbak is, mert a kevésbé privilegizált társadalmi helyzetű tanulókhoz képest átlag feletti mértékben terveznek továbbtanulást (1. táblázat, 4. klaszter: *Belülről irányított, pozitív szakmai attitűddel rendelkezők*).

Az eddig is jól ismert összefüggéseken túl azonban azt akartuk láttatni – a Dél-Alföld Régió szakmát tanuló középiskolásairól rajzolt képen keresztül –, hogy *sem a privilegizáltak, sem a depriváltak csoportjai nem homogének*. Az anyák iskolai végzettsége a vizsgált mintában magasabb, mint az apáké. Több kutatás is kimutatja az anya végzettségének iskoláztatásban játszott domináns szerepét (Lannert 2004, Róbert 2004). Mi ezzel szemben ebben a mintában árnyaltabb összefüggéseket vettünk észre. A szülők – akár az anyák, akár az apák – alacsony iskolai végzettsége – lehetnek akár szakmunkások, akár érettségizettek – akadályozza a gyerekekben pozitív szakmai attitűdök kialakulását, a nyolc általánost végzettekhez képest *csak a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők* gyerekeinek van szignifikánsan nagyobb esélyük arra, hogy a szakma- és iskolaválasztásban a környezetüktől támogatást kapjanak, azaz erősen csökkenjen a deprivált csoportba kerülésük valószínűsége (3. táblázat 3. klaszter: *Motiválatlan, nem magukra hagyott rossztanulók*).

³¹ „Olvastam, hallottam, mondták, hogy ez jó szakma” vagy „Barátaim, családtagjaim között is vannak, akik ezt a szakmát választották”.

Ugyancsak fontos észrevételünk, hogy a vizsgált régióban kisebb erősségű szignifikáns hatása van annak, hogy a diák érettségit adó szakmai középiskolát választott-e az érettségi nélkül végződő szakképzés helyett, vagy agrár szakterületen tanult tovább a gazdasági-szolgáltató szakmák helyett és – a kedvezőbb helyzetűekhez képest (1. táblázat, 4. klaszter) – valamelyik deprivált csoportba kerül, mint a lakóhely településtípusának vagy a szubjektív anyagi helyzetnek. Ez utóbbiak közül a megyeszékhely, megyei jogú város mint lakóhely erős szignifikanciával csökkenti a nehéz körülmények között élők esélyét, viszont szintén erős szignifikanciával megsokszorozza, hogy a rosszabb helyzetű szakmaválasztó tanulók közé sorolódjanak (3. táblázat, 2. és 3. klaszter). A Dél-Alföld jelen társadalmi-gazdasági mutatói – mint látjuk – a vizsgált szakmacsoportokban bizonyára kedvezőbb szakmai perspektívát és továbbtanulási alternatívák elképzelését teszik lehetővé a diákoknak, mint az ország más régióiban.

A tanulók a szakmákról, az iskolákról a közeli társadalmi környezetből eltérő mértékben tájékozódnak, de annak, hogy a tanárok választásban adott tanácsait megfogadják, a válaszolók ötöde esetében egyáltalán nem, a fennmaradó nagyobb csoportban is csak kis szerepe volt. Jól jelzi ez a tény azt az ellentmondást, hogy a diák tanulási és szociális kompetenciáit elvileg ismerő általános iskolai tanároknak lényegtelen szerepe van a szakma vagy az iskola/képzés kiválasztásában a diákok vélekedése szerint. Ennek magyarázatát további vizsgálatokkal kellene feltárni és áttekinteni, vajon a tanárképzés, tanártovábbképzés és a közoktatási intézményrendszer ad-e olyan kompetenciákat, illetve lehetőségeket, melyek révén a rászoruló tanulók/szülők számára hozzáférhető az intézményes segítség, a társadalmi felzárkózás, a tehetséggondozás stb. – röviden: növelhető-e a felfelé irányuló társadalmi mobilitás esélye tanári közreműködéssel? További vizsgálódást igényel az is, hogy vajon más szakmák választásában is az itt feltárt valószínű összefüggések és tények jellemzőek-e. Meggyőződésünk, hogy nem. A szakmai képzésnek ma a jövő gazdasági és technológiai kihívásaihoz való innovatív illeszkedést kellene megalapoznia. Ehhez járult hozzá a hivatkozott *Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése* című TÁMOP-projekt³², melynek keretében ez a kutatás készült.

---

32 Lásd 12. lábjegyzet

HIVATKOZÁSOK

- Aldenderfer, M. S. – Blashfield, R. K. (1984) *Cluster Analysis*. London: Sage Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412983648>
- Alwin, D. – Thornton, A. (1984) Family Origins and the Schooling Process: Early versus Late Influence of the Parental Characteristics. *American Sociological Review*, 49(6), 784–802. <https://doi.org/10.2307/2095530>
- Andorka R. – Simkus A. (1983) Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 61(6), 592–611. <https://doi.org/10.2307/2095210>
- Bánkúti Zs. – Horváth Zs. – Lukács J. (2004) A szakképző iskolába járó diákok tanulási nehézségei. *Iskolakultúra*, 14(5), 3–26.
- Boudon, R. (1974) *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley. <https://doi.org/10.2307/590173>
- Boudon, R. (1981) *The Logic of Social Action: An Introduction to Sociological Analysis*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1973) Cultural reproduction and social reproduction. In Brown, R. K. (szerk.) *Knowledge, education and cultural change*. London: Tavistock. 71–112.
- Bukodi E. (1995) Az iskolázottsági esélyek alakulása. *Társadalomstatistikai Füzetek* 9. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Bukodi E. (1998) Nőtt-e az iskolázottsági egyenlőtlenségek? *Századvég*, 9, 159–166.
- Bukodi E. (1999) Educational Choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review* (English Number), 77 (Különszám), 71–94.
- Bukodi E. (2000) Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek. In Elekes Zs. – Spéder Zs. (szerk.) *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 13–27.
- Breen, R. – Goldthorpe, J. (1997) Explaining Educational Differentials: Towards a Formal Rational Action Theory. *Rationality and Society*, 9(3), 275–305. <https://doi.org/10.1177/104346397009003002>
- Cameron, S. V. – Heckman, J. J. (1998) Life Cycle Schooling and Dynamic Selection Bias: Models and Evidence for Five Cohorts of American Males. *Journal of Political Economy*. 106(2) 262–333. <https://doi.org/10.3386/w6385>
- Collins, R. (1971) Functional and conflict theories of educational stratification. *American Sociological Review*, 36(6), 1002–1019. <https://doi.org/10.2307/2093761>
- Csákó M. – Liskó I. (1978) Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás. *Valóság*, (3), 80–88.
- Csákó M. – László M. – Léderer P. – Róbert P. – Sági M. (1998) *A felsőfokú továbbtanulás meghatározói 1998-ban*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ.
- Csapó B. (2008) A magyar iskolarendszer adaptációs problémái: a tudás minősége. In Fazekas K. (szerk.) *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 113–131.
- Fehérvári A. (2009) Kudarok a szakiskolákban. *Szakképzési Szemle*, 25(1), 23–44.
- Ferge Zs. (1980) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Ferge Zs. (szerk.) *Társadalompolitikai Tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 97–136.
- Gazsó F. (1971) *Mobilitás és iskola*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Goldthorpe, J. (1996) Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: the Case of Persisting Differentials in Educational Attainment. *British Journal of Sociology*, 47(3), 481–505. <https://doi.org/10.2307/591365>
- Giddens, A. (1995) *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Halász G. – Lannert J. (2003) *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet. Hozzáférhető: <http://mek.niif.hu/01300/01399/01399.pdf> [letöltve: 2016-10-21]
- Horn D. (2014) *A tanonképzés rövidtávú munkaerőpiaci hatásai*. BWP – 2014/2. Budapest: MTA Közgazdasági és Regionális tudományi Kutatóközpont, BCE Emberi Erőforrások tanszék. Hozzáférhető: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/108498/1/bwp1402.pdf> [letöltve: 2016-11-04]
- Kertesi G. (2010) Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 371–407.
- Kertesi G. – Varga J. (2005) Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52(7–8), 633–662.
- Kézdi G. (2008) Nem csupán a rendszerváltás következménye. A szakiskolai képzés hanyatló hozadékai mögött álló okok Magyarországon. In Fazekas K. (szerk.) *Közoktatás, iskolai tudás és munkapiaci siker*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 73–94. Hozzáférhető: <http://econ.core.hu/kiadvany/ktikonyvek2008.html> [letöltve: 2016-10-21]
- Kézdi G. – Köllő J. – Varga J. (2008) Az érettségit nem adó szakmunkásképzés válságtünetei. In Fazekas K. – Köllő J. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2008*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Alapítvány, 87–136. Hozzáférhető: http://econ.core.hu/file/download/mt_2008_hun/egyben.pdf [letöltve: 2016-11-04]

- Koszó Z. – Semjén A. – Tóth Á. – Tóth I. J. (2007) *Szakmastruktúra és szakmatartalom-változások a gazdasági fejlődés tükrében*. Budapest: MKIK GVI. Hozzáférhető: http://www.gvi.hu/data/papers/KF_2007_2_szakmastruktura_071106.pdf. [letöltve: 2016-11-04]
- Lannert J. (1998) Pályaorientációk. *Educatio*, 7(3), 436–446.
- Lannert J. (1999) Szerkezetváltási tendenciák és a továbbtanulási arányokat befolyásoló tényezők a közoktatásban. In Vágó I. (szerk.) *Tartalmi változások a közoktatásban a 90-es években*. Budapest: OKI KK – Okker. 47–72.
- Lannert J. (2003a) Középiskola-választás a kilencvenes évek végén. In Nagy M. (szerk.) *Mindenki középiskolája. Középfokú képzés az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 71–92. Hozzáférhető: <http://ofi.hu/kozepiskola-valasztas-kilencvenes-evek-vegén> [letöltve: 2016-10-21]
- Lannert J. (2003b) A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. In Lannert J. (szerk.) *Hogyan tovább? Pályaválasztási elképzelések Magyarországon*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet. 38–56. Hozzáférhető: <http://ofi.hu/tovabbtanulasi-aspiraciok-tarsadalmi-meghatarozottsaga> [letöltve: 2016-10-21]
- Lannert J. (2004) *Pályaválasztási aspirációk. A 13 és 17 évesek továbbtanulási aspirációi mögött munkáló tényezők három kistérségben*. Ph.D. értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Hozzáférhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/86/1/lannert_judit.pdf [letöltve: 2016-10-21]
- Liskó I. (1997) Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban. *Educatio*, 6(1), 60–73.
- Liskó I. (2003) *Kudarok a középfokú iskolákban*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
- Liskó I. (2008) Szakképzés és lemorzsolódás. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.) *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért*. Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal. Budapest: Ecosstat, 95–119. Hozzáférhető: <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf> [letöltve: 2016-12-04]
- Mare, R. (1981) Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, 46(1), 72–87. <https://doi.org/10.2307/2095027>
- Mártonfi Gy. (2003) Az iskolai rendszerű szakképzés átalakulása. In Nagy M. (szerk.) *Mindenki középiskolája. Középfokú képzés az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 117–135.
- Róbert P. (1991) Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig. *Szociológiai Szemle*, 1(1), 59–84.
- Róbert P. (1998) Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. *Századvég*, 8, 156–164.
- Róbert P. (2000) Bővülő felsőoktatás: Ki jut be? *Educatio*, 9(1), 79–94.
- Róbert P. (2003) Self-selection and Selection: Transition from Secondary to Tertiary Education in Hungary. *Sociologicky Casopis/Czech Sociological Review*, 39(3), 325–349.
- Róbert P. (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2004*. Budapest: TÁRKI, 193–205.
- Sági M. (2009) Az iskolaválasztás oksági modellje a racionaliscelekvés-elmélet alapján. In Lannert J. (szerk.) *Hogyan tovább? Pályaválasztási elképzelések Magyarországon*. Budapest: Tények és érvek sorozat OKI, 2003, 52–57. Hozzáférhető: <http://ofi.hu/az-iskolavlasztas-oksagi-modellje-racionaliscelekves-elmélet-alapjan> [letöltve: 2017-06-18].
- Shavit, Y. – Blossfeld, H. P. (szerk.) (1994) *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press. <https://doi.org/10.2307/3121687>
- Szelényi Sz. – Aschaffenburg, K. E. (1993) Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3(2), 71–91.
- Treiman, D. (1970) Industrialization and Social Stratification. *Sociological Inquiry*, 40(2), 207–234. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682x.1970.tb01009.x>
- Velkey G. (2011) A középfokú képzés területi rendszerének változása és továbbfejlesztése. *Tér és Társadalom*, 25(3), 60–78.

INTERNETES FORRÁSOK

KSH 2009, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/szegedszakkepzes.pdf>

A szakképzés helyzete az Alföldön Központi Statisztikai Hivatal (letöltve: 2017-01- 31.)

KSH 2015a, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl13.pdf>

A GAZDASÁGI FOLYAMATOK REGIONÁLIS KÜLÖNBSEGEI, 2013, KSH 2015. március (letöltés 2017. jan.31.)

KSH 2015b, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/03_ba_14.pdf

Bács-Kiskun megye számokban, 2014 Központi Statisztikai Hivatal (letöltve: 2017-01-31.)

KSH 2015c, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/04_be_14.pdf

Békés megye számokban, 2014 Központi Statisztikai Hivatal (letöltve: 2017-01-31.)

KSH 2015d, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mesz/06_cs_14.pdf

Csongrád megye számokban, 2014 Központi Statisztikai Hivatal (letöltve: 2017-01-31.)

TérPort, <http://www.terport.hu/regiok/magyarorszag-regioi/del-alfoldi-regio> (letöltve: 2017-01- 31.) Lechner Tudásközpont honlapja

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A minta általános jellemzői (N=630)

Változók	N	%
<i>Képzés szakterülete</i>		
Gazdasági-szolgáltatási	435	69,1
Agrár	195	30,9
<i>Szakképzési rendszer típusa</i>		
Szakközépiskolai képzés	217	34,5
Szakiskolai képzés	413	65,5
<i>Nem</i>		
Férfi	274	43,5
Nő	356	56,5
<i>Évfolyam</i>		
9. évfolyamon tanul	156	24,8
10. évfolyamon tanul	138	21,9
11. évfolyamon tanul	148	23,6
12. évfolyamon vagy felette tanul	188	29,6
<i>Háztartás nagysága</i>		
Kétfős háztartásban él	46	7,3
Háromfős háztartásban él	142	22,5
Négyfős háztartásban él	257	41,0
Ötfős háztartásban él	117	18,6
Hatfős vagy annál nagyobb háztartásban él	65	10,3
Nem tudja, nem válaszolt	3	0,4
<i>Lakóhely településtípusa</i>		
Megyeszékhely, megyei jogú város	85	13,5
Város	351	55,8
Község	194	30,7
<i>Életkörülmények, lakáskörülmények</i>		
Nehezebben élnek, mint a többiek a környezetükben	86	13,5
Átlagos szinten élnek	455	72,3
Jobban élnek, mint a többiek a környezetükben	76	11,9
Nem tudja megítélni	13	2,2
<i>Apa legmagasabb iskolai végzettsége</i>		
Általános iskolai végzettség	85	13,4
Szakmunkás, szakképzés érettségi nélkül	313	49,8
Középfokú végzettség érettségivel	150	23,9
Felsőfokú végzettség	59	9,4
Egyéb	23	3,5

F1. táblázat. A minta általános jellemzői (N=630), folytatás

Változók	N	%
<i>Anya legmagasabb iskolai végzettsége</i>		
Általános iskolai végzettség	70	11,2
Szaktanús, szakképzés érettségi nélkül	188	29,8
Középfokú végzettség érettségivel	253	40,2
Felsőfokú végzettség	94	15,0
Egyéb	25	3,8
<i>Tanulmányi eredmény a legutóbbi félév átlaga alapján</i>		
Volt elégtelen osztályzata	6	1,0
Elégséges	20	3,1
Közepes	245	38,4
Jó	220	34,9
Jeles	72	11,4
Nem tudja, nem válaszolt	71	11,2
<i>Önbesorolás a legutóbbi félév tanulmányi átlaga alapján</i>		
Roszsabb tanulók közé tartozik	35	5,6
Közepes tanulók között van	252	40,0
Jobb tanulók között van	227	36,0
A legjobb tanulók között van	116	18,3

F2. táblázat. A középfokú szakmai továbbtanulást befolyásoló tényezőket nagymértékben jellemzőnek tartó tanulók aránya a képzés típusa szerint, Dél-Alföld Régió, 2015, %

A szakmai továbbtanulást befolyásoló tényezők	Szakképző iskola típusa		Mintán belül összesen
	Szakiskola	Szakközépiskola	
Ebben szakmában szeretnék továbbtanulni	50,0	51,0	51,0
	NS		
Olvastam, hallottam, mondták, hogy ez jó szakma	46,1	53,8	51,9
	szig=0,048, Cramer's V=0,087		
Ebbe az iskolába tudok a legkönnyebben eljutni	40,5	31,2	36,6
	szig=0,039, Cramer's V=0,109		
Barátaim, családtagjaim között is vannak, akik ezt a szakmát választották	33,6	28,8	30,0
	NS		
Jó kereseti lehetőséget biztosít ez a szakma	50,6	66,4	62,6
	szig=0,000, Cramer's V=0,169		
Jó elhelyezkedési lehetőséget biztosít ez a szakma	46,1	61,1	57,4
	szig=0,001, Cramer's V=0,160		
A család, ismerősök ezt tanácsolták	34,3	41,3	39,5
	NS		
Nem a szakmát, hanem az iskolát választottam, mert jó a híre	23,7	36,4	30,5
	szig=0,020, Cramer's V=0,114		
Általános iskolai tanulmányi eredményeim alapján csak ide vettek fel	21,3	13,1	14,7
	szig=0,031, Cramer's V=0,112		
Tanáraim tanácsolták, hogy ezt a szakmát válasszam	19,1	7,7	10,5
	szig=0,000, Cramer's V=0,147		

Magyarázat: A felülreprezentált értékek dőlten szerepelnek.

F3. táblázat: A magyarországi régiók középiskolai oktatási mutatói, 2015 (db, fő, %)

Régiók, 2015	Összesen, N=100%	Közép-Ma- gyarország	Közép-Du- nántúl	Nyugat-Du- nántúl	Dél-Dunán- túl	Észak-Ma- gyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld
Számítógéppel ellátott szakiskolai és speciális szakiskolai feladatellátási helyek száma	550	19,3	13,8	10,9	11,5	13,3	16,4	14,9
Számítógéppel ellátott szakközépiskolai feladatellátási helyek száma (db)	786	27,4	10,8	9,3	8,4	13,1	16,4	14,6
Hátrányos helyzetű szakiskolai és speciális szakiskolai tanulók száma a nappali oktatásban	18832	8,6	5,1	4,7	13,7	26,9	30,1	10,8
Hátrányos helyzetű szakközépiskolai tanulók száma a nappali oktatásban (szakmai képzéssel együtt)	13680	12,9	3,4	3,0	12,0	23,4	34,0	11,3
Más településről bejáró szakiskolai és speciális szakiskolai tanulók száma a nappali oktatásban	52519	16,3	12,5	10,7	11,9	17,3	18,7	12,6
Internettel ellátott szakiskolai és speciális szakiskolai feladatellátási hely (db)	539	19,3	13,5	10,9	11,7	12,8	16,5	15,2
Internettel ellátott szakközépiskolai feladatellátási helyek száma (db)	784	27,3	10,8	9,3	8,4	13,1	16,5	14,5
Szakiskolában és speciális szakiskolában foglalkoztatott főállású pedagógusok száma	8989	18,5	12,7	10,1	12,1	12,7	17,9	16,1
Kollégiumban lakó szakiskolai és speciális szakiskolai tanulók száma a nappali oktatásban	8032	11,8	11,7	10,2	13,2	11,3	19,6	22,3
Szakiskolai és speciális szakiskolai tanulók száma a nappali oktatásban (fő)	87639	19,1	12,2	10,4	11,5	14,7	17,7	14,3
Szakiskolai és speciális szakiskolai feladatellátási helyek száma (db)	732	18,6	11,9	9,8	11,5	14,3	19,7	14,2
Középiskolai főállású pedagógusok száma (fő)	36608	33,6	9,5	9,6	8,0	11,0	15,1	13,3
Más településről bejáró középiskolai tanulók száma a nappali oktatásban (fő)	153238	28,8	11,1	10,9	8,1	14,0	15,5	11,6
Kollégiumban lakó középiskolai tanulók száma a nappali oktatásban (fő)	33966	11,3	10,5	13,5	12,9	14,3	19,8	17,7
Szakközépiskolai tanulók száma a nappali oktatásban (szakmai képzéssel együtt) (fő)	182529	27,4	10,0	11,6	7,7	13,0	15,7	14,6
Szakközépiskolai feladatellátási helyek száma, megoszlása	893	26,2	11,0	9,4	8,4	12,3	18,7	14,0
Gimnáziumi feladatellátási helyek száma, megoszlása	860	29,8	10,8	7,1	7,6	10,6	21,9	12,3

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal STADAT

PSZICHOPATOLÓGIÁK A KRITIKAI HÁLÓZATELMÉLET PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

Beszélgetés a pszicho-diskurzusok kritikai elmélet számára történő hasznosításának lehetőségéről

Az alábbi beszélgetésre 2017. március 17-én, az ELTE TáTK Szociológia Intézetében zajló, a munkatársak aktuális kutatásait megvitató nyilvános műhelysorozat keretében került sor. A kiindulópontot Sik Domonkos három tanulmánya képezte (Sik 2015, 2016a, 2016b). Az ezeken alapuló könyv *A szenvedés határállapotai* címmel, 2018 tavaszán fog megjelenni az Eötvös Kiadónál. A vitaindító előadást követően Berkovits Balázs és Bodor Péter felkért hozzászólóként mondták el észrevételeiket, majd a közönség kérdései következtek. Az alábbi szöveg az elhangzottak szerkesztett változata.²

SIK DOMONKOS (VITAINDÍTÓ):

Sokat foglalkoztam kritikai elméletekkel, és számomra mindig probléma volt, hogy egy-egy elmélet értelmezési tartománya túlságosan lehatároló. Minden elmélet kijelöl szempontokat, problémahorizontokat, amivel foglalkozik, de ezzel párhuzamosan egyúttal kijelöl olyan dolgokat is, melyekkel nem foglalkozik. Sokat gondolkodtam azon, hogyan lehet minimalizálni az ilyen értelemben vett vakfoltokat, hogy minél több problémahorizont párhuzamosan megjelenjen. Így jutottam végül arra az álláspontra, hogy az elméleteknek egy konszenzuális alapját állítsam középpontba. Minden egyes kritikai elmélet, akár explicit, akár implicit módon, de valamilyen módon kapcsolódik a szenvedések tapasztalatához. Már a frankfurti iskola első generációjában is megjelenik, hogy azok a szenvedések érdeklődnek a kritikai elméleteket, amik, miközben indokolhatatlanok és igazolhatatlanok, egyúttal társadalmi okokkal hozhatók összefüggésbe. Ez Honneth-nél lesz a leglátványosabb: ő magát a szenvedés tapasztalatát emeli be a kritikai elméletek középpontjába. Míg Habermasnál azt látjuk, hogy ő még egy alapvetően filozófiai, nyelvfilozófiai konstrukciót tesz meg kritikai bázisnak, Honneth-nél kimondottan azok az elismerés-megvonási tapasztalatok állnak a középpontban, amik a kritikai praxisok kiindulópontjává is válhatnak. Tehát ebben az értelemben van szerintem egy elmozdulás a kritikai elméletek történetén belül a fenomenológiai megalapozás irányába.

Ugyanakkor ez a fenomenológiai megalapozás az esetek többségében valamilyen elméletileg származtatott tapasztalatra vonatkozik. Vagyis a klasszikus kritikai elméletekben az elidegenedés, az értelemvesztés, az anómia vagy az elismerés megvonása mind-mind esetlegesek abban az értelemben, hogy magának a szenvedésnek a tapasztalati bázisa vagy egy filozófiai, vagy egy antropológiai, vagy egy társadalomelméleti konstrukcióból kerül levezetésre. Arra gondoltam, hogy ezt meg lehet fordítani: ki lehet indulni magából a szenvedéseknek az empirikus tárházából, és végiggondolni, hogy ezekhez milyen társadalmi konstellációk rendelhetők hozzá.

---

1 Berkovits Balázs szabadúszó kutató, Bodor Péter: ELTE TáTK Szociológia Tanszék, Sik Domonkos: ELTE TáTK, Elmélet-történet Tanszék.

2 Köszönettel tartozunk Takács Flóriának a beszélgetés lejegyzésében, Nattán-Angeli Nórának, Horváth Gábornak, valamint a szerkesztőségnek a szöveg szerkesztésében nyújtott segítségért.

Ebben az értelemben egy fordított utat lehet bejárni ahhoz képest, mint amit a hagyományos kritikai elméletek követnek: a szenvedés empirikus tapasztalataiból eljutni azokhoz a társadalmi formákhoz, melyek aztán kritika-
ilag lesznek értelmezhetőek. Ezen a ponton azonban sok nehézség keletkezik. Egyrészt mi az, hogy „empirikus formájú tapasztalat”, hogy lehet ezekhez hozzáférni? Ez egy olyan nehézség, ami figyelmet érdemel. Ebből a szempontból el lehet indulni például az ifjú Habermas irányába, az emancipatorikus megismerésérdeken keresztül. Nem véletlen, hogy a pszichoanalízishez fordulva ő is egy olyan gyakorlatra hivatkozik, ami végső soron egy terápiás perspektívát, egy terápiás tekintetet foglal magába. Nem csak a pszichoanalízis, hanem általában minden olyan megismerésérdek releváns ebből a szempontból, ami nem elméleti szinten kerül kapcsolatba a szenvedés különböző formáival, hanem gyakorlatként, a szenvedés csökkentésének szándéka által motiválva.

Fontos leszögezni, hogy nem minden szenvedésforma egyformán releváns társadalomelméletileg, és ennek megfelelően le kell határolni azon terápiás tekinteteket, melyek hasznosíthatók az elméletalkotás szempontjából. Egy jó kiindulópont lehet az orvosi keret, ami talán a klasszikus formája a terápiás megközelítésnek. Ezen belül kell lehatárolni azokat a szenvedésklasszifikációkat, amik nem egyszerűen biológiai entitásként, hanem önálló viselkedési képességek birtokosaként tekintenek az egyénre. E terápiás megismerésérdekű leírások a pszichológiai, pszichiátriai tudások, amik végső soron a szenvedéseket mindig valamilyen módon a cselekvési képesség megakadásaként, valamilyen szélsőséges torzulásaként értelmezik. Ezen a ponton a következő probléma az, hogy ezeknek a pszicho-tudásoknak van egy komoly társadalomkritikai irodalma, melyeknek talán a legalapvetőbb belátása, hogy ezek a tudások egyfajta „szcientista önfélreértésben” vannak abból a szempontból, hogy önmagukra természettudományként tekintenek, a pszichopatológiákat alapvetően egy esszenciális torzulásként, vagy betegségmodellben képzelik el.

Ez a premissza óhatatlanul orientálta is a kritikai elméleteket abban az értelemben, hogy távolságtartásra motiválta őket. És ez a távolságtartás végül is felemás eredményhez vezetett. Abból, hogy a kritikai elméletek expliciten elutasították a pszicho-tudásokat, korántsem az következett, hogy teljesen függetlenedtek volna tőlük, hanem ehelyett valójában esetleges módon építettek rájuk. A társadalmi patológiák egyénre gyakorolt következményeinek érzékeltetéséhez olyan metaforikus fogalmakat használtak, melyek a pszicho-tudások által pszichopatológiaként leírt viselkedési zavarokkal hozhatók összefüggésbe. Tették ezt ugyanakkor anélkül, hogy a – saját belső diszciplináris szabályai szerint kétségtelenül szisztematikus, ugyanakkor a kritikai elméletek által hatalomkritikailag leleplezett – vonatkozó terápiás ismereteket komolyan figyelembe vették volna. Elég, ha Honneth-re gondolunk, aki kimondottan támaszkodik a különböző pszichológiai, pszichoanalitikus elméletekre, azonban teljességgel esetleges, hogy milyen megközelítést emel ki, és mely zavarokra fókuszál. Hozzá hasonlóan a legtöbb kritikai elméletben lehet találni valamilyen pszichológiai modellt is, ami ugyanakkor szintén *ad hoc* módon kerül kiválasztásra az esetek többségében, és nincs is ez a viszony tisztázva. Amit itt hangsúlyozni szeretnék, az az, hogy a pszicho-tudás társadalomkritikájából bizonyos értelemben egyfajta elhallgatás következett a társadalomtudományok számára. Nem tudják elkerülni, hogy ne támaszkodjanak ilyen tudásokra, de ugyanakkor ezt nem szisztematikusan teszik, mert hiteltelenként tekintenek a tudás-komplexum egészére.

Kutatásomban ennek feloldására törekszem. Abból indulok ki, hogy e pszichológiai, pszichiátriai modellek által leírt szenvedések olyan határállapotnak tekinthetők, melyekben olyannyira megakad a cselekvési képes-

ség, hogy azzal már nem tud mit kezdeni a cselekvő. Ilyenkor válik problémája társadalmilag láthatóvá, aminek következménye, hogy az erre szakosodott terápiás intézményrendszerrel kapcsolatba kerül, és interakcióba lépnek egymással. Ezekről a határállapotokról a pszichológiának és a pszichiátriának megvannak a saját leírásai és oksági modelljei. Fontos hangsúlyozni, hogy ezekben sokszor valamilyen társadalmi aspektus jelenik meg intuitív módon. Ugyanakkor ez a társadalmi aspektus gyakran korlátozott és esetleges: például a családnak van kitüntetett szerepe, és mindazok az egyéb társulási formák, amik szociológiai szempontból magától értetődően felbukkannának, háttérbe szorulnak. Úgy gondoltam, hogy ezek a leírások újraértelmezhetőek, újragondolhatók társadalomelméleti szempontból is. Végig lehet gondolni, hogy mik azok a különböző társulási formák, amik ezeket a modelleket más integrációs logikák mentén és más társadalmi szinteken kifejezésre juttatják, szemben azzal, amit a pszichológiai jellemzések feltárnak. Ezeknek a torzult hálózatoknak a sűrűsödési pontjára lehet olyan konstellációként tekinteni, mint ami valamilyen módon valószínűsíti a szenvedés – pszichológiai tekintet számára pszichopatológiaként megmutató – határállapotait. Lényegében véve ez a gondolatmenetem alapja.

Egy rövid példán keresztül hadd mutassam be, hogy technikailag hogyan próbáltam megvalósítani ezt a programot. Először is vettem különféle pszichopatológiai leírásokat. Mivel nem vagyok se pszichológus, se pszichiáter, abból indultam ki, hogy a legjobban akkor járok el, ha nem mélyedek el egy-egy vitában a diszciplínán belül, hanem azokat a többé-kevésbé konszenzuális, kiforrott kereteket tekintem kiindulópontnak, amik valamilyen értelemben paradigmaticusak. A standardizált pszichiátriai diagnosztikai kézikönyvet, a DSM-et egy ilyen kiindulópontnak tekintettem, a tankönyvi forrásokat szintén. Ezekből a sokszor nyilván leegyszerűsített, ugyanakkor épp emiatt, egyfajta minimális szakmai konszenzust kifejező leírásokból indultam ki. A kényszerbetegség kapcsán az alábbi lista alapján mindenki gyorsan áttekintheti, hogy hogyan értelmezi az Amerikai Pszichiátriai Társaság – időről-időre frissített – diagnosztikai kézikönyve ezt a tünetegyüttest:

- Kényszerbetegségről abban az esetben beszélünk, ha rögeszmék és kényszeres cselekvések visszatérő, kontrollálhatatlan jelleggel bukkannak fel, stresszt és szorongást eredményezve.
- A zavaró mentális képeket az egyén igyekszik vagy figyelmen kívül hagyni, vagy elfojtani, vagy pedig alternatív gondolatokkal, illetve cselekvésekkel semlegesíteni.
- Ahogy a rögeszmék kontrollálhatatlanul bukkannak fel, úgy az őket semlegesíteni hivatott cselekvések – melyeket az egyén szigorú szabályként követ – kényszeressé válnak.
- E kényszeres szabálykövetés célja, hogy megelőzze, illetve csökkentse a nyugtalanító gondolatok megjelenésének esélyét, annak ellenére, hogy a repetitív viselkedésminták semmiféle tényleges kapcsolatban nem állnak a szorongás tárgyával.

Az időigényes rögeszmék és kényszeres cselekvések végső soron azért, hogy elvonják a figyelmet minden másról, jó eséllyel ellehetetlenítik a hétköznapi életet (APA 2013: 237–242).

Ehhez a tünetegyütteshez a pszichológia és pszichiátria különböző megközelítései többféle magyarázó modellt rendelnek hozzá, alább néhány példa:

- A pszichoanalitikus: akkor alakul ki, ha az egyén – pl. hideg-követelő szülői háttér esetén – megriad „ösztönénje” impulzusaitól és azokat – akár izolálva, akár szimbolikusan meg nem történtté téve, akár ellentétes irányú cselekvésekkel ellensúlyozva – igyekszik elhárítani.
- A behaviorista: kondicionálás során alakul ki. Az olyan, eredetileg jelentés nélküli cselekvések, mint a kézmosás abban az esetben, ha rendszeresen hozzákapcsolódnak valamilyen szorongásra okot adó jelenség elmúlásához, önálló jelentésre tesznek szert, és a szorongás elmúlásának kísérőjelenségéből az egyén számára a szorongást megszüntető okká válnak.
- Komplex megközelítés: háttérben olyan tapasztalatok állnak (pl. gyerekkori normaszegő gondolatok túlzott szankcionálása), melyek hatására az egyén egyenlőségjelet tesz a gondolatok és cselekvés közé. Míg a nem kívánt cselekvéseket el lehet kerülni, addig a gondolatok kontrollálhatatlanok. Elkerülésükre tett kísérlet ezért csakis folyamatos törekvésként lehetséges, kötött gondolkodási pályák szüntelen követésével. Ezek teljesen lekötik a figyelmet, így nem hagynak teret a távol tartani kívánt gondolatoknak.

Ezekben a leírásokban olyan különböző szocializációs pályákat villantanak fel, amik végső soron elvezetnek a kényszerbetegség határállapotához. Ebben az értelemben ezek oksági modellnek tekinthetők. Ezért gondoltam, hogy segítségükkel tovább lehet lépni egy szociológiai értelmezés irányába. A kényszerbetegség esetében, ha megpróbáljuk absztrahálni ezeket a magyarázó modelleket, akkor arra lehet következtetni, hogy azokban a társas cselekvési helyzetekben vagy társulásokban nő meg ennek a fajta tünetegyüttesnek a valószínűsége, ahol a cselekvő magára marad a szabálykövetés problémájával. Maga a kényszerbetegség egy privát szabálykövetésre tett kísérletként értelmezhető ebből a szempontból. Ennek tétjét az adja meg, ha Wittgenstein „privát nyelv” argumentumára gondolunk: eszerint a szabálykövetés folyamata alapértelmezésben szorosán hozzá van kapcsolva az interakciókhoz, ahhoz, hogy legyenek visszajelzések. Ha adott társadalmi térben nem értelmezhetők a szabályok, vagy nem kiismerhetők, akkor az egyén arra kényszerül, hogy folyamatosan ismétlje a szabályokat. Visszaigazolás hiányában csak a repetíció képes biztosítani a szabálykövetésnek ha nem is a realitását, de valamilyen utánzatát, valamilyen beszűkített formáját. A kényszerbetegségnél ezek az egyéni szinten kényszeresen ismételt cselekvésmintázatok lesznek azok, amik aztán előbb-utóbb átveszik a normatív cselekvéskoordináció helyét. Ekkor azonban egyúttal diszfunkcionálissá is válnak, mert ellehetetlenítik magát az interakciót, a másokkal való együttműködést.

Ahhoz, hogy egy ilyen pszichológiai leírást hasznosíthassunk a kritikai elméletek számára, mindenekelőtt olyan átfogó társadalomelméleti keretre van szükség, ami kellőképp tág ahhoz, hogy a legkülönbözőbb cselekvéshelyzeteket értelmezhesük, ugyanakkor kellőképp rugalmas ahhoz, hogy a társadalmi viszonyok torzulásait megragadhassuk a segítségével. Korábban – *A modernizáció ingája* című könyvemben (Sik 2012) – ilyen metaelméleti keretet keresve a kritikai elméletek hálózatelméleti szintézisére tettem kísérletet. Ez teszi lehetővé, hogy a különböző integrációs formákat hálózattípusokként értelmezzük újra: Bourdieu kapcsán az egyenlőtlenségek, Giddens kapcsán a reflexivitás, Habermas kapcsán a kommunikatív cselekvés, Honneth kapcsán az elismerés, Lash kapcsán az információs és technikai logika alapján szerveződő hálózatok írhatók le. Kutatásomban ezek alapján próbáltam meg rekonstruálni a hálózatok egy olyan formáját, amik abban az értelemben ha-

sonlóképpen torzultak, hogy egy ilyen típusú tünetegyüttes kialakulását valószínűsítik. Állításom tehát az, hogy ezeknek a tünetegyütteseknek a kialakulásában társadalmi tényezőként fontos szerepe lehet az ilyen típusú, egy irányba mutató, különböző szintű és integrációs logikájú torzulások meglétének. Röviden ennyit terveztem így első körben, és akkor átadom a szót, köszönöm szépen!

BERKOVITS BALÁZS (FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ):

Ez rendkívül invenciózus, kreatív és ambiciózus kutatási program! Egyfelől a pszichiátriát, a pszicho-tudások használatát, másfelől a szenvedés fogalmát és fogalomkörét látom ebben kulcsmomentumnak, olyannak, amire a kritikai elmélet is támaszkodhat. Ugyanakkor nincs-e meg annak a veszélye, hogy Sik Domonkos átveszi a pszichiátria szótárát, diagnosztikáját, és tulajdonképpen ezt próbálja meg átkategorizálni, illetve szociológiai fogalmakra átültetni? Az elfogadható, hogy a szenvedés fogalomkörét fenomenológiai megközelítésbe akarja helyezni a kritikai elméletekben. Ugyanakkor kérdés, hogy a szenvedés miért a pszichiátria által van definiálva? Vajon miért is ne lehetne szociológiai szenvedésfogalmat alkalmazni, miért ne juthatna el a szociológia oda, hogy saját szenvedésfogalmat dolgozzon ki? Miért ne állhatna akár szociológiai diagnosztika is a pszichiátriai diagnosztika helyett? Nem tudom, hogy a pszichiátriai diagnosztika átkategorizálása egy másodelemzés révén, amit például az esettanulmányokban elvégez, mennyire meggyőző, avagy mennyire marad meg inkább a pszichológia, pszichiátria fogalomkörében, illetve válik az ilyen típusú megközelítésekhez hasonlatossá? Ez számomra nem világos. Ráadásul a szenvedésnek hatalmas szociológiai irodalma van, amire nem utal a szerző. Igaz, nem biztos, hogy a szándékai szerint működik ez az irodalom, erre még térjünk vissza.

Először tehát a pszichiátriáról. Sik Domonkos azt állítja, hogy a pszichiátriát lesöpörték a társadalomtudományi megközelítések, és egyoldalú kritikával illették. Ő viszont nem söpörheti le azt, amit az elmúlt hatvan év pszichiátria kritikája elért, vagy amire legalábbis rámutatott, mégpedig, hogy a pszichiátriával rengeteg probléma van. Erre sokan rámutattak, az antipszichiátriától kezdve Goffmanon át Foucaultig, illetve a kritikai szociológiai megközelítésekig. Vagyis, hogy a pszichiátriával kapcsolatban felmerülnek morális, politikai, episztemológiai és ontológiai problémák. Vajon milyen értelemben mondhatjuk, hogy a pszichiátria írja le megfelelően a betegség valóságát? Gondoljunk csak Goffman *Asylums* című munkájára (1974)! Ha azt a könyvet egy mondatban kellene összefoglalnom, akkor azt mondanám, hogy arról szól, hogy a pszichiátria intézményes körülményei által keltett hatások azoknak az embereknek a viselkedésében, akik az intézményben előfordulnak, és a pszichiátria által megállapított diagnosztika, vagyis a tudományos kijelentések tulajdonképpen nem megkülönböztethetőek. Nem tudunk olyan kritériumot mondani, amely e különbségtételt megalapozhatná. Lehet, hogy az intézmény hatása váltja ki azt a viselkedést, amit azután a pszichiátria betegségként kódol. Rendben, ez egy intézményes környezet, és más jellegű betegségekről is van szó; egyébként Goffmann nem foglalkozik külön a betegségtípusokkal. Felmerül, hogy a pszichiátria maga is kelti, maga is létrehozza azt a valóságot, amire referál, illetve amelyet diagnosztizálni próbál. Foucault-nál ez hatalmas téma, külön végigmegegy a betegségcsoportokon, például a *Pszichiátriai hatalom* előadássorozatában (Foucault 2014). Ebben azt elemzi, hogy például a hisztérikus bénulás hogyan van létrehozva oly módon, hogy a terapeuta és a páciens gyakorlatilag együttműködnek abban, hogy a diagnosztika létrejöhessen. Ilyen értelemben tehát a pszichiátriai értelmezés közvetlen alkalmazása szcientista önfélreértés, merthogy erről van szó, ha nem vesszük tekintetbe azt, hogy a pszichiátriai diagnosztika hogyan működik.

Sik utalt arra, hogy a terapeuták által alkalmazott diagnosztikai kézikönyv, illetve ennek legújabb kiadása, a DSM 5, valamint az Amerikai Pszichiátriai Társaság által kiadott és általa hivatkozott tankönyv valamilyen kikristályosodott tudást mutatnak. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a DSM minden újabb kiadásában újra- és újredefiniálják ezeket a betegségeket. Folyamatos vita van arról, hogy milyen betegség milyen betegségcsoport alá tartozik, egyáltalán a betegségcsoportok elnevezései sem állandóak, mindig újak jönnek létre, amelyek egyébként ugyanúgy a tudósok közötti harc lenyomatát is tükrözik, mint ahogy a tudomány változását. Tehát ez egy dinamikusan változó diszciplína, amiben szinte egyetlen szilárd pont sincs. Nem látom, hogy akár csak morfológiailag megragadnának tünetcsoportokat vagy egy betegséget, nem is beszélve az okságról, amiről végképp halvány fogalmuk sincs. A tudományfilozófus Ian Hacking írja bizonyos betegségcsoportok kapcsán, hogy a pszichiátriai kategóriák interaktívak, ami azt jelenti, hogy kapcsolatba lépnek a kategorizált populációval, és ennek fényében dinamikusan változnak, hiszen a kategorizált populáció, amely természetesen reflexív, magára alkalmazza a kategóriát, illetve tudja, hogy ezt a kategóriát rá alkalmazzák, ezért ennek nyomán változni fog, majd ezt a megváltozott népességet egy már átalakított kategória fogja tudni csak leírni. Tehát nem természeti fajták azok, amelyeket a pszichiátria megragadna, mivel egy dinamikusan változó tudományos osztályozásról van szó (Hacking 2014). Tehát ezek nem természeti, hanem interaktív kategóriák. Ha ennek mentén belátjuk, hogy sokféle társadalmi hatás alakítja a pszichiátriai kategóriákat, akkor milyen értelemben fogadhatjuk el ezeket egy kritikai elmélet alapjaként?

Továbbá kérdés az is, hogy ezeknek a szenvedéstípusoknak a szociológiai meghatározása vajon a pszichiátria megállapításainak kiegészítéseként szolgál-e, vagy pedig ezek átkategorizálásaként? Ha átkategorizálásaként szolgál, akkor nagy a távolság a szenvedés tapasztalata és aközött, hogy eljussunk végül a szociológiai megértéséhez. Sok az átmenet a pszichiátriai diagnosztika és a társadalomelmélet között, és akkor azt még nem is vettük számításba, hogy a pszichiátriai diagnosztika is folyamatosan alakul a különböző társadalmi hatások következtében. Tehát nem egy természettudományos módon, és akkor ugye ezt még átkategorizáljuk a kritikai elméletek értelmében, amelyet ráadásul még ilyen hálózatos módon kell összekapcsolni és megérteni.

Emiatt ez az eljárás hihetetlenül bonyolult, és nem egyértelmű, hogy mi mivel és hogyan kapcsolódik össze. Ráadásul a pszichiátriával szemben azt azért meg szokták fogalmazni, hogy nem kritikai, hanem sokkal inkább apologéta tudomány. A fennállóhoz próbálja meg adaptálni a szubjektumot. Vagyis a pszichiátria ebben az értelemben vajon hogyan viszonyul a kritikai elméletekhez, ha elfogadjuk, hogy inkább apologetikus, a fennállónak az afirmációját hordozza? Nincs arra igazán reflexió a pszichiátrián belül, hogy hogyan lehetne másmilyen a környező társadalom. Illetve a kritikai pszichiátriában, pszichológiában van, de ezekben nagy valószínűséggel olyan megközelítések szerepelnek, amelyekre Sik azt mondaná, hogy túluniformizált módon tekintenek a szenvedésre. Miközben ha megnézzük, hogy az antipszichiáter Thomas Szasz mit ír, és hogyan kategorizálja át a pszichiátriai diagnózist, az sok tekintetben hasonlít arra, amit Sik csinál. Az a mód, ahogyan nem betegségként akarja megérteni a hisztériát, hanem a kommunikáció zavaraként. Egy olyan viselkedés zavaraként, amit a pszichiátria betegségként fog kódolni, de ez nem betegség, hanem a kommunikáció nehézsége, aminek okai egyébként társadalmiak (Szász 2002). Sok szempontból el lehet vetni az antipszichiátriát, például amikor túláltalánosít, de nem biztos, hogy minden szempontból – a fenti példa megfontolandó. Egyszóval a társadalomtudomány nem engedheti át az empirikus esetek értelmezését egy olyan tudománynak, amely egyértelműen kétséges, és ami maga is társadalmilag elemezhető.

Áttérnék akkor a szenvedés fogalmára. Van egy jól kijelölhető szociológiai gondolat a szenvedés fogalmkörében, és erre nem utal Sik. Az a szubjektivista fordulat, hogy tulajdonképpen a szenvedő emberek tapasztalatait tolmácsolni kell, és azoknak politikai hangot is adni. Ez leginkább a neoliberalizmus kritikájának az irodalma. Arról van szó, hogy valamilyen módon a társadalomkritika válságban van, a hagyományos fogalmakkal már nem képesek kritizálni a társadalmat, tehát forduljunk a szenvedés és a szenvedés felmutatásának fogalmköréhez, például mutassuk meg, hogy a munkától hogyan szenvednek az emberek, a munkanélküliségtől hogyan szenvednek az emberek, ami együtt jár a szégyennel vagy a depresszióval. A kritikának figyelembe kell vennie, hogy a társadalmi kirekesztés ma már olyan jellegű, hogy a szociológiai és a pszichológiai dimenziókat együtt kell tekintetbe venni. Tulajdonképpen ez a valóság megváltozásából származó megállapítás és imperatívusz, hogy a kritikát ez alapján kell átformálni. Nem tudom, hogy ezzel azonosul-e, vagy Sikkál inkább az elméletből fakadó igény az, hogy a szenvedés bekerüljön a keretbe, és nem pedig az adott társadalom megváltozása.

A neoliberalizmust ebben az esetben úgy határozzák meg, mint a társadalmi kirekesztés általános folyamatát, amelyben ezek a szociológiai és pszichológiai dimenziók egybefonódnak. Ebben az esetben a szubjektív szenvedést kell társadalmi szenvedéssé alakítani, és eljuttatni egyúttal a politikai kifejeződésig. Itt nem arról van szó, hogy ki okozza a szenvedést, pontosan ki szenved el, tehát nincs benne igazán osztályelemzés, csupán egy kvázi sematikus neoliberalizmus ábrázolás. Van valamilyen társadalmi hierarchia, ugyanakkor nem pontosan látszik, hogy ki kicsoda, ezért a szenvedés bemutatása képes dramatizálni azt, hogy vannak társadalmi problémák, amelyekről részben a privilegizáltak is ugyanúgy szenvednek, mint az alacsony státuszúak. Például Bourdieu-nek a „*La Misère du monde*” című műve egy ilyen könyv, amelyben az egyenlőtlenség tapasztalatát próbálja meg felmutatni, de ez már nem a mező, nem a habitus fogalmköre, sőt, az osztály fogalma gyakorlatilag elő sem fordul ebben a könyvben (Bourdieu 1993). Pont emiatt bírálták, vagyis azért, hogy ez így homályos, illetve hogy a szenvedés problémaköre mindig egyfajta dramatizáltságot, valamilyen patetikuságot visz a társadalomkritikába. Ez egyúttal mintha az elemzés hiányosságait jelezné, vagyis azt próbálja meg kompenzálni. Ez a típusú társadomelemzés nem adja meg a szenvedések társadalmi okait, hanem a szenvedésből következő felháborodás válik a kritika alapjává. És ebből következik megannyi áldozati versengés, s a legnagyobb áldozat felmutatásának mindenkor kényszere. Kérdés, hogy a szenvedésnek az ilyen típusú szociológiai irodalma hogyan viszonyul ahhoz, amit Sik gondol a szenvedés fogalmáról és az ebből kinövő elmületről. Vajon mennyiben találkozik ez az intencióival, vagy mennyire ellentétes vele?

BODOR PÉTER (FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ):

Az integrációelméletek hálózati szintézise – megoldás vagy probléma? – hozzászólásomnak ezt a címet adtam, miközben a beszélgetésre készülve Sik újabb munkáit olvastam. E tanulmányaiban Sik – tömören fogalmazva – a társadalomelméletek hálózatosított egyesítésére vállalkozik. Ennek során részben néhány kritikai társadalomelméletet – Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash –, részben pedig néhány hálózatelméleti elgondolást alapul véve azok együttes mozgásba hozására, bizonyos értelemben fúziójára tesz javaslatot. Mindezek mellett igyekszik bemutatni javaslata megtermékenyítő erejét két a „társadalmi patológiákra”, a szerfüggésre és a depresszióra vonatkozó empirikus igényű vizsgálat leírásával. A vállalkozás tehát több mint egy ambiciózus szociológiaelméleti keret megformálása, amennyiben Sik túllép a javasolt elméleti keret bemutatá-

sán, azt illusztrációkkal látja el, s elővételezi a javasolt elképzelés társadalmpolitikai és szociális munkát illető implikációit is.

Ebben a beszélgetésben Sik Domonkos három, fentebb tömören bemutatott szövegéről van szó. A szövegekkel kapcsolatban – többszörösen is – három dologról szeretnék beszélni, ezeket hármastábla formájába szervezem, és AID-nek rövidítem. Először is szólok az asszertivitásról (A), aztán az inkongruenciáról (I), végül bizonyos dilemmákról (D).

(A) Mit értek itt asszertivitáson? Azt, hogy ezek súlyos és erős szövegek, és nagyon ambiciózusak is. Erre Sik utalt is a maga módján. Igazi, szociológiát érvényesítő szövegek. Részletezve mindezt arra utalnék, hogy a magyar szociológiában van egy erős szövegkritikai hagyomány, van egy módszertanilag esetleg erős, ám elméletileg olykor sekélyes helyzetdetektáló empirizmus, s esetleg egy középerősen alkalmazott, policy-kat segítő tevékenység. Kicsit túlozva: vagy a túlreflektált csaknem önmagáért való, nüanszokban tetszelegve elvesző szövegkritikai attitűd, vagy a „hol a társadalom, hadd mérjem”, fantáziát nélkülöző, lapos semmit mondás, vagy a megrendelő által kijelölt keretek közti felmérés és adatrendezés jellemzi. Ugyanakkor mintha elveszne a szociológiának az a szerepe, amelyet valamikor gondoltam róla, és még manapság is gondolni kívánok róla, és talán ebben nem is vagyok egyedül. E megfontolás és igény szerint a szociológia egy igen központi helyzetű társadalomtudomány, amely épp emiatt integráló igénnyel léphet fel. Ilyen ambícióval rendelkező szociológia az, amit Sik szövegei képviselnek, s ez az az asszertivitás, amit nagyon is üdvözlendőnek tartok a vállalkozásában, annak ellenére, hogy számos inkongruenciát lehet a szövegekben találni. De e kritikai megjegyzéseket később részletezem.

Előbb néhány szót szólnék arról, hogy – legalábbis az én olvasatomban – mit csinálnak ezek a szövegek. Leegyszerűsítve is legalább három egymással összekapcsolt dolgot: (1) különböző kritikai társadalomelméleti pozíciókat mutatnak fel, ezeket (2) egy hálózatelméleti keretbe próbálják helyezni, s ennek az integrációnak (3) a tesztjét, illetve a hasznát olyan példákon próbálják felmutatni, melyek az egyéni élet különböző csapdáit, zsákutcáit jelentik, mint például az alkoholizmus vagy a depresszió.

Eközben persze három tanulmányról van szó, melyekben van még egy fogalomhármast, amire lehet, sőt kell is reflektálni. Ez a cselekvések három módja, a preintencionális, az intencionális és a posztintencionális cselekvés. Ezeket is figyelembe véve a Sik által összerakott építmény a következőkből áll: vannak a kritikai társadalomelméletek az egyik tengelyen, a másik tengelyen pedig a cselekvések három fajtája, a preintencionális, intencionális és posztintencionális, melyek mindegyike nehézségekbe ütközhet, elakadhat valamiként. Így a maguk módján mind boldogtalanságot, szenvedést (alkoholproblémák, depresszió stb.) eredményezhetnek. Ebből Sik táblázatot gyárt, ami formailag a tárgyalt öt kritikai társadalomelmélet – Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash – és a három cselekvéstípus kombinációjából képzett mátrix. S ha már van egy táblázat, azt ki kell tölteni, legalábbis a monotónia és az olykor kiagyaltnak tűnő példák miatt a szövegeket olvasva helyenként ez az érzésem. Ily módon az egyes társadalomelméleteknek Sik megfeleltet egy-egy cselekvésfajtából következő hármast csoportot, amik a cselekvés-akadályoztatás lehetőségei. S az empirikus munka, illetve a teoretikus belátások empirikus szintre vonatkozó predikciói ezeket érintik, miként a társas elrendeződések megváltoztatására, a policy-re vonatkozó megfontolásai is. Ezeket az elővételezéseket lehet leíró módon kezel-

ni. Például, vannak-e ilyesféle dolgok, azaz nem pusztán kiagyaltak-e – kérdezhetjük. E szempontok kerülnek elő az interjúk, illetve a felmérési vizsgálat elemzése során is. A játékba hozott fogalmi különbségtevések fontosak, számos érdekes belátást ígérnek, de sokféle dilemmát is magukban rejtnek. Például azt, hogy mit is értünk ezeken a pre-poszt intenciókon – ezek inkább konceptuális kérdések. A dilemmák egy másik része pedig arra vonatkozhat, hogy hogyan nyílik meg a világ az empirikus anyagok segítségével, az interjúk diskurzusai és a survey adatok révén, és hogyan feleltethetők meg az ott találtak a kidolgozott fogalmi hálózatnak – ezek persze módszertani kérdések. Ezekkel a megfontolásokkal már mondandóm harmadik, dilemmákat felvonultató részét előlegeztem meg.

(I) Most néhány szót ejtek az inkongruenciákról, amik bármely szöveg esetében többfélék lehetnek. Lehetnek például szövegen belüliek, amikor nem kongruens a szerző önmagával. Amennyire meg tudom ítélni, vannak ilyen belső inkongruenciák olykor Sik itt tárgyalt szövegeiben is. Ilyen például, amikor a *Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából* című tanulmányban az interjúelemzés történik. Egy élettörténeti interjúról van szó, és az adott személy, József intim kapcsolatairól. Nekem belső inkongruenciának tűnik az, ahogyan az intimitásról van szó. Az elemzés szerint „József kezdi elveszíteni a párkapcsolat kialakításába vetett hitét (intimitás blokkolódása).” A problémát itt abban látom, hogy az interjúban felvetődött baráti és párkapcsolatokat az elemző intimitásnak nevezi, ugyanakkor az interjúrészletek szerint – az elemzett személy diskurzusa szerint – nincsenek neveik ezeknek az embereknek. Névtelenek a szereplők, azaz intim kapcsolatoknak nem feltétlenül nevezhetők. Emiatt kérdéses, hogy amivel itt dolgunk van, az intimitás vagy sem. Ezt fel kellene oldani.

Ugyanakkor vannak más típusú inkongruenciák is a szövegben. Egy ilyen másik típusra példa az, amikor a mozgásba vagy játékba hozott szövegek, és itt a különféle kritikai társadalomelméletekre gondolok, egymással nem feltétlenül összeillőek. Tehát lehet azt mondani, hogy hálózatban vannak, és van ilyen, olyan, meg amolyan típusú hálózat, például habermasi, bourdieu-i, honneth-i giddens-i, lash-i, de ha szerzőik egymást bírálják, fogalmaik egymást potenciálisan kizárják, cáfolják, akkor egyetlen hálózat különböző aspektusaiként való szerepeltetésük formális megoldás. A javaslat így külsődleges megoldás arra a problémára, hogy az egyes fogalmi építmények összeegyeztethetők-e egymással vagy sem, hogy mi a helyzet, ha például Habermas elképzelése esetleg nem illik össze Bourdieu elképzelésével bizonyos pontokon. Pusztán azt mondani erre, hogy a hálózaton belül vannak ilyen, meg olyan alhálózatok, illetve folyamatok, az csak a probléma tényleges megoldásának elodázása, esetleg leplezése. A segítségével nem kerülünk közelebb a megoldáshoz, hogy visszafogottabb megfogalmazást használjak. Az inkongruencia e fajtájának kiküszöbölésére különböző módszerek vannak. Reflektálható például, hogy ők explicit módon miként bírálják egymást, vagy hogy mit lehet kibontani abból, amit mondanak az egyik vagy másik alternatív kritikai társadalomelmélet, illetve integrációelmélet tekintetében. Összességében felvethető, hogy e megengedő alternativizmus vajon nem csonkítja-e az egyes integrációs elméletek mondandóját, kritikai mondandójuk lendületét.

Egy másik inkongruencia, amint azt Bekovits Balázs már érintette, a mentális problémákhoz kötődik. Feltételeztem, hogy erről ő többet fog beszélni, de azért bizonyos módon, más terminológiában én is jelzem a problémát. Tehát nem belebonyolódva ebbe, röviden az a kérdés, hogy a betegségek orvosi modellje, versus a rendellenességek egy interakcióra, normativitásra alapozó elképzelése hogyan jön össze, hogyan békíthető ösz-

sze egymással. A DSM és az ilyesmi mögött munkálkodó ész, vagy ami még mozgósításra kerül a tárgyalt szövegekben, a kognitív vagy a behaviorista szemléletek mögött rejlő ész a pszichiátriai rendellenességeket jobbra kauzális keretbe helyezi. Egy kauzális keretben pedig a dopamintól kezdve az endorfinokon át a megerősítések történetéig, a nem adaptív reprezentációkig, a mentális rendellenességek ilyen vagy olyan módon, de egyaránt oksági keretben értelmezhetők. Ezek a tényezők és az oki kapcsolataik azok, amik megteremtik azokat a mintázatokat, rendeket, bármennyire is történetileg változó rendeket, ezeket a nozológiai kategorizációkat vagy betegségrendeket, amiket aztán Sik kölcsönvesz, és amiknek próbál megfeleltetni bizonyos társadalomelméletileg motivált dolgokat. Itt legalább egy össze nem illés van: egyrészt kauzalitásról van szó, s közben egy társadalmilag konstituálódó helyzetről szól a beszéd egy másik értelemben. Itt persze megnyitható az antipszichiátria különböző válfajai felé a beszéd, melyekre Berkovits kimondatlanul is utalt. S ha már Szasz neve elhangzott, itt megemlíthető Laing is (1990), aki éppenséggel egy kritikai, társadalomkritikai szemléletet képviselt antipszichiáterként. S hozzátenném, hogy Goffman, bár sem írásai, sem öndefiníciója szerint nem volt antipszichiáter, de az ő neve is elhangzott ebben a kontextusban. Abban azonban osztozik az antipszichiátriainak nevezett szövegek szerzőivel, ahogy azt egy az agorafóbia diskurzív értelmezéséről írt munkámban is említettem (Bodor 1998), hogy a mentális rendellenességek kommunikáció központú elképzelését képviseli.

Ha továbblépünk azon, hogy mi van az antipszichiátriával, akkor az inkongruitások sorában még egyet említenék: nagymértékben hiányzik nekem a mertoni modell. Sik arról beszél, hogy bármilyen intencionalitású és kritikai elmélet módján jellemzett cselekvések akadályozása indukál valamilyen értelemben rossz alkalmazkodásokat, társadalmi patológiákat, ahogy ezt olykor nevezi. Közbevetőleg megjegyzem, hogy e terminust egy egészen más típusú, a kritikai elméletektől szerintem idegen nyelvjátekából veszi kölcsön. Ám ha már cselekvésre alapozott elemzést használ az ember, és azt gondolja, hogy a különféle „boldogtalanságok” esetében bizonyos értelemben a cselekvések elakadásairól van szó, akkor legalább rövid időre érdemes megidézni a funkcionalistának tartott, de szerintem szimbolikus interakcionistaának is tartható Merton viszonylag egyszerű sémáját: vannak társadalmilag elfogadható célok, eszközök, és ezek adaptációs formákká szerveződnek, s vannak nem elfogadottak (Merton 2002). Nekem úgy tűnik, hogy Sik is ezt használja valamilyen módon, bár nem hivatkozik rá, s nem épít a Mertonnál végiggondoltakra. Az is lehet, hogy esetleg csak egy redukált formáját használja a cselekvésmodellnek. Valami olyasfélé, hogy az ember szeret cselekedni, és ha az nem jön össze, „akadályoztatva van”, akkor annak rossz okai vannak. S ezeket a „rosszakat” a kritikai elméletek reflektálják. Amikor pedig létrejönnek az emberek cselekedetei, akkor mi történik? Ezzel érdekes módon Sik nem foglalkozik. Ilyenkor mondjuk a cselekedeteknek nincsenek okaik? Ez furcsa lenne, és még vissza is térek erre.

(D) Most pedig néhány szót a Sik szövegei által felvetett dilemmákról. A fentebbi Mertontól, illetve hiányából eredő megfontolásokkal persze egy következő dilemmához jutunk el. Vagyis eljutunk hozzászólásom harmadik eleméhez, a dilemmákhoz. A dilemmákból is különböző fajták vannak. Csak néhányat fogok itt mondani. Vannak például módszertani dilemmák. Miként nyilvánulnak meg azok a jelenségek, amelyekkel foglalkozunk? A kritikai társadalomelméletek hálózatelméleti összefésülésének tesztje során survey és interjú adatok használata történik. E tekintetben alapvető, hogy az interjúkban hogyan nyilvánulnak meg a releváns fogalmaknak megfelelő tartalmak, s elemzőként milyen hozzáállást tanúsítunk az elemzendő anyaghoz? Bár az élettörténeti interjúkkal foglalkozom alább, de megjegyzem, hogy a kérdőíves felmérések is interjúkból állnak,

bár igen speciálisakból. Mindkettővel kapcsolatban felvethető ugyanakkor, hogy mire jók, és mire nem jók a tudatos verbális beszámolók.

Az olvashatjuk például a *Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából* című tanulmányban, hogy a technikai hálózatok posztintencionális cselekvés tekintetében vett torzulása a „nyomasztó technikai környezet (harc eszközei)” (kézirat, 7. oldal). Ez az egyént magába foglaló komplex hálózat valamiféle gondjaira utal. De kit nyomasztanak ezek az eszközök? Az elemzőt, a szociológust nyomasztják, mert az átírt interjúban olvas róla, és arra gondol, hogy a fegyverek milyen nyomasztóak? Vagy pedig az interjúban valahol megjelenik, hogy azt az embert, aki interjúalanya, nyomasztották ezek az eszközök? Nem mutatja fel az elemzés, hogy az elemzőt vagy az interjú alanyát nyomasztották a fegyverek. Másutt egyébként kiderül, hogy a személy kedvelte a vadászatot, ami nem a fegyvertelenek elfoglaltsága. Ez a dilemma nem a módszertan leggyakrabban, sok helyen oktatott értelmében vett módszertani dilemma, hanem az, hogy miként nyilvánul meg az, amiről az elemző véleményt, álláspontot fogalmaz meg. Hogyan tud az elemző az általa használt empirikus anyagról ellenőrizhető módon valamiféle állítást tenni? Lehet interpretatív módon és felmutatva az interjúból, vagy lehet külső perspektívából, valamilyen normatív, előíró módon feltételezni, hogy az ilyen harc eszköz rossz. Lehet így is, vagy úgy is. De azt gondolom, hogy amint a szociológus az alany értelmezésével szemben foglal állást, akkor azt alá kell támasztania, másként pusztán a hatalom hangját képviseli. Ez egy példa kívánt lenni arra, hogy milyen módon lehet módszertani szempontból kritikailag tekinteni Sik szövegére.

A következő dilemma már nem a Sik-féle elméleti szintézis alkalmazására, azaz a különféle boldogtalanságok megértésére és potenciális kiküszöbölésére vonatkozik, hanem a kritikai elméletek és a hálózatelméletek fúziójára. Ezzel kapcsolatban felvethető, hogy az összeillesztett elképzelések egy csoportja (a kritikai elméletek, az általuk posztulált tényezőkkal) esszencialista, a másik (a hálózatelmélet) meg relacionista megfontolásokat képvisel. Az egyik a főnév, a másik az ige, és akkor az egyik a reprezentációs, a másik a performatív, és számos ilyen fogalompárunk van. Ugyanakkor valójában ezek egymás nélkül nem elgondolhatók. Tehát ha veszünk egy ontológiát, hogy egy másik síkra tereljem mindezt, akkor nem lehet például egy newtoni ontológiáról beszélni, hogyha nem beszélünk lokalizációs rendszerekről: a valahogyan elgondolt tér és a valahogyan elgondolt idő mint lokalizációs rendszeren belül vannak a dolgok, a newtoni tárgyak. És persze ott vannak közöttük a relációk, egészen pontosan a kauzális relációk is. Ezek egymást feltételező fogalmak, tehát nem kivonhatóak egymásból. Nem tudjuk megadni a tárgyat, ha nincsen tér és idő. Aztán gondok is vannak, amikor éppen ez nem megy – a határozatlanság. Azt gondolom, hogy analóg a helyzet azzal, amikor a társadalmi jelenségek megragadásakor relacionista és esszencialista megközelítésekről van szó. Egymással szemben persze ki lehet játszani bizonyos mértékig a hálózati gondolkodást meg az integrációelméleteket, ahol az első a relációkat emeli ki, míg a második végül is valamilyen lényegiségekkel magyaráz. Ráadásul érdemes megemlíteni, hogy az esszencializmusnak van egy másik potenciális gyógyírja, az, hogy történetileg formálódnak a jelentések. Tehát nem feltétlenül az aktuális dinamika az egyetlen kiút az esszencializmus vádjából. De mindez egy dilemmaként megfogalmazható.

Van még egy dilemma, amit úgy neveznék el, hogy az attribúciós csúszás veszélye. Sik elképzelésében arról van szó, hogy a cselekvéseméletet és a „boldogtalanságok doktrínáját”, azaz a társadalmi patológiát, ami megnyilvánul szerhasználatban, pszichiátriai rendellenességben, hogyan illeszti össze az ember. (Zárójel-

ben: sokan szerfüggőség helyett szerrel való visszaélésről beszélnek újabban, s ennek is fontos következményei vannak pl. az ágencia vonatkozásában.) Induljunk ki abból, hogy ha valaki normális, akkor a cselekedeteiért ő felel. Teszem azt, normálisan tűnök, ezért én felelek a magatartásomért – nem azon hálózat bármely aspektusa, melyen belül társadalmi lényként élek. Ha viszont elkezdenék hangosan bőfögni, vagy valamilyen más, a nyilvános rendet megsértő tevékenységbe bonyolódnék, akkor viszont, s ez az, amit attribúciós csúszásnak neveztem, valamilyen kauzális tényezőt keresnénk az események értelmezéséhez, esetleg valamiféle patológiát állapítanánk meg. De azt gondolom, nem csak a patológia mögött vannak az azoknak megfelelő tényezők – problémák, elakadások – a cselekvést övező hálózatban, hanem a normalitás mögött is ott a hálózat a maga tényezőivel, elrendeződéseivel. Ugyanakkor azt gondolom, számos, a társadalmi tényezőkről és magatartásról alkotott beszámoló elköveti azt a hibát, és ebbe Sik most tárgyalt szövegeit is beleértem, hogy a normális cselekedetekért a cselekvőt teszi felelőssé, beleértve a morális felelősséget is, tehát a normalitást a cselekvőnek tulajdonítja, míg a valamiként eltérő értelmezésében átcsúszik a tulajdonítás a körülményekre – esetünkben a hálózatként felfogott társadalom bizonyos aspektusainak torzulásaira, cselekvést akadályozó elrendeződéseire. Érzésem szerint minden társadalomkutató számára alapvető dilemma, a magáért felelős, magát megteremtő egyén versus az egyént meghatározó világ elsődlegességének dilemmájára adott egyik lehetséges, bár nem feltétlenül koherens válasz, ami az attribúciós csúszás.

Végül még egy-két megjegyzés a preintencionális, poszintencionális, intencionális cselekvések fogalmi hármásáról. Sik mindhárom tanulmányában megjelenik az az állítás, hogy a különböző „boldogtalanságok” mögött vagy mélyén igazából a cselekvés akadályoztatása rejlik. Azaz a probléma lényege, hogy nem tud a cselekvő igazából cselekedni. Azt gondolom azonban, hogy ennek vannak más fajtái, kontextusai is, nem csupán azok, amelyek egyéni „boldogtalanságok”, illetve „társadalmi patológiák”. Nem tud intencionális cselekvést végrehajtani a gyermek, aki még pici, és bizonyos kompetenciái nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor valamilyen korlátozott formában minden későbbi tanulási, tanítási folyamat is ilyen, amikor valaki jobban tud valamit, mint a másik. A cselekvés korlátozottságának másik nagy csoportját persze az örültek vagy a neurotikusok példázzák. Tehát több formája is van annak, ami az intencionalitást övezi, nem csak az, amit egyesek mentális „betegségnek” tartanak. Mindezekon túl: Sik szövegeiben nem teljesen tisztázott, vagy kevéssé tisztázott, hogy mit is értünk a preintencionális, poszintencionális, intencionális fogalmi hármás alatt. Az intencionálisat olykor azonosnak tekinti a tudatossal, ami nem biztos, hogy minden cselekvésfilozófia által követhető lépés. Példának okáért Searle az *Intentionality* című könyvében különböző típusú intencionalitásokat tart számon (Searle 1983). Ezek közül csak az egyik a cselekvés, az észlelés is egy intencionális pszichológiai állapot. S a tudatosság csak ezt követően kapcsolódik be a történetbe. Tehát az intencionalitás itt valamilyen brentano-i értelemben vett intencionalitásnak is felfogható. Nem világos, hogy Sik ezt használja-e, vagy pedig csupán a cselekvés értelemben vett intencionalitást érti alatta.

VISZONTVÁLASZOK ÉS REFLEXIÓK

Sik Domonkos:

Köszönöm szépen! Nagyon sok kérdés és észrevétel felmerült. Biztos, hogy nem fogok tudni mindenre válaszolni, főleg, ha szeretnénk teret adni másoknak is a reflexióra. Az első nagy probléma, amit Berkovits Balázs mondott, hogy miért a pszichiátria definiálja a szenvedést, és miért nem a szociológia. Próbáltam a kiselőadás elején utalni erre is, de lehet, hogy nem volt elég egyértelmű. A szociológia a maga módján természetesen definiálja a szenvedést, csak ez a maga módja, és akkor itt elősorban társadalomelméletekre, kritikai elméletekre gondolok, ez mindig valamilyen kvázi-utópisztikus elméleti konstitúció alapján történik. Például, ha azt mondjuk, hogy a szenvedések az igazságosság-elméleteknek a perspektívájából vannak megalapozva (ez igaz a kritikai elméleteknek egy nagy csoportjára), akkor lényegében véve a szenvedés azonosításra kerül az igazságosság hiányával. Ahogy Berkovits Balázs is mondta, a redisztribúció kérdése morális felháborodást implicál. Noha ez nyilvánvalóan egy fontos eleme a szenvedés forrásainak, én azt gondolom, hogy ez szűk, szűkebb annál, mint amennyi társadalmi eredetű szenvedés van. Ezért gondolom, hogy lehetne más történeteket is behozni. Ha például az elismerés elméletek felé megyünk, ami egy kiegészítése az igazságosság elméleteknek, akkor egy másik irány nyílik meg. De még így sem feltétlenül tekinthető teljesnek a lista.

Azt hiszem, egy kicsit mind a két hozzászóló elfelejtette, hogy a pszicho-tudások a szenvedésnek nem egy hétköznapi formájával találkoznak. Amikor azt mondjuk, hogy valamilyen pszichopatológia jön elő, akkor az egy szélsőséges állapot, és ezért is használom azt, hogy „határállapot”, a szenvedéseknek egy határállapota. Az, hogy a viselkedési képesség megakad, az szintén ebből a szempontból értelmezhető. Itt én valami olyasmire gondolok, hogy természetesen a hétköznapi életben is rengeteg problémával találkozunk, például ilyen a Bodor Péter által említett gyerek élete, a tanulás modellje is értelmezhető ebből a szempontból, csak hogy ezekben a helyzetekben vannak olyan megoldási sémák, mechanizmusok, melyek ezekre a problémákra valamilyen reakciót lehetővé tesznek. A pszichopatológiákra úgy tekintek, hogy esetükben nem csupán megakad a cselekvés, hanem arra sincsen eszköz, hogy ezt a megakadást valamilyen módon kezelje az ember. Ebben az értelemben tekinthető ez egy határállapotnak.

Ebben az értelemben gondolom azt is, hogy ezekben a határállapotokban találkozunk az egyén azzal az intézményrendszerrel, ami a megakadt cselekvési képességgel szisztematikusan foglalkozik. Ez a terápiás intézményrendszer azért tud a szenvedéshez közvetlenebb, empirikus módon hozzáférni, mert kimondottan ezekben a határmegnyilvánulásaiban látja azt, hogy a cselekvési képesség megakad. Ha úgy tetszik, eleve kinagyított formában találkozunk a szenvedéssel, és ezért nagyobb felbontásban látja. Egy ilyen értelemben vett terápiás tekintet nem azokat a társadalmi összefüggéseket fogja feltétlenül nézni, amik a társadalomelméletekben fontosak, hanem megpróbál alapvetően magáról a cselekvési képesség megakadásáról és feloldásáról valamilyen leírást adni. Ez a fajta közvetlen leírás, ez a fajta primer vagy naivabb leírás a szociológia horizontjáról hiányzik. A szociológia mindig elméleti perspektíván keresztül közelít a szenvedésekhez, vagyis filozófiai, antropológiai perspektívából.

Itt jön a következő probléma, amit Berkovits Balázs hosszan feszegetett, hogy megvan ennek a pszichológiai, pszichiátriai tudásnak is a maga emberképe, a maga elméleti diskurzusa, ami ráadásul időben változik is,

tehát nincs egy letisztult képe. Ezt teljes mértékben elfogadom, és nem is vitatom. Viszont azt gondolom, hogy ezekből a leírásokból kihámozható egy olyan vázlat, ami tulajdonképpen egy tisztán empirista keretként kezelhető. A pszichotudások szcientista önfélreértését pedig úgy értem, hogy amikor a diagnosztikai kézikönyvek felsorolnak 10–15 tünetet minden egyes kórképhez, az egyszerűen csak egyfajta nyers, empirikus leírása egy tünetegyüttesnek. Ezekre úgy tekintek, mint egy ilyen értelemben naiv, lecsupaszított vázra.

Berkovits Balázs:

De akkor ezt te is meg tudod csinálni. Akkor ezek szerint a pszichiátriának az adatfelvételben jut szerep?

Sik Domonkos:

Bizonyos értelemben igen. Tulajdonképpen ezek leírások, olyan leírások, amik a szociológiából hiányoznak.

Berkovits Balázs:

Bele kell tenni. Csinálsz ötven életútinterjút, és aztán elemzed a saját eszközeiddel.

Sik Domonkos:

Azért az más lesz, ha csinálók 50 interjút, és beleteszem a saját eszközeimet. Nyilván abból is kijön valamilyen tipológia, de azért azt gondolom, hogy nagyságrendileg más tapasztalati bázison alapulnak a pszichodiskurzusok leírásai. Azért is próbáltam ezt egy konfliktusként megfogalmazni: sokkal használhatóbbnak gondolom ezeket a tudásokat, mint ahogyan a társadalomtudományos kritikák érvénytelenítik őket. Véleményem szerint ezekben van egy értékes mag, és ez a mag pont ez a nyers leírása a tünetegyütteseknek. Azt gondolom, hogy ezt csak nagyon sok munkával lehet előállítani, ebben az értelemben ezt a munkát kár kétszer elvégezni. Tehát ezekre mint felhasználható tudásra támaszkodom, és ezekből ki tudok indulni. És ugyanígy nem vagyok teljesen szkeptikus azokkal az oksági modellekkel szemben sem, amiket ezek a tudások használnak, hasznosítanak. Azokra is úgy tekintek, mint amik nyilván be vannak szűkítve azok által az episztemológiai korlátok által, melyek abból fakadnak, hogy önmagukat ezek a tudományok természettudományként fogják fel, és ezért oksági modellekben gondolkoznak. De ha kivesszük belőlük azt, hogy szigorúan oksági modellekként tekintünk rájuk, és azt mondjuk, hogy itt korrelációk megfigyeléséről van szó, jelenségekről, amik együtt járnak, akkor korántsem használhatatlanok.

Ha az ember kinyit egy mai pszichológiai vagy pszichiátriai tankönyvet, akkor ott is van erre valamilyen fokú reflexió, és ott is próbálnak folyamatosan lavírozni aközött, hogy hol kezdődik ezeknek a modellek tudományos oksági megalapozása, és hol lehet ezeket inkább sejtésként felfogni. Abból indulok ki, hogy jó, adjunk nekik egy jóhiszemű olvasatot. Nem akarok döntenem arról, ahogy általában a pszichoanalitikus modellek kapcsán mindenütt leírják, hogy nincs igazi oksági tesztelés, és akkor azokat zárójelbe kell tenni. A behavioristákat viszont nagyon jól lehet okságilag tesztelni, a patkányt meg lehet nézni, és szép kísérleteket lehet csinálni. Más személyiségmodelleknél meg vegyesek a képek, kognitív modelleknél valamit lehet, valamit nem. Ezen a szinten nem akarok igazságot tenni. Ehelyett azt mondom, hogy ezekben az oksági modellekben vannak olyan elemek, amiket tovább lehet gondolni szociológiai szempontból. Ezekben az oksági modellekben sokszor megjelenik az, hogy ilyen és ilyen volt a családi viszonya, vagy a normákhoz való viszonya. Ez nem más, mint egy naiv utalás a társadalmira. Ebben az esetben abból indulok ki, hogy akkor ezt fogadjuk el úgy, hogy egy tudomány a

magya keretei között, többé-kevésbé falszifikált különböző viselkedési zavarok és társas viszonyok kapcsolatára vonatkozó megfigyeléseket, és akkor építhetek erre oly módon, hogy ezt továbbgondolom a szociológia keretei között. Nem csak azokra a szűken vett hálózatokra gondolok, amikben ezt eredetileg értelmezték, hanem megpróbálom hipotézisként megvizsgálni, hogy ha más hálózatokon belül egy hasonló mechanizmust akarok keresni, akkor mi lenne az?

Válaszolva Bodor Péter felvetésére, hogy nem csak a patológiát, hanem a normalitást is okságilag kell magyarázni: teljesen egyetértek. Azt gondolom, hogy a cselekvő ezeknek a nagyon különböző logikák szerint szerveződő hálózatoknak a metszéspontjában van, és ebben az értelemben akár tud egy adott hálózaton belül cselekedni, akár nem tud a hálózatok torzulása miatt, ugyanannak a lehetőségternek a keretein belül mozog. A szenvedés ebben a modellben nem egy szubjektív tapasztalat, hanem lényegében véve hálózati torzulás. Ezért nem gondolom, hogy ez egy szubjektivistikus felfogása lenne a szenvedésnek. Azt sem gondolom, hogy azok a fajta társadalmi felfogásai a szenvedésnek, amiket említettél a neoliberalizmus-kritika kapcsán, kizáródnának ebből. Nagyon is beleférhetnek a mezők, meg különféle egyenlőtlenségi rendszerek különböző állapotaként, bár én ezt csak egy lehetséges forrásnak érzem a sok közül.

Akkor tudjuk teljesen komprehenzív módon megragadni a különféle cselekvési helyzeteket, a különböző cselekvési állapotokat, ha egyszerre tekintjük a preintencionális, intencionális és posztintencionális szinteket. Vagyis egy olyan lehetőségteret, aminek egyaránt részei az intim kapcsolatok, a különböző tőkékért folytatott harcoknak otthont adó mezők és a különféle hagyományközösségeket kifejező életvilágok. Tehát ezekbe mind-mind bele van valamilyen módon ágyazódva a cselekvő, és akkor lesz igazából megakadás a cselekvések terében, amikor nincsen olyan hálózati komponensei egy adott hálózati térnek, ami ne torzulna. Ha mindegyik hálózat valamilyen módon egy lehetetlen pozícióba sodorja az egyént, akkor jön létre az igazi „határállapota a szenvedésnek”. Egy döntően torzult hálózatokból álló konstelláció a cselekvés egy olyan megakadásához vezet, amivel szemben tehetetlen az egyén, és amit az ilyenkor működésbe lépő terápiás intézményrendszer kezd el kezelni, pszichopatológiaként bekezelve. Fontos hangsúlyozni: engem nem a pszichopatológia érdekel, az egy empirikus leírás, amiből ki lehet indulni, ami a szenvedéseknek egy listája, ha úgy tetszik, a határállapotoknak egy listája. A határállapotoknak a listájából lehet azután továbblépni abba az irányba, hogy milyen hálózati torzulásoknak az összessége az, ami ezeket a határállapotokat végül is valószínűsítheti. Engem ez érdekel: a szenvedések listájából visszafejtett hálózati torzulások tipológiája.

Abban teljesen igazatok van, hogy nagyon sok kontingens eleme van ennek az elméletalkotásnak. Ahogy Bodor Péter is említette, a kritikai elméleteknek a hálózati szintézise már önmagában rengeteg kérdést vet fel. Azután interpretálni a pszichopatológiákat, a hálózatot, ez megint csak rengeteg kérdést vet fel. Aláírom, hogy itt nem feltétlenül lehetséges egy olyan fajta precizitás, amit egyébként joggal kértek számon. Viszont azt gondolom, hogy ha nem is konkrétan minden egyes hálózati formát tekintek védhetőnek – abban a formában, ahogy azokat a szenvedések alapján a cikkekben átértelmeztem –, de a gondolkodásnak ezt az irányát fenntartom. Ha nem is ezzel az elméleti apparátussal, és nem is ezeken a konkrét kritikai elméleteken keresztül, de azt fontosnak tartom, hogy valamilyen módon a cselekvési térnek egy totalitását próbáljuk megragadni, és a cselekvési tér totalitásának a torzulásait próbáljuk megérteni. Különös tekintettel a cselekvési tér ellehetetlenülé-

sére. Ezt a megközelítést továbbra is érvényesnek tartom, ez ugyanis szerintem túlmutat azon, hogy a konkrét megoldásaimnak vannak esetlegességei.

Bodor Péter:

Az rendben, hogy a hálózatok különböző cselekvések szempontjából releváns aspektusai úgy rendeződnek, hogy megakasztják a cselekvést. De miért van az, hogy különböző pszichopatológiákat okoznak? Arról is kell beszélni, hogy például én miért iszom, a másik meg miért marihuánát szív... Csak ennyi, mert ez annak a folytatása, amit éppen mondtál.

Sik Domonkos:

Nyilván itt nagyon sok irányban lehet még tovább gondolkodni. A kritikai elméleteknek az absztrakt modelljei esetében, ha kijelölünk egy dimenziót a társadalmi igazságtalanság kérdésében, ami mentén egy szenvedésformát kívánunk azonosítani, rájövünk, hogy nem biztos, hogy az találkozni fog az empirikus fenomenológiai szinttel. Pusztán elméletileg nem tudjuk megragadni azt, hogy a különböző élethelyzetekben mik azok a hálózati típusok vagy integrációs cselekvési terek, amik rendelkezésére állnak. A hálózatok összességét ténylegesen egy térként képzelhetjük el, hozzátéve, hogy korántsem mindenfajta hálózatba van az ember beágyazódva, és az cselekvéshelyzetről cselekvéshelyzetre változik, hogy éppen mik azok, amik relevánsak lesznek az ő számára. De azért mégiscsak jellemezhető egy élethelyzet abból a szempontból, hogy milyen kapcsolódási típusok állnak rendelkezésére, és ezeknek a kapcsolódási típusoknak milyen torzulásai vagy nemtorzulásai vannak. Lehet, hogy egy egyenlőtlenségi struktúra mentén valakinek nagyon rossz pozíciója van, de abból egyáltalán nem feltétlenül lesz egy szenvedéssel teli élethelyzet, mert számtalan olyan hálózat létezik, amiben pedig ki tud teljesedni az egyén, illetve amiben kompenzálni tudja ezeket a hatásokat. Erről nem volt szó, de egy nagyon fontos eleme ennek az elgondolásnak, hogy ez a hálózati tér lehetőség a szenvedések kompenzálására is. Önmagában egy torzult hálózat nem problémás ebből a szempontból. A szenvedés határállapota akkor alakul csak ki, ha többségbe kerülnek vagy kizárólagossá válnak a torzult hálózatok, hiszen ekkor fog maga a cselekvési képesség megakadni.

Bodor Péter is felvetette, hogy a betegségnek az orvosi modellje, illetve interaktív modellje hogyan illelenek össze egymással. Itt megismerési érdekekről (Habermas 2005) van szó tulajdonképpen: kérdés, hogyan jönnek létre ezek a modellek. Egy orvosi tekintet számára egy másfajta megismerési érdek van, miközben korántsem olyan egyértelmű, hogy ez mennyire emancipatorikus, instrumentális vagy naturalizáló. Nyilván van egy természettudományos és egy gyógyításra törekvő része a dolognak. Ebben az értelemben ez a két paraméter keveredik. De azért én azt gondolom, hogy nagyon fontos része ennek a pszichológia-, pszichiátriaterápiás tekintetnek, hogy ezek nem absztrakt problémaként találkoznak a szenvedésekkel, hanem valamilyen megoldandó feladatként. Ebben az értelemben egy pragmatikus keretbe ágyazódik a megismerési folyamatuk, és ez nagyon más, mint ahogy a szociológia találkozik ezekkel. Ezért amikor felmerül, hogy milyen a szociológia szenvedésfogalma, a különbséget erre vezetném vissza: teljesen más dolog, hogy az ember gondolkodik a szenvedésről és erről modelleket gyárt, vagy ott van szenvedés, és valamit kezdenie kell vele.

Berkovits Balázs:

A pszichiátria jobban hozzáférne azokhoz a szenvedésekhez, amelyeket az emberek ténylegesen megélnék? Kevésbé lenne elméletileg determinált?

Sik Domonkos:

Azt gondolom, hogy a pszichiátria abból fakadóan, hogy mindenféle szenvedési határállapottal találkozik, és nyilván a cél, vagyis a gyógyítás és korrekció szempontjából fogja ezeket kategorizálni. Ebben az értelemben közvetlenül a szenvedéssel kerül kapcsolatba.

Berkovits Balázs:

Ez egy empirikus kérdés, hogy valóban közvetlenül a szenvedéssel kerül-e kapcsolatba. Akkor meg kell nézni, hogy hány százaléka a pácienseknek az, aki azért került pszichiáterhez, mert már nem bírja tovább, miközben hány embert utal be a családja, hány embert utal be az intézményrendszer, mikor kapcsolódik rá például az iskola, satöbbi.

Sik Domonkos:

Értem ezt a szempontot. Nyilván van ez a kontextus az egész mögött, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni, de a kérdés másik oldalát sem. És hát valószínűleg a kettő között van az a tér, ahol mozogni lehet.

Berkovits Balázs:

De amikor meghagyod ugyanazokat a fogalmakat, mint „függőség” vagy „vágy”, „vágyteljesítés”, „szeretetkifejezés”, akkor valójában a pszicho-fogalmakat alkalmazod.

Sik Domonkos:

Hol hagyom meg ezeket?

Berkovits Balázs:

Az esettanulmány elemzésében.

Sik Domonkos:

Az esettanulmányban alapvetően arra törekszem, hogy egy életútinterjút végső soron hálózati komponensekre bontsak fel. A pszichiátriai tudásnak ebben az egész modellben egy helyen van szerepe: ezek arra vonatkozó empirikus leírások és korrelációs megfigyelések, hogy milyen társadalmi helyzetekkel járnak együtt ezek a határhelyzetek. Onnantól kezdve én az elemzésben egyáltalán nem használok pszichológiai, pszichiátriai modelleket. Hiszen pont az a célom, hogy ezeket a pszichológiai, pszichiátriai leírásokat átírdam tulajdonképpen társadalomelméleti kategóriákká. Azt is mondom, és az is egy érdekes felvetés, hogy akkor ez az átírás mennyire tud függetlenedni azoktól a problémáktól, amik a pszichiátriával kapcsolatban felmerülnek. Én azt gondolom, hogy tud függetlenedni. Mégpedig azért, mert ezeket a leírásokat igyekszem minél inkább lecsupaszítani deskriptív állításokra. Olyan deskriptív állításokra, melyek végső soron nem terheltek elméletileg. Ez soha nem lehet tökéletes, az nyilvánvaló. De azért azt gondolom, hogy lehet erről beszélni.

Berkovits Balázs:

Pont ebben az alkoholfüggőség-történetben van egy olyan epizód, hogy a pszichiátriára kerül az illető, és nem tudják kigyógyítani. Megkapja a gyógyszereit, és még rosszabb lesz.

Sik Domonkos:

Persze, benne van a történetben nyilván a pszichiátria, de ott már nem az elméletek szintjén. Magában az élet-

történetben ez azonban nem egy kulcsjelenség. A más kapcsolatok megléte, hiánya és torzulása az, ami végül is sokkal jobban magyarázza, hogy mikor veszti el a kontrollt.

Berkovits Balázs:

Értem, csak azért a pszichiátria nem ilyen nyers módon találkozik ezzel a szenvedéssel, hanem van egy kerete, amelyben a depresszió megjelenik, kifejeződik, amelyben a pszichiáter felírja a gyógyszert stb.

Sik Domonkos:

Most már tudom, hogy mi a félreértés kettőnk között. Amikor a pszichiátria találkozik az emberrel, akit bevisznek alkoholbetegként, az más, mint a pszichiátria meg a pszichológia mint tudomány. Nyilván nem a hétköznapi interakciós realitását veszem ennek. Hanem azt a fajta tudáskészletet, ami ettől különbözik, és többé-kevésbé stabil vagy nem stabil, ez megint egy vitatható dolog, ahogy mondjátok. De ennél stabilabbat nem találtam. Ezek nyilván közelítések, és belátom, hogy ennek megvan az esetlegessége.

A KÖZÖNSÉG KÉRDÉSEI

Somlai Péter:

Én is mondanék egy-két dolgot. Nagyon inspirált a referátumod, meg a két korreferátum is, amiket nagyon gazdagnak találtam, Bodor Péterét is, Berkovits Balázst is. Melegen ajánlom, hogy használd fel őket, és gondoldj el rajtuk. Mindabból, amit ők elmondtak, csak egyhez csatlakoznék, amit Berkovits Balázs kérdezett, hogy a szociológia nem kapcsolódott a szenvedéshez. Hát dehogynem, ha az ember szociográfiákat olvas, főleg szegényekről, nyomorúságról.

Sik Domonkos:

Teljesen igazad van, de ez egyben egy jó példa is, hiszen ha szociográfiára utalunk, akkor nyilván a szenvedésnek egy előzetes hipotézisével is meg kell küzdenünk, miszerint a szenvedések valószínűleg a szegénységből fakadnak majd, ami nagyon sok szenvedésre igaz is, de van, amire nem. Onnantól kezdve, hogy a szociológia a struktúra kérdéséhez hozzákapcsolja ezt az egészet, nagyon sok olyan társadalmi ártalmat figyelmen kívül hagy, amik egyáltalán nem kötődnek a szegénységhez.

Somlai Péter:

Ezzel teljesen egyetértek, de hát abból is fakadnak. Abból, amit előadtál, úgy tűnik, mintha a szenvedésnek nem volnának szocioökonómiai okai. Mintha azok nem is lennének, csak a pszichológiai, pszichiátriai okok.

Sik Domonkos:

Nagyon sajnálom, ha ez félreérthető volt: a szocioökonómiai dimenzió fontos aspektusa a szenvedéseknek, csak még vannak mások is mellette. Súlyozni nyilván nem súlyoztam ezt. Lehet, hogy arányában tényleg jelentősebb az előbbi. Ez egy lehetőségtér, amit megpróbáltam felvázolni, és ezen belül létezik egy empirikus kérdés, hogy melyik típusú szenvedés milyen arányban fordul elő.

Somlai Péter:

Nem akarom mások elől elvenni az időt. Viszont valahogy úgy éreztem végig, hogy túl bonyolult a dolog. A kritikai elmélet tulajdonképpen a frankfurti iskolában az első nagy témák között szerepel. A legnagyobb vizsgálatokat ők végezték, aztán elkészült Amerikában a *Tekintélyelvű személyiség* (Adorno et al. 1950). A marxizmus mindaddig elutasította a pszichológiát, csak a reflexológiát fogadta el pszichológiaként. Tehát mindazt, amivel

akár az analitikus pszichológia, akár az interakcionizmus foglalkozott, elutasította. Ezért aztán ez az egész problémakör, amivel te foglalkozol most, nem kapott helyet a kritikai elméleteknek azokban a fajtáiban, amihez képest Adornoék egy teljesen új perspektívát nyitottak meg. Tehát én azt hittem eredetileg, hogy te majd valahogy ehhez fogsz kapcsolódni. Arra nem is gondoltam, hogy a hálózatokhoz. Ezzel még egy nagy fordulatot adtál az egésznek, úgyhogy ez így tényleg nagyon egyéni és új dolog lett. Én nem is ismerek hasonlót. Nekem teljesen új volt ez a táblázat. Csak azt nem tudom, hogy nem bonyolítod-e túl.

Rényi Ágnes:

Azon próbálok gondolkodni, hogy mit jelent a szenvedés, hogy milyen léptékű ez a fogalom, hogy egyénről vagy csoportról beszélünk-e. Kérdés, hogy lehet-e nem metaforikusan beszélni a szenvedésről a szociológia nyelvhasználatában. Nyilván a pszichiátriai megközelítés és az esetek elemzése is kínál egy ilyen kettősséget, amennyiben a pszichiátria kategóriákat csinál, ahol végül is csoportokról van szó, és ezekbe a csoportokba berak egyéneket, akik egymáshoz hasonlóan viselkednek. De mi történik, amikor a szociológus olyan fogalmakat használ, hogy kirekesztés, elidegenedés, prekaritás, amelyek nem individuumra szabottak. Azt nem szoktuk mondani szociológiai szövegekben, hogy a „munkásosztály attól szenved, hogy...”, de használjuk az elidegenedés, a kirekesztés, a prekaritás és más hasonló fogalmakat, amelyek nem az individuum-pszichológia szintjén, hanem társadalmi szinten írnak le hasonló egyéni következményekkel, szenvedéssel is járó folyamatokat. Én tehát azon egy kicsit még gondolkoznék, hogy hogyan lehet a pszichiátria, az individuum-pszichológia és a szociológia kategorizálási szokásaiból, diskurzusaiból finomítani ezeket a megközelítéseket.

A másik, amit fontosnak tartok, az a diskurzusok problémája. Berkovits Balázsról nyilván tudtuk, hogy azt fogja mondani, amit mondott is, és teljesen jogos is a kritika, hogy a pszichiátriáról az elején írsz valamit, hogy tudod te, hogy vannak problémák a pszichiátriával, de hogy mégis valamilyen értelemben felhasználhatónak tartod a DSM-et. Tehát van erről egy tudásod, de ezúttal eltekintesz ennek a kritikai perspektívában való felhasználásától. Azért azt én tényleg problémának tartom, különösen a táblázat fényében, hogy itt egy szakértői diskurzusról van szó. Most Giddensre utalnék: itt nem egy kritikai perspektívából látjuk a szakértői diskurzust, hanem kvázi egy elfogadott szakértői beszédmódként (Giddens 1991). Tehát hogy a pszichiátria bizonyos értelemben megkérdőjelezendő, amennyiben önmaga is része annak a kirekesztésnek, ami a szenvedést okozza. Amit Berkovits Balázs mondott Foucault és mások alapján, hogy végül is ezek a diagnosztikai csoportosítások konstrukciók, akár a kliens, a páciens és a pszichiáter által közösen létrehozott értelmezések, és hogy ez a szakértői tudás egyszersmind egy elidegenítő tudás is... Tulajdonképpen egy diskurzusról van szó, és ezt a diskurzust konfrontálni lehetne a betegek, kliensek diskurzusaival. Honnan lehet kibontani a szociológiai értelemben vett szenvedést ezen az individuális tapasztalati szinten? Az interjúkban van egy interpretáció, amibe már nyilván bele van keverve mindaz, amit a pszichiátria, a környezet és általában mindenki belekever abba, hogy az alany hogyan értelmezi a saját állapotait. De mégis csak azt mondanám, hogy itt diskurzusokról van szó, sokról. Most kettőt említettem, a pszichiátriai, illetve a kvázi betegnek nyilvánított ember diskurzusát, de nyilván még lehetne egyéb diskurzusokat találni, a barátok, a család, vagy a munkahely és az iskola környezetében, hogy ők hogyan látják ezt az embert, akit ott körülvesznek. Kvázi egy valóságos hálózatban hogyan áll össze diskurzíve ez a kirekesztő helyzet.

Bodor Péter:

Ehhez hadd kapcsolódjak, mert a „diskurzus” terminust használhatjuk így is, úgy is. Egyebek mellett lehet Foucault-féle diskurzus vagy a szociolingvisztikai értelemben vett diskurzus. Vagyis tisztázandó hogy milyen diskurzusról beszélünk. Sik terminológiája is segíthet itt: intencionális vagy posztintencionális diskurzus? Áttűnő terminusok ezek. És homályt teremt, ha csúszkálunk köztük, s nem vesszük észre a különbségeket. De még egy dilemmát említek. Vannak ezek a különböző elméleti megközelítések, melyek kritikai éllel vagy kritikai intencióval tekintenek a társadalomra. Amennyiben ezek egyetlen hálózatban vannak, s annak aspektusaiként gondoljuk el őket, akkor melyik aspektus mikor kapcsol be? A cselekvés nyilván valahol a középpontban van, tehát az individuumot meg kell vizsgálni bizonyos szinten, módszertanilag is, hisz az ő megnyilvánulásából rakom össze a survey-t vagy az interjút. Tehát valahol azért az egyén megvan. De mikor kapcsol be az, hogy akkor most engem az elismerés motivál, most meg a szeretet? És ide lehet-e sorolni a többi kritikai társadalomelmélet posztulálta tényezőt: most a megértés igazgat, máskor pedig a reflexivitás. Vagy nem kapcsolgatok, hanem súlyozom őket? Ez nagyon nehéz: átlag, medián, *homo statisticus* ül odabent? Hogy kell ezt elképzelni?

S egy kicsit a betegségek tanáról, a nozológiáról. Legyen úgy, ahogy mondod, legyen a klinikai pszichológiai kategóriarendszer egy kvázi empirikus leírása a történetnek. Amit az integráció megbomlásának, rendtelenségnek, szenvedésnek vagy patológiának írnak le a szociológusok, a pszichológusok és a pszichiáterek; én pedig leginkább a boldogság hiányának neveznék. Teljesen mindegy, miként hívjuk, de gondok azért vannak. Vannak típusos gondok. S e gondok létének tagadása nem csak ostobaság, hanem felelőtlenség is. És egy-egy gond hogy jön elő? Az öt hálózaton belül kapcsolgatva vagy súlyozottan egyszer csak annyira bedugul a cselekvésem, hogy nem megy tovább? Most egy kicsit komikussá válik a megfogalmazásom, bár véresen komoly dolgok ezek: vagy bedugul a cselekvésem, és akkor marihuánához nyúlok, vagy éppen, ami ott van, mondjuk, a késhez nyúlok, és gyilkos leszek?

Sik Domonkos:

Erre absztrakt szinten nem lehet válaszolni, szerintem ez attól függ, hogy éppen milyen empirikus keretben vizsgálódik az ember. A cikkekben szereplő kétféle empirikus elemzés két nagyon különböző keretet és lehetőséget teremtett. Én azt gondolom, hogy egy narratív életútinterjú ilyen szempontból individuum-központú, így egy ego-hálózatú megközelítést tesz lehetővé. Ahogy elmeséli az élettörténetét, az egész narratív interjúnak az az elgondolása, hogy abba azokat a mozzanatokot fogja elsősorban beemelni, akár impliciten, akár expliciten, amik mondjuk az ő identitására nagyobb hatással voltak. Ebben az értelemben egy súlypontot ad maga a módszer. A módszeren keresztül átszűrődnek bizonyos hálózatok. Nyilván nem a totalitás. Ezek torzók, ez nyilvánvaló, ha egy ilyen narratív interjút elolvas az ember, megpróbál benne hálózatokat azonosítani, ezek azonban torzók maradnak, és ebben az értelemben megvannak a módszer korlátai. Ugyanakkor azt gondolom, hogy ez egy közelítésnek elfogadható.

Ez egy teljesen másfajta közelítés, mint amit mondjuk a survey-n néztem, ahol tényleg azt lehet mondani, hogy megpróbáltam operacionalizálni a különböző hálózati típusokat, és ezeknek a klaszterezésével azt lehet mondani, hogy ezek besűrűsödnek, és az egyéneknél mi jön ki. Ott meg lehet nézni, hogy a regressziós modell a skálákkal hogyan függött össze, és meg lehet nézni, hogy a különféle demográfiai mutatók alapján hogyan oszlanak el. Ez egy másfajta közelítés, és mind a kettőnek megvan az esetlegessége. Persze fontos azt is látni, hogy

itt mindkét esetben olyan anyagból dolgoztam, ami nem erre a problémára lett optimalizálva. Amilyen empíriát tudtam találni, azt használtam. És ebben az értelemben, ebben a kérdésben teljesen igaza van Somlai Péternek, hogy nagyon komoly metodológiai kérdés, hogy mi az a perspektíva, ami alapján azt mondhatjuk, hogy egyik vagy másik hálózattípus aktiválódik. Erre többféle választ lehet adni, ahogy ezek a módszerek is többfajta választ adnak, az egyik egyfajta objektívizáló, a másik egyfajta szubjektívizáló. De nincs erre végleges válaszom.

Heller Mária:

Egy részét elmondták a többiek annak, amit akartam mondani. Engem az lepett meg, hogy ennyire a pszichiátriának a kategóriáiból indulsz ki, és nekem is, mielőtt még Berkovits Balázs említette volna, nekem is Bourdieu jutott az eszembe, akinél van egy hatalmas diskurzusgyűjtemény a szenvedésekről, de nem pszichiátriai szempontból, hanem szociológiai szempontból. Én is azt érzem, amit Bodor Péter és Rényi Ágnes is mondott, hogy megfogtál egy tudományágot, amit egyrészt csak messziről és kívülről látsz, és azért tartottad ezt alkalmasnak a vizsgálatra, mert ott megvannak ezek az alapdiskurzusok, akár a betegek, akár az orvosoknak az egyes esetekről szóló diskurzusai, és ugyanakkor vannak kategóriák. Ez neked megkönnyítette a dolgokat, neked ott nem kell semmit csinálnod, ott vannak a kategóriák. Holott azt gondolom, hogy legalább ennyire érdekes volna, vagy legalább ennyire fontos lenne szociológiai nézőpontból abból kiindulni, hogy nem csak ezek az egyéni pszichiátriai problémák okozzák a szenvedést, illetve nagyon gyakran ezek az egyéni pszichiátriai problémák már valamilyen szociális hátrányokból származnak. És te ezekhez nem nyúlsz hozzá. Tehát az, hogy valaki alkoholista lesz, lehet, hogy azért van, mert a nem tudom mennyi dopamin, vagy nem tudom micsoda nincs a szervezetében, de lehet, hogy attól van, hogy ő olyan társadalmi helyzetben van.

Sik Domonkos:

De hát én is ezt állítom.

Heller Mária:

És akkor tulajdonképpen az hiányzik itt, hogy neked lehetnek egyéni narratív interjúid az életutakról, viszont hiányzik utána a kategorizálás egyfajta társadalmi aktivista szempontja. Az, aki mondjuk, mint a pszichiáter, odamegy és kezeli, orvosságot ad neki, vagy megoldási javaslati vannak arra nézve, hogy mit kellene csinálni. És ez lehet, hogy hiányzik a társadalomtudományokban vagy a szociológiában, de akkor mégis csak ezt a szintet kellene megkeresni, és azt valahogyan összevetni a többi szinten zajló diskurzusokkal.

Sik Domonkos:

Érdekes felvetés, hajlok arra, hogy elfogadjam.

HIVATKOZÁSOK

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. – Sanford, N. (1950) *The Authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
- APA (2013) *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5th edition (DSM 5)*. Washington DC: American Psychiatric Publishing.
- Bodor P. (1998) Diszkurzív pszichológia és agorafóbia. In László J. – Csepeli Gy. – Kovács Z. (szerk.) *Élettörténet és megismerés: tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Budapest: Scientia Humana, 87–100.
- Bourdieu, P. (szerk.) (1993) *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Foucault, M. (2014) *A rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan – SZTE.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Goffman, E. (1974) *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Habermas, J. (2005) *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Hacking, I. (2014) Lost in the forest. *London Review of Books*, 35(15), 7–8.
- Laing, R. D. (1990) *Bölcsek, balgák, bolondok*. Budapest: Európa.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris.
- Searle, J. R. (1983) *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája*. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó.
- Sik D. (2015) Társadalmi patológia és pszichopatológia. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 5(3) 197–222.
- Sik D. (2016a) Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából. *Esély* 27:(4), 83–119.
- Sik D. (2016b) A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 6(4), 1–25.
- Szasz, Th. (2002) *Az elmebetegség mítosza*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.¹

TARI ÖRS LEHEL

A LISKÓ ILONA GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

Liskó Ilona (1944–2008) szociológus szakmai pályafutása jelentős hagyatékkal gazdagította a magyar szociológiatörténetet. Főművét, ami egy átfogó oktatásszociológiai egyetemi tankönyv lehetett volna, soha nem tudta megírni, de termékeny szerző lévén, publikációkban dolgozta fel gyűjtőmunkájának és terepkutatásainak eredményeit. Halála után méltatói a valóság kutatójának nevezték (Csákó 2008).² Törekedett kutatási eredményeinek minél szélesebb körben történő bemutatására, nem állhatta, amikor a tanulmányok belső kiadványként a süllyesztőben végezték. Élete utolsó szakaszáig tevékeny volt, és bár lehetősége megvolt a tanításra, inkább a kutatói aktivitást választotta. A *Kutatás Közben* füzet sorozat egyik legtermékenyebb szerzője volt.³ Publikációi mellett a kutatásai során keletkezett irathagyaték megkerülhetetlen forrása a magyar oktatásszociológia történetének. Számos interjúátiratot és esettanulmányt hagyott az utókorra, melyek a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely egyik első bevételezése alkalmával kerültek feldolgozásra, valamint digitalizálásra.

Liskó Ilona egyetemi diplomáját magyar–népművelés szakon szerezte 1967-ben. 1972 és 1981 között a Társadalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatársaként, majd az ezt követő huszonhárom évben az Oktatáskutató Intézet kutatójaként és főmunkatársaként dolgozott egészen 2004-ig. 1992-ben megszerezte kandidátusi fokozatát szociológiából, 2007-ig a Felsőoktatási Kutatóintézet igazgatója, majd az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet tudományos főmunkatársa volt. Állandó rovata az *Educatio* című folyóiratban a *Valóság* címet viselte.

Társadalomtudományi kutatásait a hatvanas évek elején kezdte, amikor Havas Gáborral együtt a Pécs környéki falvakat járva szerzett tapasztalatokat a vidék mindennapjairól és a szegénységről. A szociológiai mun-

---

1 A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046 sz. kutatása támogatta. A cikk létrejöttét az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

2 A Csákó Mihály által írt, *Beszélőben* megjelent nekrológ méltó összefoglalása Liskó Ilona életpályájának.

3 A *Kutatás Közben* az Oktatásfejlesztő és Kutató Intézet tanulmány sorozata. Elérhető: <http://ofi.hu/kutatas-kozben-sorozat> (Letöltve: 2016. január)

ka alapvető ismereteit Kemény István legendás 1971-es cigánykutatásában való közreműködése során sajátította el. Az általa alkalmazott kutatási módszerekre nagy hatással volt Kemény gyakorlati iskolája, a terepmunka és a nagyinterjúk kvalitatív elemzése. A pályafutása során keletkezett igen gazdag irathagyaték jelentős része a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely kezelésébe került. Ezek az anyagok az alábbiakban megjelölt szisztéma szerint kerültek feldolgozásra.

KUTATÁS AZ ALAPFOKÚ OKTATÁSRÓL, PEDAGÓGUS INTERJÚK

Az 1977-es kutatás során az adatgyűjtők általános iskolai igazgatókkal készítettek interjúkat Budapest különböző kerületeiben. A projekt célja az intézményvezetés körülményeinek és lehetőségeinek vizsgálata, valamint az oktatás és a vezetői feladatok közti feszültségek, az intézményi függés és a szervezeti hierarchia sajátosságainak elemzése volt. Ezek kutatásával a vizsgálatban részt vevő szociológusok egyben a magyar alapfokú oktatás gyenge pontjainak feltárására vállalkoztak. A kutatási sorozat 16 interjút tartalmaz. A korabeli interjútatási gyakorlattól eltérően ezek nem óvatos közelítéssel érkeznek az egyéb életútelemek áttekintése felől a szakmai identitás taglalásához, hanem lényegre törő kérdésekkel, különösebb bevezetés nélkül igyekeznek feltárni az igazgatói és tanári szerepek kihívásait.

ÉRDEKVISZONYOK A SALGÓTARJÁNI SÍKÜVEGGYÁRBAN

A Kardos László és Liskó Ilona által 1979 júliusa és októbere között elvégzett kutatás történetéről kevés háttérinformáció áll rendelkezésre. Szembetűnő, hogy a tematika részben eltér Liskó Ilona egyéb kutatásainak tárgyaitól, az alkalmazott módszerek viszont egyértelműen jelzik a jelenlétét a vizsgálatban. A sorozatban található tizenhárom interjú és a kutatás címét viselő esettanulmány az 1890-ben alapított Zagyvapálfalvi Üvegyár utódjának számító üzemben készült. Habár a kutatás területe nem az oktatás, a körülmények mégis emlékeztetnek az igazgatóválasztások vizsgálatának egyik legfőbb tanulságára, a közösségi alapon és más szempontok szerint (jelen esetben a professzionalizáció egyéb, nem tradicionális csatornáin) történő vezetőválasztás következményeire.

A kutatás közvetlen előzménye a síküvegyártás központi forrásainak jelentős megemelése volt, amit sem a nemzetközi gazdasági környezet, sem a belföldi kereslet nem indokolt, emellett nem jelentett adekvát választ a környező szénbányák bezárása miatt növekvő munkanélküliségre. A sorozat a síküvegyártás sokszor öncélúnak tűnő fejlesztését dolgozza fel olyan körülmények között, amikor a munkás-érdekképviselőt tényleges formáinak hiánya miatt nem a csoportérdekek legális harca és egyeztetése, hanem informális és burkolt érvényre juttatása valósul meg (Kardos–Liskó 1980).

KONGRUENCIA ÉS PÁLYAIDENTIFIKÁCIÓ

A sorozat szakmunkásokkal készült interjúkat tartalmaz, melyek a képzettség és a foglalkozás megfelelését, valamint az interjúalanyok pályaidentitását vizsgálják. A 80 interjút tartalmazó gyűjteményrész 1980 és 1982 között készült. A többek között Kardos László, Liskó Ilona és Szászvári Róbert közreműködésével zajló kutatás hangsúlyosan vizsgálta a szakmunkás életpályára hatással levő tényezőket, így az interjúalany felmenőinek foglalkozását, az oktatásban eltöltött időszak emlékeit, valamint a pályafutására hatással levő egyéb tényezőket

(elhelyezkedési lehetőségek, sorkatonaság, szabadidős tevékenység, érdeklődés, családi és egészségi állapot). Több interjúban kiemelésre került az alany viszonyulása a munkahelyéhez, a jövőbeli tervei (pl. önállósulás), a szakma jövőjéről alkotott perspektívája (utánpótlás, fiatalabb munkaerő képzettsége), valamint a dolgozó helyzete a munkás-hierarchiában.

KUDARCOK A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSBAN

A nyolcvanas években vezetett, szakmunkástanulókkal kapcsolatos kutatásai nem voltak előzmény nélküliek. Liskó Ilona 1972-ben került a Társadalomtudományi Intézetben Gázsó Ferenc csoportjába, ahol kezdetét vette az első szakmunkáskutatás. A Csáki Mihállyal közösen írt, a szakmunkástanulók hetvenes évekbeli társadalmi determinációjáról szóló 1979-es kandidátusi értekezését (Csáki–Liskó 1979) a komolytalanságára hivatkozva sikertelenül próbálták a pártközpontból elutasítani, de ekkorra Liskó Ilona már többéves, terepen szerzett kutatói tapasztalattal rendelkezett (Csáki 2008).

Első önállóan vezetett kutatása a *Kudarcok a középfokú oktatásban* (1981–1985) volt, az ebből készült tanulmánykötet 1986-ban jelent meg (Liskó 1986). Ebben az interjúsorozatban Liskó az oktatási rendszerben történő lemorzsolódás valódi okait próbálta feltárni. Kik maradtak ki belőle, és mi történt a kimaradást követően? A reprezentatív minta az ország középfokú iskoláinak 5 százalékára terjedt ki, a felvétel az 1981/82-es tanévben kimaradt gyermekeket érintette (Liskó 1994:55). Eredményei szerint a kudarcok okai közt lehetnek intézményi és családi természetűek, míg maga a tanuló a legritkább esetben tehető felelőssé. Liskó szerint a legjellemzőbb ok a támogató magatartás hiánya, melyet követ a pedagógia kudarca, ami a hátrányos helyzetűek iskolarendszerből való eltávolításának szándékával terhes. Az interjúk megrázó erővel példázzák a bosszú aktusait, amikor a tanuló „*dacból kezd el nem tanulni. Már csak azért sem teljesít jól az iskolában, mert tudja, hogy a szülőknek ez fontos, ezt várja tőle. Ez az egyetlen eszköze arra, hogy megtorolja a szülőktől elszenvedett sérelmeket*” (Liskó 1994:55). Ezen kívül lehetséges okként felmerül az érzelmi elhanyagoltság, a szociokulturális, etnikai hátrány is. A vizsgált időszakban a fiatalok jelentős része bár részesült középfokú oktatásban, a kihullók aránya tragikus méreteket öltött. A kutatás egyben a szakmunkások társadalmi mobilitásának korabeli korlátait is próbálta feltárni. A sorozatban 118 interjúátírat található, melyek tanárokkal, lemorzsolódott tanulókkal és szüleikkel készültek. A kutatást később, már megváltozott politikai és társadalmi kontextusban megismételte, amiről több, hasonló címmel megjelent kiadvány tanúskodik (Liskó 2003).

ISKOLAI FEGYELMI ELJÁRÁSOK

Az 1989-es gyűjteményrész a fenti vizsgálat egyik mellékszálának folytatásaként értelmezhető. A rövid sorozatban az intézményvezetőkkel készült interjúk mellett megtalálhatók a több középiskola tanulóinak fegyelmi tárgyalásai során keletkezett dokumentumok, valamint az eseteket részletesen feldolgozó tanulmányok.

A Beszélőben megjelent elemzésében a kutató lehangoló helyzetelemzést közöl a magyar szakmunkás-képzés helyzetéről. Ezekbe az intézményekbe „*a gyerekek 70%-a érkezett elégséges osztályzattal az általános iskolából, 80%-uk mögött iskolázatlan szülők álltak, és 40%-uk mögött deviáns vagy felbomlott család. A pedagógiai és pszichológiai problémáknak olyan tömegével kellett volna az őket oktató iskolákban a pedagógu-*

soknak megbirkózniuk, ami még az ilyen feladatokra speciálisan felkészített iskolákat is próbára tette volna. Ehelyett az intézmények minimálisra szállították le tanulmányi követelményeiket, a legfőbb nevelési cél a munkamegosztási hierarchia alsó pozícióinak elfogadtatása, ill. az alattvalói helyzethez való alkalmazkodás beszűkítése volt. A jellemző nevelési eszköz pedig a munkával való leterhelés, a kemény bánásmód, a parancsuralom és a büntetés” (Liskó 1994b). Talán ezért sem lehet véletlen, hogy a 80-as évek közepén a középfokú oktatási intézményekben végbemenő fegyelmi eljárások túlnyomó többsége ilyen intézmények falai között zajlott. A vizsgálat során az is kiderült, hogy a tanulmányi feltételeket nem teljesítő, de a fegyelmi kritériumoknak megfelelő tanuló jelentősebb akadályok nélkül megszerezhetette bizonyítványát, így a szakmunkásképző végső soron a konformizmust jutalmazta, miközben maga előtt tolta az általános iskola által kezeletlen problémákat.

KUTATÁS A TÁNCICS KOLLÉGIUM TANULÓIRÓL

A Táncsics Kollégium kutatásának ötlete M. Pásztor Józseftől, a kollégium egyik nevelőtanárától származott, Liskó Ilonát Futaki József, az Ifjúsági Könyvkiadó felelős szerkesztője kereste meg az ötlettel. Futaki 1967-ben egyike volt a legelső évfolyamosoknak a kollégiumban, ahol elsősorban a munkásgyerekeket készítették fel az egyetemi tanulmányokra. A kutatás során 150 egykori diákot sikerült megtalálniuk. A kutatást kiértékelő tanulmányt a kollégium fennállásának 20. évfordulójára készítették (Puppi 1987:2).

A kutatási sorozat 18 darab 1987-ben készült interjút tartalmaz, melyek alanyai a Táncsics Kollégium egykori lakói, diákjai és nevelőtanárai voltak. Az interjúk részletesen kitérnek az iskolaválasztás előzményeire és okaira, valamint a bent töltött évekre.

IGAZGATÓVÁLASZTÁSOK

Az általános iskolai és középfokú oktatási intézményekben lezajlott igazgatóválasztásokról szóló kutatás apropója az 1985-ös közoktatási törvény volt. A jogszabály megszüntette a szakfelügyeletet, az igazgatóválasztás jogát a tantestületeknek adta, ami korábban elképzelhetetlen szabadságot jelentett a lassan önálló értelmiségiként kezelt pedagógusok testületeinek. A kutatás ennek az eseménynek a következményeit vizsgálta. A kutatássorozatot Liskó Ilona Andor Mihállyal végezte a nyolcvanas évek utolsó éveiben és a kilencvenes évek elején. Az interjúkban az igazgatóvá válás folyamatát vizsgálták. A kutatás két jelentősebb hullámban történt. Az első során, közvetlenül az új törvény hatályba lépését követően, a kutatók mindjárt pontosan rávilágítottak a törvény előtti, illetve utáni szelekciós mechanizmusok igen jelentős különbségeire.

Az első, 1987-es kutatás mintáját nyilvántartási adatok alapján szedték össze, majd kiválogatták belőle azokat a „párokat” (a volt és a jelenlegi igazgatót), ahol az előzetes kérdőíves vizsgálat alapján az igazgatóváltás vélhetően nem konfliktusmentesen zajlott le. Ennek háttérében az a feltételezés állt, hogy a konfliktus kibontása betekintést nyújt a struktúra működésébe. Liskó elmondása alapján már a válogatás időszakában megdöbbenő volt, hogy milyen alacsony szakmai és szellemi színvonalon álló igazgatók kerültek be az interjúmintába. Ennek oka a komisszár szerepet betöltő, szakembernek csak formálisan számító, pedagógusképzésen csak esti tagozaton résztvevő vezetői gárda jelenléte volt. Ügyeltek rá, hogy a minta minden lehetséges településtípusra és a lehető legtöbb megyére kiterjedjen, valamint a különböző nemű és életkorú igazgatók is képviselve legye-

nek (Andor–Liskó 1994:8–9). Legfőbb feladatként a tipikus életutak, az igazgatók családtörténeti és kulturális hátterének felvázolását tűzték ki maguk elé.

A kutatás 1991-es megisméltését az önkormányzati törvény tette indokoltá, ugyanis ettől kezdve az igazgató kinevezésének joga a fenntartóhoz, vagyis az önkormányzatokhoz került. Az addigi tapasztalatok azt mutatták, hogy bár a közoktatási törvény 1985-ös megváltozása óta az igazgatóválasztások során erősödtek a szakmai szempontok, a kiválasztási aktus demokratizálódása folytán a helyi hatalmi harcok színterévé vált, és sokszor a régi hatalmi garnitúrával való leszámolást eredményezte (Liskó 1992:122). Ez a tantestületek vétőjogának elvesztését jelentette. A kutatás során készült *Az utolsó igazgatóválasztás* (Andor–Liskó 1994) című munka szerint az iskolák dolgozói a belső jelölteket részesítették előnyben.

A sorozat interjúpárokat, az intézmények régi és újonnan megválasztott vezetőivel felvett beszélgetéseket tartalmaz. Az 1987-es vizsgálat során 120 interjú készült. A gyűjteményben esettanulmányok mutatják be az igazgatóválasztások körülményeit, ezeket követik az intézményenkénti interjúpárok. 1991-ben szintén esettanulmányok és interjúk készültek, melyek a sorozatban szintén megtalálhatók. A kutatás eredményeit a szerzők két közösen jegyzett különálló kötetben (*Igazgatócserék* 1991-ben és *Az utolsó igazgatóválasztás* 1994-ben) jelentették meg.

SZERKEZETVÁLTÓ ISKOLÁK

Ugyancsak az 1985-ös törvény tette lehetővé a szerkezetváltó iskolák létrejöttét, melyekhez 1988-tól az oktatási tárca pályázatok útján elérhető anyagi eszközöket is nyújtott. Az 1989/90-es tanévben két gimnázium kapott engedélyt a tanmenet megváltoztatására, két tanévvel később az önkormányzati fenntartású intézmények majdnem egyhatoda vezetett be valamilyen szerkezetmódosítást. Mindeközben a minisztérium nyilvánvalóvá tette, hogy a váltás feltételeinek egyéb módosításai mellett a további szerkezetmódosításhoz a központi költségvetés nem járul hozzá, így a tervezett változtatásokat a fenntartó önkormányzatoknak kellett kigazdálkodniuk.

1992-ig 110 iskola kapott egyedi engedélyt arra, hogy a szokásos 4 helyett 6 vagy 8 osztályos gimnáziumi tagozatot indítson. Ebben az időszakban az érintett intézmények többsége még a tradicionálisnak mondható 8 osztályos gimnáziumi rendszerben kívánt osztályokat indítani. 84 volt közülük gimnázium, és jóval kevesebb az általános iskola és a szakközépiskola. A tendencia a hagyományos középiskolai szerkezet felbomlását jelezte.

Az Oktatáskutató Intézetben végzett vizsgálat mintájába 40 iskola került, valamennyiben esettanulmányt készítettek a kísérlet megvalósulásának körülményeiről. A kutatás zárótanulmányában a kutatók lesújtóan értékelték a szakpolitikai szóhasználatban még mindig „kísérlet”-ként hivatkozott folyamatot, ami a középiskolák harmadát érintette a kilencvenes évek legelején (Liskó–Fehérvári 1996:5–7). A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a szerkezetváltásra engedéllyel rendelkező intézmények szinte kivétel nélkül az elitoktatás színterei, vagy azzá kívánnak válni. Ez a folyamat korai szelekcióval, valamint meghosszabbodott tanulmányi idővel jár, ami eleve csökkenti a szakmunkás rétegekből származó tanulók esélyeit. A szelekciós lehetőség a középoktatási hierarchia csúcsáról mintegy „lecsorog” az szakközépiskolákba valamint a szakmunkásképzőkbe (mely szint addig nem rendelkezett a válogatás lehetőségével), így megjelent egy olyan réteg, amely a már legalsóbb szinten is

lehetséges intézményi válogatás következtében kiszorulhat a középfokú oktatásból. A változások eredményeként az oktatási szintér spontán liberalizációja ment végbe, de emellett a kutató felhívja a figyelmet az anyagi fedezet, infrastruktúra, pedagógusi állomány, szakmai felkészültség hiányosságaira és egy követendő nemzeti alaptanterv szükségességére is, valamint arra, hogy már 1992-ben a gimnáziumi belépő generáció igen magas százaléka kezdte középfokú tanulmányait kísérleti körülmények között.

A kutatás az oktatási innováció mögötti pedagógiai szándékok, az önkormányzati motivációk, az átalakítás egyéb intézményekre gyakorolt hatások, az oktatásban résztvevők társadalmi összetétele, az intézmények pénzügyi helyzete, valamint a szerkezetváltó iskolák jövőképe kapcsán felmerült kérdéseket kívánta megválaszolni (Liskó–Fehérvári 1996:7).

A kutatás dokumentumait tartalmazó sorozatban megtalálható a negyven esettanulmány, valamint a különböző iskolák dolgozóival készült interjúk átiratait is. A kutatás alapján több tanulmány is készült, melyek közül a legátfogóbb a *Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években*, melyet Liskó Ilona Fehérvári Anikóval közösen jelentetett meg az Oktatáskutató Intézet gondozásában 1996-ban, ennek rövidebb változatát már 1993-ban publikálták. A projektet folyamatában is kísérték elemzések, egy ilyen, a kutatást kiértékelő lényegre törő tanulmányban felvázolt jövőkép szerint a minőségi közoktatás megszervezése nélkül a fellendülő elitképzés bevezetése megmerevíti a társadalomszerkezetet (Liskó 1992b:82).

SAKMUNKÁSTANULÓK

Liskó Ilona kutatói munkája 1990 után három nagy témára fókuszált. Az oktatási rendszer változásai mellett követte a szakképzés sorsát és a hátrányos helyzetűek, különösen a cigány tanulók oktatását érintő problémákat.

A rendszerváltás után a szocialista nehéziparra épülő gazdaság összeomlásával a régimódi mechanizmusok igényeinek megfelelő szakmunkásképzés által kitermelt tömegek váltak a legkiszolgáltatottabbakká. A korábbi ipari struktúrára épülő képzési formák szintén válságba jutottak a működésükhöz sokszor keret adó nehézipari és egyéb termelési egységek megszűnésével vagy a szakképzésből való kivonulásával. Liskó Ilona a Beszélőben megjelent elemzése szerint „nem kétséges, hogy az alacsony presztízű úgynevezett hiányszakmák alsó rétegekből származó tanulói nemcsak a szocialista iskolarendszer vesztesei voltak, hanem a demokratikus átalakulás is ők lesznek.” Sötét víziója szerint a korábban hiányszakmákat tanulók utódai kiszorulnak a középfokú oktatási intézményekből (Liskó 1999).

A jelenség vizsgálatát 1992-ben kezdte Csákó Mihállyal. A szakmunkástanulók helyzetének kutatása országos mintán történt. Ebben az időszakban igen szembetűnő volt a tanulólétszám csökkenése, valamint a nagyipari háttér fentebb már említett hiánya, mely a gyakorlólhelyek megszűnését is jelentette. Módszertani értelemben a kutatás a korábbi szakmunkásvizsgálatok megismétlése volt, ezért a kutatók ugyanazt a kérdőívet használták. A kutatás eredménye szerint a korábban „belépő”-nek nevezett hiányszakmákra épülő szakmunkásképzésbe vetett szakpolitikai bizalom merő illúzió, ugyanis a szakmunkáscsaládokból származó gyermekek tartósan a társadalom legalsó rétegében ragadhatnak, miközben egyre növekszik az ezzel egy időben minőségi fejlődést mutató gimnáziumok tanulóihoz képest amúgy is jelentős hátrányuk. A kutatás során keletkezett irat-

anyagot tartalmazó sorozatban 71, szakmunkástanulókkal felvett anonimizált interjú található. A gyűjteményben szerepelnek a kutatás során a speciális szakiskolákról 1993–94-ben készült esettanulmányok is.

CIGÁNY GYEREKEK ISKOLAI HELYZETE

A kilencvenes évek második felében a szakképzési rendszer átalakításának kutatása mellett Liskó Kemény Istvánnal, Havas Gáborral és Kertesi Gáborral a cigány gyerekek oktatását vizsgálta. A kutatások feladata a cigány és nem cigány tanulók közti iskolázottsági olló kinyílása volt, mely annak ellenére történt, hogy a korábnál jóval több cigány vett részt a közoktatásban. Habár a kutatói iratanyag nem tartalmaz dokumentumokat erről a kutatásról, Liskó Ilona életpályájának megkerülhetetlen része a roma tanulók iskolai helyzetéről és a kimaradás okairól szóló vizsgálata, mely témában több publikációja is megjelent (Liskó 2002, Havas–Kemény–Liskó 2001).

Liskó Ilona gyűjteménye a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, valamint a Blinken OSA Archívum közös gondozásában az oktatásszociológia és a magyar közoktatás ezredfordulót megelőző évtizedeinek történetének elkerülhetetlen forrása. Az anyag kutatása a gazdaság-, család- és szervezetszociológiai vizsgálatoktól a pszichológia különböző területeiig kalauzolja az érdeklődőt.

HIVATKOZÁSOK

- Csákó M. (2008) A valóság kutatója: Liskó Ilona (1944–2008) *Beszélő*, 7. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-valosag-kutatoja-lisko-ilona-1944%E2%80%932008> (Letöltve: 2016 január).
- Andor M. – Liskó I. (1991) *Igazgatócserék*. Közoktatási Kutatások sorozat, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andor M. – Liskó I. (1994) *Az utolsó igazgatóválasztás*. Budapest: Educatio.
- Csákó M. – Liskó I. (1979) *A szakmunkástanulók társadalmi determinációja a hetvenes években*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2001) *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Kutatási zárótanulmány, Budapest : Oktatókutató Intézet.
- Kardos L. – Liskó I. (1980) *Érdekvizonyok a Salgótarjáni Síküveggyárban*. Kézirat, HU OSA 409-1-2 Cont. No. 1, 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Liskó Ilona gyűjteménye: *Érdekvizonyok a Salgótarjáni Síküveggyárban*.
- Liskó Ilona gyűjteménye a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, valamint a Blinken OSA Archívum gondozásában. HU OSA 409-1 állag.
- Liskó I. (2002) *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. Kutatási zárótanulmány, *Kutatás közben sorozat*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó I. (1986) *Kudarckok középfokon*. Kutatási beszámoló az OKKFT B/2 2.2 program keretében folytatott Az oktatási rendszer szelekciós mechanizmusai c. kutatásról, Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó I. (1992) Iskolaigazgatók kinevezésének szabályozása. In Kozma T. – Lukács P. (szerk.) *Szabad legyen vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához*. Budapest: Educatio.
- Liskó I. (1992b) Szerkezetváltó iskolák. In Kozma T. – Lukács P. (szerk.) *Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához*. Budapest: Educatio.
- Liskó I. (1993) *Szerkezetváltó iskolák*. Budapest: Oktatókutató Intézet. Elérhető: http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/190_lisko_szerkezetvalto_iskolak.pdf (Letöltve: 2016 január).
- Liskó I. (1994) Kiegészítések a *Kudarckok középfokon* című kutatást bemutató fejezet végjegyzetében, In Havas K. – Somorjai I. (szerk.) *Szöveggyűjtemény a társadalmi egyenlőtlenségek tanulmányozásához*. Budapest: Techno Inter.
- Liskó I. (1994b) A szakképzés vesztesei. *Beszélő*, 30. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szakkepzes-vesztesei> (Letöltve: 2016 január).
- Liskó I. – Fehérvári A. (1996) *Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években*. *Kutatás Közben sorozat*, 212. Budapest: Oktatókutató Intézet. Elérhető: https://www.ofi.hu/sites/default/files/attachments/212_lisko-fehervari_szerkezetvalto_iskolak_a_kilencvenes_e.pdf (Letöltve: 2017. március).
- Liskó I. (1999) A szakképzés vesztesei. *Beszélő*, 30. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szakkepzes-vesztesei> (Letöltve: 2016 január).
- Liskó I. (2003) *Kudarckok a középfokú iskolákban*. *Kutatás Közben sorozat*, 250. Budapest: Oktatókutató Intézet. Elérhető: http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/250_liskokudarckozepfok.pdf (Letöltve: 2016 január).
- Puppi L. (1987) Beszélgetés Futaki Józseffel. *Táncsics Tükör, A Táncsics Mihály Középiskolai Fiúkollégium Lapja*, 1.